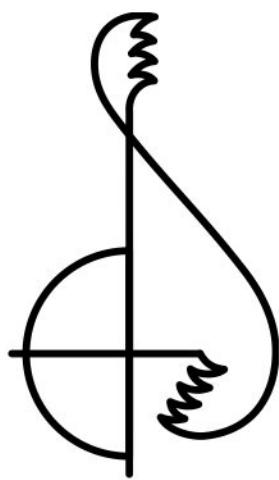

1-2
2010

НАША ЭПОХА

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЖУРНАЛ ПИСАТЕЛЕЙ
РЕСПУБЛИКИ СЕВЕРНАЯ ОСЕТИЯ-АЛАНИЯ

Издается с мая 1934 года

Главный редактор
Ахсар КОДЗАТИ

Редакция

Ответств. секретарь, проза – Борис ГУСАЛОВ
Поэзия, драматургия – Казбек МАМУКАЕВ

Общественный совет

Руслан БЗАРОВ, Гриш БИЦОЕВ, Анатолий ДЗАНТИЕВ,
Елизавета КОЧИЕВА, Анатолий КУСРАЕВ,
Наира НАКУСОВА, Камал ХОДОВ

Владикавказ, 2010

1-2
2010

РЕСПУБЛИКАЕ ЦАЕГАТ ИРЫСТОН-АЛАНЫ
ФЫСДЖЫТЫ АЕРВЫЛМӘЙОН ЖУРНАЛ

Журнал цәуы 1934 азы майә фәестәмәе

Сәйрәг редактор
ХЪОДЗАТЫ Ахсар

Редакци

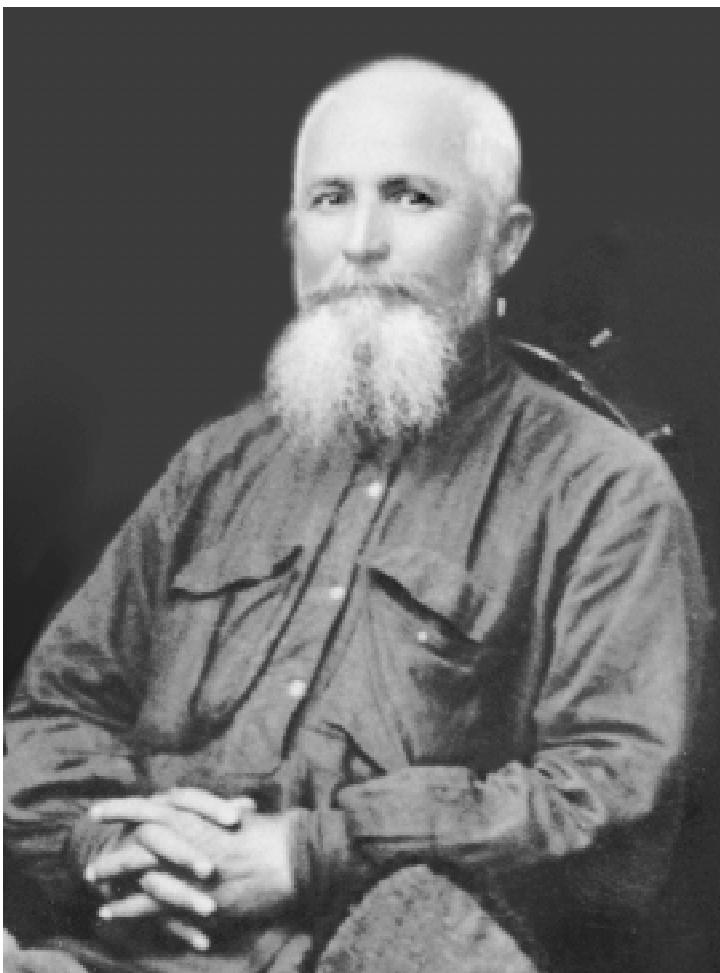
Бәрнөн секретарь, прозә – ГУСАЛТЫ Барис
Поэзи, драматурги – МАМЫКЬАТЫ Хъазыбег

Журналы ахсәны уынаффәдон

БЗАРТЫ Руслан, БИЦЬОТЫ Гриш, ДЗАНТИАТЫ Анатоли,
КОСТЫ Лизә, КЪУСРАТЫ Анатоли, НӘЕКУЫСАТЫ Наирә,
ХОДЫ Камал

Дзәуджыхъәу, 2010

ГАРДАНТЫ МИХАЛ: 140 АЗЫ

ГАРДАНТЫ Михал

МÆ ФЫДЫФЫД АЛИЙЫ ТЫХХÆЙ

Me

‘фсымæр Бæрг мæ фыдыфыд Алийы куывдтытæ бирæ уарзта æмæ йын-иу омменгæнæг уыд.

Иу хатт нын Баба (афтæ хуыдтон мæ фыдыфыды) изæрæй ракодта, Нарты сау рувасдзармыл Уацамонгæйæ куыд сомы кодтой, уыщы хабар. Таурæгъ куы фæци, уæд лæг даргъ фæхсбандонæй йæхи размæ, артмæ хæстæгдæр, ракодта æмæ йæ цардæмбалмæ дзуры:

— Нæ зæронд, таурæгъы хорзæх дæу фæуæд! Кæд нын ницы таурæгъ радзур-дзынæ, уæд та дæхи нозтæй балхæн.

— Таурæгъы хорзæх дæр æмæ ар-гъауы хорзæх дæр дæу уæд! Арахъхъ агурыс, æмæ дын æнæуый дæр радтаин. Ныртækкæ дæ хъæуы æви фæстæдæр, хуыссыны размæ?

— Рахæсс æй, рахæсс, æз Уацамонгæйæ иу баназон.

Зæронд Нана фестади, йæ разы йын тымбыл фынг авærдта, минасæй йедзаг, афтæмæй — фыдызгъæл, арахъхъы цайдан, къуымæлы къус.

Уæ, нæ Уацамонгæ, нæ Уацамонгæ, бæркаджын уай. Не ‘фсины къух алцæмæй дæр дзаг у, зæгъгæ, Баба нуазæн райста, арахъхъ дзы рауагъта æмæ загъта:

— Хъусут, сомæхсæв Уастырджийы

әхсәв у. Уастырджийән нәм нывондән ис бурә нәлфыс — тохъхъыл — әмә уын әй сомизәр аргәвддзынән.

Бәрег әм хъәлдзәгәй дзуры:

— Баба, Баба, иудадзыг дәр Уацамонгә әмә Уасхәйы койтә фәкәныс, әмә дын сә нә фембарәм. Цы сты Уацамонгә әмә Уасхә?

— Үә, Баба дә рынтә бахәра, Бабайы ләппу Бәрег! Уасхә у уәларвон Хүышау, Уацамонгә та сомыйы фынг. Раджы-иу нә фыдаелтәй исчи «Уасхә» зәгъын, кәнә дзырд раттын куы бафәрәзта, уәд ын йә дзырд фәсайән нал уыд.

Адәмы ‘хәен-иу исты рәстдзинад сбәрәг кәнын куы хъуыд, уәд дзырдтой, Уасхәйы Уацамонгә сә цуры, афтәмәй. Мәнә мә разы цы тымбыл фынг ис, ахәмымл-иу әрәвәрдтой цәхх, кәрдзын әмә нозт (күсүс бәгәны, уәрас-күуымәл кәнә ронг хорз арахъхъәстә) әмә уыданаәй сомыгәнгәйә дзырдтой гурырысхойаг, хъаугъайаг цауыл. Үйй фәстә-иу, чи хъуиста, уыцы адәм хъуыддаг бәстон раиртәстөй, раст әмә хәрам-иу равзәрстөй әмә-иу афтәмәй, Хүышауы ном аргәйә, хъуыддаг алыг кодтой. Быңаугәндҗытә-иу Уацамонгәйи цәхх, кәрдзын әмә нозтәй сахуистой әмә-иу бафидытой.

— Әмә уәд, аргъауы, таурәгъы хорзәх та дәу уәд, зәгъгә, Җәмән фәзәгъынц?

— Афтә фәзәгъынц уымән, әмә әмбырды адәм кәнә әвдисәнтә фәдзурынц радыгай: куы иу, куы иннә. Дзурдҗытәй иу йә ныхас куы фәвәййы, уәд иннәмә бадзуры, Уацамонгәйи хорзәх дә уәрагыл әрәңцой кәнәд, зәгъгә, ома әз фәдән мә ныхас, ныр та дә рад у раст дзурын. Мәнә сымах, аргъауттә кәнгәйә, нә фәзәгъүт, аргъауы хорзәх дәу, кәнә та аргъауы чыппа дәуыл әвәрын, зәгъгә? Стырты әхсән дәр афтә у. Әрмәст аргъауы гәди ныхәстә дәр акәны сывәллон, әмә уыдон та сты йә чыппатә.

Афтә, гье, Уацамонгә дә уәрагыл әрәңцайәд, ие та таурәгъы хорзәх дәу, аргъауы чыппа дәуыл, зәгъгә, кәмә бахата дзурәг, үйй хъуамә радзура исты, кәнә та хъуамә йәхи балхәна, мәнә ацы изәр мах зәронд йәхи куыд балхәдта хәрд әмә нозтәй, афтә. Әрмәст Уацамонгәйи дзырдән әлхәнән әмә уәйгәнән нәй. Ам тәрхон фәчындауы раст әмә хәрамыл. Ахәм ныхас та хъуамә зәгъя, хъуыддаг чи зоны, чи дзы архайдта, үйй, әндәр дзы дзәгъәл радзур-бадзуртә не ‘мбаелы.

Уацамонгәйы фынджы уәлхъус, адәмь ‘хсән, фәдзуры, зылын кәй фәчындауы, уышы адәймаг дәр, йә разы цәхх, кәрдзын, нозт, афтәмәй. Уый хабәрттә хъуамә равдиса, күйд уыдысты, афтәмәй, йә ныхасы әңгәгдинад та баххәст кәны Уасхәйә, мәнә афтә: аз дзырдан, хъуыддаг әңгәггадәй күйд уыд, уый сымах раз, ницы банимәхстан нә фыд арвы бын әмә нә мад зәххы риуыл, нә цәхх, нә кәрдзын, нә нозты уәлхъус, нә тымбыл фынджы уәлхъус. Истәмәй мәнг күй разынон, мә Уасхәйә сымах күй асайон, уәд мә худинаң мә фыды уәрагәй, мә фыды рихийә макәд рахизәд, мәхәдәг та уе ‘хсән гәмәх әмә хъулонәй, мәнә ацы хъулон ләдзәгаяу, күйд фәхәтон, афтә! Мә ныхәстә ацы зәххыл, ацы арвы бын сымах әхсән сты раст, әмә син сымах та ут әвдисән!

Афтәтә күй басомы кәны ләг, уәд, уыдәттә дзургәйә, йә арм әрхәссы хъулон ләдзәгыл, кәрдзын цәххы атулы әмә дзы саходы, афтә — нозтәй дәр. Ләг ахәм дзырд күй ратта, уәд уый хуыйны Уасхә.

МӘГҮҮР ЛӘГ ӘМӘ УС

Царди мәгүүр ләг әмә ус. Уыди син иунәг чызг. Мәгүүр ләг йә Хуыцауы нәрох кодта әмә йәем әхсәвәй-бонәй күвітта.

Иу хатт чызг әмә ус загътой ләгән:

— Уәртә Әрәфы әдде стыр кувәндөн күй ис. Уырдәм җәуылнаң фәңгәуыс?

Мәгүүр ләг Әрәфыл бахызт, әмә йын цәугәедон йә къахы бынта дәр не схуылызд кодта. Скуывта кувәндөн тәригъәд-джен адәмь цур әмә әрбаздахти фәстәмә — ацы хатт ай Әрәф йә уәлфәдты онг схуылызд кодта. Уый фәстә дәр ләг күвүнүл нә систырзәрдә, Хуыцауы ном дзы никүы рох кодта.

Иуахәмы йыл кувгә-кувын арсы фырт әрбамбәлд әмә йын афтә:

— Да чызджы мын усән ратт.

Ләг фыр адәргәй хъуыды дәр нә акодта, афтәмәй загъта, ратдзынән дын ай, зәгъгә.

Изәрәй сәхимә әрбаңыди, бандоныл йәхі әруагъта, әмә бандон цыппар цыппәрәмхайы баци. Ус аәм дзуры:

— Күвүнәй күй ‘рбаңауыс, уәд алы хатт дәр ацы бандоныл

куы фәбадыс әмә дын куы никуы асаст, уәд ыл ныр цы ‘рбам-бәлди?

Ләг ын ахәм дзуапп радта:

— Тәригъәддҗын адәмы астәу скүвітон әмә уымән афтә руауди. Ноджы мә әндәр маст дәр баңыд. Уәртә мыл уым арсы фырт амбәлд әмә мә фарста, дә чызджы мын усән ратдзынә әви næ, зәгъгә. Із дәр әваст фәкүйдәр дән әмәй йын разыйы дзырд сферазтон.

— Ууыл ма тыхс, — загъта йын чызг. — Мәнән Хуыңау кәй сныв кәна, ууыл сәмбәлдзынән.

Әртыккаг бон сәм арсы фырт әрцид, әмәй йын сә чызджы радтой. Арсы фырт сын бафәдзәхста:

— Уә чызджы афәдзәй раздәр ма бабәрәг кәнүт!

Йәхәдәг куыддәр хъәуы әдде фәцис, афтә чызджы къухмәрзән фестын кодта әмәй йә дзыппы нывәрдта.

Афәдзы фәстә мәгуыр ләг йә чызджы бабәрәг кәнүнмәе араст әмә фәндагыл федта ахәм ныв: иу ләгән йә цуры сугты уаргъ, схәцы йыл, әмәй йә куы нае сферазы, уәд та йә әруадзы әмәй йыл ногай тухәнтә кәнүн байдайы, фәләй йә сисин йә бон нае.

— Ай хорз нае, — загъта бәлләңдон, әмәй йә ләг куыд нае федтаид, афтәй йә иувәрсты ацыди.

Цәуы, цәуы, әмә та йә размә әндәр ләг фәци. Уый иу уәрликмә сәдә фысы руадзы, әмәй уыңы иу уәрличчы әнәхъән дзуг бафсадын нае фәразынц.

— Ай дәр хорз нае, — загъта та мәгуыр ләг әмәй уымән дәр аивәй йә иувәрсты ацыди.

Уәлдәр ссыд, әмәй дын уым дуне адәм цына самадтой әмәй сын астәуәй куы ссүдзид.

Бәлләңдон уыдоммә дәр нае ракости, сә иувәрсты аивгъуыдта. Уалындҗы арсы фыртмә схәецә. Уый та уыди ләг әмәй уатәй әддәмәй йә кувын хъуысти. Мәгуыр ләг мидәмә бахызт, әмәй йыл ацы фарны ләг (арсы фырт) тынг фәцинктә кодта, стәй йә иу ләппуимә сә хәдзармә рарвыста. Сә фәстәй әхәдәг дәр әрбаңыд әмәй йын загъта:

— Із дын дә чызджы уымән ракуырдтон, әмәй ды Хуыңау үән уарзон адәймаг дә.

Стәй йә бафарста, фәндагыл, дам, адәмы федтай. Уый дәр ын загъта:

— Федтон.

— Уәдә суджы уаргъ чи нә фәрәэзта, ууыл ма тыхс, уый сүттурән суг нә ләвәрдта. Йә сәдә фысы иу уәрыччы бафсадынхъом кәмән не сты, уый та гәртамхор ләг у. Уәрыккән сәдә фысы ахсыр куыд ницы ахъаз у, гәртамхоры хабар дәр афтә: сәдә хәдзарәй куы райсы, уәд дәр ма йә ноджыдәр фәхъәуы. Йә цъына кәмән ссудзы, уыдоныл та уыцы бәлләх уымән әрцәуы, әмә бәрәгбоны кәй фәкусынц.

Мәгуыр ләг тынг фәдистә кодта, стәй йә хәдзармә раздәхти.

БАРАХЪТЫ ГИНО: 120 АЗЫ

БАРАХЪТЫ Гино

ÆРТАЕ РÆСУГЪДЫ

(Цæцæйнаг æмбисондмæ гæсгæ)

Æ нæнцой у рагæй Æргъуындоны ком.
Изæрæй æмæ райсомæй комы нæ уадзы дзæгъæл бæрзонд хæхты уæлдæф. Чи йын цы хьом у уæд? Рагъæй рагъмæ хизгæ, тæссарæй тæссармæ ивгæ, дæлдæр, бындæр, æфсæрын байдайы уый, куыдæр феуæгъд вæйын æрвон хуры æхсарæй. Калмау фæхибæрттæ кæны йæхи уынгæг цъассыты. Æмæ уæд, æхситгæнгæ, нæмыгай згъоры йæ фæндæгтыл фæйнæрдæм.

Фæлæ бонрæфты саст у йæ хъару. Фæтых вæйын ууыл хуры хъарм, бамбырд æй кæны йæ бæрзонд бадæнты. Æмæ ма æрмæст уæд, цымæ иумæ сабыр сусу-бусуйæ, æнæ кæрæдзи хъыгдаргæ, цардыл байдайынц уынаффæ.

Хъазуатдæр у Цæгаты дымгæ.

Тагъдæй-тагъддæрæй, мæстджынæй-мæстджындæрæй æрбафсæры уый иннæрдигæй. Нал вæйын кæрон йæ хъæр, йæ ахстæн. Æвзæр зæвæтдзагъд кæнгæйæ, фыр фыдæнцойæ уый байдайы æрдиаг комы. Абырсы доны хъæры. Стæй райдайы уæлейæ дæлæмæ калын алывыд, байдайы ставд цæстисыгæй кæуын. Хойы, æхсы, сæрфы къултæ, къæдзæхтæ, фæндаг.

* * *

Æргъуынгомы иу фарс ма доны сæрмæ бæрzonд kъулlyл зыны ныр дæр хъазуат-

хуыз мæссыг. Баныхæсти къулыл. Комы иннæ фарсæй уый нæ ары топпы наемыг дæр.

Æмæ раджы, незаманы, кæд цардис уым æртæ чызджы. Комы мæйдар æхсæвæй тардæр уыди сæ сæрыхъуын. Сынты базырæй саудæр уыди сæ цæсты гагуы. Цыкурайы фæрдгуытæ, æрвон стъялыштæ æрттывтой, хъазыдысты сæ цæсгомыл. Хъазыбæг-хохы цъупмæ скæс ирд бон — уымæй сыгъдæгдæр уыди сæ зæрдæ.

Хæхтæ амæ быдыртыл алы дзæбæх къуым дæр басгæрста «бæсты æртæ рæсугъдæн» сæ кой. «Нæ разындзæн ахæм хæтæг лæг, уыдонæй иу къахæй къухмæ кæй не срæвдз кæндзæн фæсахсæвæрæй боны цъæхмæ», — дзырдтой адæмтæ уыдонæн сæ хъаруйæ.

Хæххон цæргæс-барджытæй бирæ бабæллыди бæсты рæсугъдты къухыл рахæцынмæ. Фæлæ син нæ зыдтой сæ бæлвырд бæрæг бынат дæр. Быдыртыл паддзахиуæг чи кодта — хæрзуынд, хæрзконддæр чи уыд — баурзтой фæсаууонмæ рæсугъдты, фæлæ уыдоны фадат дæр уыдис афтæ: кæнæ нæ зыдтой рæсугъдтæн сæ цæрæндон, кæнæ сæм нæ фæрæстой баххæссын, бакæнын сæ къух.

Афонтæ сырдтой кæрæдзи. Уыцы заман ныхасы бадтысты Нарт. Хабар хъуыстой уыдон дæр... Кодтой ныхас.

— Кæм-ма ис хъару ныры фæлтæрмæ, — дзырдта Уырызмæг.
— Мах, зæрæдты, заман куы уыдис, уæд нæм бæргæ дау нæ уыди лæгдзинадæй. Нæ хъару никуы æруагътам ныллаg. Фæлæ «хорзæн хорз цот нæ цæуы», — мæнг нæ бакæнынц. Æрçыди нæ худинаджы рæстæг. Иc кæмдæр, зæгъынц, Æргъуыны комы галуан мæссыг, йæ хуылфы æртæ бæстырæсугъды. Уыдон нæй базонæг. Нæй уыдоны йæ рæхысы раз æрбалæууынгæнæг. Уæу-уæй, уæууæй, Нарт, быныхъæр нæ куы айхъуысид фæлтay!..

Кæстæртæ лæууынц дардæр... Ærbайсынц ныхасмæ хæстæгдæр сæхи. Ныуулæфынц арфæй... Æрæхгæнынц æрфгуытæ.

— Нæ зонын, — дзуапп дæтты хиуылхæсгæ, ændonæхсар Созырыхъо, — лæгдзинадæн кæм уа бынат, уым мах хъаруйæн дæр нæй æвзæр бынат æрцахсæн. Кæд хистæртæ аккаг кæнынц, уæд мах — цæттæ, чи ратдзæнис йæ уд, уый — мах. Бæлвырд у, сылаив митæ нæм зынын кæй байдыдта. Фæлæ... Макæй фæсайа уыцы зонд!.. Ма æрбавнала йæ æхсар бавзарынмæ!..

Бамбæрста Хæмыц йæ æфхæрд Созырыхъойы ныхасы. Хæмыцæн уыдис «Æрхъызы» дæндаг. Сылгоймаг, æвæдза,

федта уыңы дәндаг, уәд ын нә уыдис әппүн әнә Хәмьиң бауарзын. Уымә гәсгә сыйтырда мәртеба раздәхти Хәмьиң, әмәе йе ‘гъдау нә, цыди Нарты зәрдәмәе.

Фәмәсты Созырыхъомә Хәмьиң:

— Созырыхъо! Ды цы бакәнай да ләгдзинадәй, уый әз Җәстәнгасәй бакәндзынән, кәннод та йә мә сәрмә дәр не ‘рхәсдзынән.. Хъусыс, хәмпәлрус Созырыхъо?

Адауы йә рихи Созырыхъо әмәе зәгъы:

— Уә, нә худинагғанәг, силаив Хәмьиң! Ды цы бәхыл бадыс, уый да кәдәм ахәсса, уыңы ран әз хъуыдаджы дәр не ‘рләудзынән. Ләгдонтә дарддәр сты.

Хорз уәдә, Созырыхъо, кәд Нарт аккаг кәнынц, әмә сә фәстагәттәй исчи басәтта бәстү артә рәсугъдән сә мәсүг, уәд да уындыстәм. Даң бол әмә да хъару равдис. Аз райсомы бол дән қаттә.

Афтә загъта Хәмьиң, стәй йә цыбыраевыд боцъойыл арсәрфта йә къух әмә уайтагъд араст и ныхасәй.

Аләууыди дзәвгар Созырыхъо, стәй уый да айста йәхи әмә ифтонг кодта балцмә йәхи. Ахсәв әмә бол кодтой кәрәдзийә хицән, афтә хъәугәронәй разынди дыууә барәджы.

Иу бадти сау тәнәг бәхыл. Хуыррытт кодта бәх. Риуыгъта размәе идон. Фыр хъайтарәй әууылдат згъәллагом. Ивгә әмдәгъд кодтой цыппар къахы.

Инна бадти сәнтсырх, къуыдыр, тъәпкъах бәхыл. Аңкъард, цима йә никәдәм хъуыди тағъд кәнин, уйяу бәрәг, фәлә қадәг әмә уәззау әвәрдта бәх ставд зәвәтджын къах.

Уыдон уыдышты Нарты Созырыхъо әмә Хәмьиң. Күйдәр фесты ңаңгәдонән йә фаллаг фарс, афтә Созырыхъо аразәй кодта йәхи әмә атахти ңаңгәсай. Җасты фәныкъуылдә әппүн нал фәзынди фәлмы.

Хур акъул и дзәвгар. Аргъуыны коммә иу бәрзонд къәмбырај ңыккасти Созырыхъо. Комән йә фаллаг фарсыл дард, арвәй зәххы әхсән, къуыл нынныхәсгә ауыдта уый әнахуыр мәсүг. Йә сәрү къуырфәй кастис әддәмәе артә сәрү, рәсугъд сыйгоймәгты сәртә. Афтә ма фәкәсүнц бәлони ахстанәй ләппынта сә мадмә.

Җастытә тар кодтой уыдон рәсугъдәй.

Бәмбәрста Нарты Созырыхъо, бәстү артә рәсугъдән кәй

ссардта сә бынат, сә цәрәндөн. Бахъәлдзәг ис йә зәрдә. Загъта: «Нарты Созырыхъо, әндөнәхсар Созырыхъо! Гъеныр, гъе, дәу бахъуыди сәр. Нәй мәсыгмә сләсән бынаәй, нәй әрләсән уәлейә, иу фарсәй... иннәмәй... никәцәй...»

Үәд февздиды Созырыхъо йә сау бәхмә, раңауы дзәвгар фәстәдәр, стәй йә ныггәрәхтә кәны ехсәй. Йәхәдәгә ай саразы бәрzonдdәр къәмбырмә, комы фаллаг фарс мәсыгмә күүд багәпп кәна.

Нә фәнныкүүлдта йә цәст дәр бәх. Раст бәрzonдdәр къәмбырәй йәхи фентъихта, мәсыджы сәрмә къулыл асагъта йә къехтә... Абоны онг дәр уыцы къулыл, уыцы хохы фарсыл йә къаҳдзәфтә зынынц бәлвырдай.

Фәлә нә аныдзәвыйд мәсыгыл бәх. Цәуыл фәфидал уыдан-ид, уый та нә разындис айнәг хохыл, әмә Әргүүндоны астәумә әрхаудта бәх әд барәг.

Бамбәрстой рәсүгъдтә, фыңбылызы барәг кәй у Нарты Созырыхъо. Нал бауәндысты мәсыджы цәрын әмә комы мидәмә самадтой лидзынта.

Сычъиы ләппынтау, амбәхс-амбәхсгәнгә, згъордтой уыдон. Фәкастысты-иу фәстәмә. Фыр тәссәй кодтой зыр-зыр...

Хур нәма аныгуылди бынтон. Дыдзы хур ма рухс кодта хохы цъуппыта, афтә әваст ауыдтой чызджытә сә фәндагыл барәдҗы. Исдугмә фәтарстысты тынг...

Барәг сабыр ләууыди фәндагәй дәрдзәф әмә худән-быләй, хъәлдзәгәй дзырдта чызджытәм:

— Ма тәрсүт, мә удыгагатә, ма тәрсүт! Сымах фәхъыг-дардта йә әхсарәй әеппәләг Нарты Созырыхъо, фәлә уый ныр далә комы нарәдҗы, Әргүүндоны астәу ныфәлдәхти. Ма тәрсүт, уый уадзут мә бар! — афтә дзураәг уыди Нарты Хәмыйц.

Чызджытән сә зәрдә фенцадис әмә йәм дзырдтой:

— Дзәбәх уазәг, ды нә амондән фәдә нә размә. Бауром уыцы знаджы. Мах цәуәм уәлә уыцы бәрzonд хохы сәрмә. Абонәй фәстәмә ууыл уыдзән мах ном әвәрд. Әхсызгон нын уыдзән дә фенд...

Фәллад, мәстдҗын уыди Нарты Созырыхъо. Уый сырдта бәстүрәсүгъд чызджыты фәстейә, цыргъсәр хох ныллаууыди сә астәу әмә бааууон кодта чызджыты. Фәцәйтталынг кодта бон дәр. Тәхгә барәгәй фәцәйцыди Созырыхъо, фәлә йәм

цыргъсәр хохы фәстәйә дзырдәуыди Нарты Хәмәңи хъәләсәй:

— Цы фәдә, аппәлой, әндонәхсар Созырыхъо? Цәмән фәхәтәгхуаг кодтай бәстыраесугъд әртә чызджы?

Карды рәхүистау фәкасти Созырыхъомә ныхас. Кард фәхаста фыр мәстәй дард, нырриуыгъта әмә дыууә дихы фәкодта хохы цыргъ сәр.

Абон дәр ма ләууы уыцы ран афтә саджиләй.

Фәфәльвиста йәхи раздәр Хәмәң, сфердәг ис «Әртә сылгоймаджы хохмә», әрбадти бәсты әртә рәсугъдән се ‘хән... Хъазыди семә...

Нәртон Созырыхъо сфәлвәрдта къорд хатты хохмә, фәләиу әй дымгә әмә арвы гәрәхтә рапахуин кодтой фәстәмә.

Әгас Цәңәны бәстәйә дәр нырма ници схызтис «Әртә сылгоймаджы хохмә». Күйдәр схәецә вәййынц әмбисмә, афтә сә арвы нарын әмә дымгә фегомыг кәнынц, әмә уәд рапахуинц фәстәмә.

Уыдан нә вәййынц дымгә әмә арвы цәфтә. Уый пъятә әмә хъәбыстә кәны Нарты Хәмәң адәмән номдарән әртә рәсугъдимә. Ници сәм бакәсдзән, ници сә фендзән.

Әрмәст уыцы уарзәгой митә арвы гәрәхтәй әмә уадымдәй хъуысынц адәммә.

ХЪАЙТТАТЫ СЕРГЕЙ: 90 АЗЫ

ХЪАЙТТАТЫ Сергей

КОЧЫСАТЫ МУХАРБЕГ

Әртәархайдон, цыппарнывон музыкалон драмә

*Арын дзы, Иры фәсивәдәй
Фыдыбәстү карз хәстәй чи нал
сыздәхт, уыдоны рухс ном.*

А Р Х А Й Д Ж Ы Т Ә:

Мухарбег.
Зинә.
Зәлинә.
Андрей.
Таня.
Булкъон.
Цалдәр хәстоны.

ФЫЦЦАГ АРХАЙД

Әмбәрзәны байгомы агъоммәк хъуысы «Ирыстоны хәстонты зарәг».

ФЫЦЦАГ НЫВ

Уалдзәг. Быдираг ирон хъаю Олгинскә. Хъазән фәз. Дардәй зыныңк хәхтә. Әрбацхуы Мухарбег, у бәләцдонхуыз.

М у х а р б е г. Райгуырән хъаю. Куыд әхсызгон у ногәй та дә фенд... (Паузә.) Хәстмә кәй дәүүн, уый тыххәй мә дзыппы — гәххәтт. Ныр ай къорд боны әмбәхсын... Нә сидзәргәс мадән ай куыд схъәр кәнөн? Әрцыдтән мә фыды ингәнмә, уымән ай зәгъон... Зәгъон ын хәрзбон дәр. (Дидинджытәйин тоны, фәаууон.)

З а л и н а (әрбазынд.) Дидинджытәй мын тоны, әнхъәлдән!

М у х а р б е г. Зәлинә, ардәм! Нә хъазән фәзы дунейы рәесугъд дидинджытәе әрзад.

З а л и н æ. Фезгъорын! (*Фәаууон*)

М у х а р б е г (*әрбазынд әд дидинджытә*). Нæ йæ зæгъын уымæн дæр. Гыццийы цур йæхи куы нæ баурома, куы скæуа. О, ныфс мын!..

З а л и н æ (*әрбазынд*). Сау лæппуйæ фeroх, мæн дидинджытæ әндæртæ кæй сты.

М у х а р б е г. Нæ, нæ мæ фeroх, Зæлинæ, ард дын хæрын, фæлæ дидинджытæ ацы хатт дæуæн нæ тыдтон.

З а л и н æ. Диссаг, цымæ, кæмæн?

М у х а р б е г. Хатыр, мæ фыды ингæныл авæрон мæ къух. (*Азгъоры*.)

З а л и н æ. Диссаг, ингæны раз... Цыма цыдæр ныхас кæны йемæ, йæ дидинджытæ йыл әрæвæрын дæр дзы айрох... Әрæвæрдта сæ. (*Мухарбег әрбаздæхт, Зæлинæмæ дæтты цалдæр дидинæджы*.)

М у х а р б е г. Айс. Нæ фæрæдытæн?

З а л и н æ. Нагъ, адон сты. Цымæ, цал ахæм дидинæджы балæвар кодтай афæдзæй-афæдзмæ горæтаг чызджытæн?

М у х а р б е г. Горæты быдираг дидинæг нæ зайы...

З а л и н æ. Де' мдæвгæ дын газеты кастæн:

Әз уарзтон сау цæстытæ, уарзтон,

Рæсугъдæр уыдонæй кæм уыд!

Әхсæв сæ стъялityимæ барстон,

Уыдтæн сæ алы бон рæвдыд.

(*Ныххудт.*)

Мæнæн сау цæстытæ нæй.

М у х а р б е г. Поэт, дам, әдзуух, йæхи цардыл нæ фæфысы... Нæ хъазæн фæз... Куыд тагъд згъорынц бонтæ...

З а л и н æ. Цæуылдæр та фæджих дæ. Уæддæр мын нæ загътай, цæуыл у дæ сагъæс...

М у х а р б е г. Мæ хъуыдты адзæгъæл дæн...

З а л и н æ. Ды кастæ цадмæ, дæхи дзы уыдтай әмæ сагъæс кодтай.

М у х а р б е г. Әз кастæн цадмæ, уыдтон дзы дæу әмæ ныхас кодтон демæ.

З а л и н æ. Хъуыды ма кæнис, иу изæр доны был?..

М у х а р б е г. Мæнæй никуы фeroх уыдзæн уыцы сæрдыгон изæр.

З а л и н æ. Ды мын кодтай мæ уарзон зарæт.

М у х а р б е г. Ды та дæ сær ме уæхскыл æруагътай æмæ рæвдаугæ кастæ мæймæ. Дæ цыллаæ дзыккутæ мæ риуыл æркалдисты.

З æ л и н æ. Ды сæ хæрдгæбыдау де 'нгуылдзтыл тыхтай.

М у х а р б е г. Мæй нывæста йæ тынты халбыдæй дæ рæсугъд сурæт...

З æ л и н æ. æмæ йæ ды доны уылæнты уыдтай...

М у х а р б е г (зары).

*Лæууы ма мæ зæрдыл,
Рæсугъд фынау раст,
Дæ сау дыууæ цæстæн
Сæ уарзон æнгас.*

З æ л и н æ.
Цы фæдæ, цы фæдæ,
Мæ уалдзыгон хур?
æнæ дæу мæ риуы
Мæ зæрдæ ныддур.

И у м æ.
Дæ мидбылты баҳудт,
Дæ иунæг фæкаст
æмгæрон мæ риумæ
Куы næ уагътой маst.

М у х а р б е г.
Уый раджы уыд, раджы,
Фæлæ ма уæддæр
æз уыцы изæртæ
Фæмысын ныр дæр.

З æ л и н æ.
Нæзы хъæд... Бæлæстæ...
Бæрзонд арвыл мæй...
Нæ уарzon ныхæстæ
Рох не сты мæнæй...

И у м æ.
Лæууы ма мæ зæрдыл,
Рæсугъд фынау раст,
Дæ сау дыууæ цæстæн
Сæ уарзон æнгас...

З æ л и н æ. Хæсты арт цæхæртæ калы næ бæстæйыл, мах та уарzonдзинады сæнттæ цæгъдæм.

М у х а р б е г. Уæдæ ма сæ кæд кæндзыстæм?

З æ л и н æ. Горæтæй дысон æрцыдтæ? Бирæ фæуылдзынæ ам? Уæ хæдзар æдзæрæг... Фæсагъæсхуыз та дæ. Уæддæр мын næ загъттай... (*Мухарбег æм æвдисы гæххæтт.*) Циу уый?

М у х а р б е г. Военкоматы дзуапп мæ курдиатæн...

Кочысаты Мухарбек.

З а л и н æ (фәкуылдәр). Ы? Хәстмә цәуыс? О, фәлә... Афәдз йеддәмә дә күң нал хъәуы институт фәуынмә.

М у х а р б е г. Дәхи загъдау, наә бәстәйил хәсты арт цәхәртә калы.

З а л и н æ (әрәджиау). Кәд цәуыс?

М у х а р б е г. Тәккә аңы сахат...

З а л и н æ (фәтарст). Ы?

М у х а р б е г (хъазәгай). Нә дә күрдүаты уадзын, наә идәдзәй... Үәвгә, чи зоны, афтә хуыздәр у... Ың наә вәййы... Къостайы загъдау:

Ифтонг хызынәй, ләдзәгәй, әрчъитәй...

Дард у маे фәндаг... Зәгъын дын хәрзбон!

(Чызджы сагъас хъуыдтыә иннәрдәм здахы.) Къоста... Йә чиниг ың мемә хәссын. «Ирон фәндир» — Ирән йә дин, йә хъуыран... Тәххуды, йә зынг Къостайы стъалымә хәстәг кәмән ссудзы. Кәй бандавы йә рухс тынтаәй Къоста... Әмдзәвгә йыл ныфғыстон. (Кәсү тетрадәй әмдзәвгә «Къоста Херсоны»-йә.)

З а л и н æ. Диссаджы әмдзәвгә.

М у х а р б е г. Фәңциди дә зәрдәмә? Бузныг.

З а л и н æ (кәйдәр ауыдта). Дә мад... Уый дәр әрцыд?

М у х а р б е г. Нана?.. (Зәлинә фәңәйлидзы.) Фәләуу, кәдәм? Ың зәгъдән, ардыгәй аңаугә дә күң фена, уәд? (Чызг алыгъд. Зинә әрбаңауы, ләппу йә размә фәңи.) Ың фәдә, нана?! (Акаст, мад кәдәм каст, уырдәм). А, уый мәнәе йедты чызг, йедәй сәйзәхт әмә хәрхәмбәлд фестәм... Кәм уытәе, нана?

З и н æ (кәсү дидинджытәм). Әгайтма абәрәг кодтай дә фыды ингән, ныр әм кәдәй нал уытәе... Цон авәрон ыл әз дәр мә къух. (Аңыд.)

М у х а р б е г. Цас фәразон, уый бәрәц уромдзынән мәхі... О, фәлә тәрсүн, күң наә бауромон... Әниу ма йын ай кәд зәгъдзынән, цәуын мә күң хъәуы... Мә фыд... Зәгъын хәрзбон, ың бәрзонд хәхтәм кастә, уыдонән. Зәгъын хәрзбон, ың къахвәндәгтил ыңдәтә, уыдонән. Зәгъын хәрзбон, бирә кәсүн кәмә уарзтай, мә мады уышы дыууә цәстән... (Әрбаңа Зинә. Ләппуиы хәдоны хъуыр дзәбәхтә кәнә. Кәсү әмә кәсү йә фыртма.) Ың мәм кәсүс, мә хуыз мын исый?

З и н æ. Ың кәнәс, ың? (Фәгуырысхо.) Исты дә риссы? Комкоммә ма мәм әрбакәс. Қыдәр мә әмбәхсис...

М у х а р б е г (*фәкүүддәр*). Мә фәндагыл ахъуыды код-тон амә мә къәхтә ардәм әрбахастой.

З и н а. Цавәр фәндагыл?

(*Зәлинә иуварсәй зыны.*)

М у х а р б е г (*әркаст сахатмә*). Нана! (*Фәкъуылымпы.*) Ныххатыр кән, мән цәуын хъәуы... (*Мад нәма бамбәрста хабар.*) Ме 'мгәрттә, мә хәләрттә хәсты быдры дәрән кәнинц згаджы... Фыбыбастәй хъысмет не 'ппәты къухты ис... *Әлләнфәстаг* аз дәр ләт дән.

З и н а. Де 'мбәлтты фәзмис? (*Мад йә фыртмә тарст каст кәнны.*) Уыдан дәр, дәуау, сидзәргәс мады иунәгәй нынуагътой? (*Ләппу әвдиси йәе гәххәтт. Мад фәтарст.*) Циу уый? Әз ницы гәххәтмә әнхъәлмә кәсын... (*Ләппу дәтты гәххәтт, мад әй кәсы, йәе къухтәй әрхауд.*) Нә!!!

М у х а р б е г (*систа гәххәтт*). Нана...

З и н а. Ахәм закъон нәй, әмә ныйгарәг бынтон әвәгәсәгәй баззайал..

М у х а р б е г. Фырзәрдәрыстәй зын әмбарән сдә... афтә-иу куы дзырдтай...

З и н а. Дзырдтон!.. О, фәлә үыңы зәрдәдзәфән нал бафә-раздзынән...

М у х а р б е г. Ис ахәм ныйгарджытә, фондз, авд зәрдәдзәфән чи бафәрәзта... Нана, куыд дын амардтән, де уәнтүл ма схәц. Фәндарасты размә, дам, әнкъард кәнин нә фәччы. (*Әркасти та сахатмә.*) Әнхъәлмә мәм кәсынц ләппутә Цыргъ обауы раз. (*Зәлинәмә ныллағ хъәләсәй.*) Ацы тетрад-иу фысджытәм фәхәсс. (*Радта йә.*)

З и н а (*стыр паузәйи фәстә, иуварсмә дзурәгай*). Фәцәуы тохы цәхәрмә мә иунәг... Цас фаг ма сүздзынән аз дәр? БацараНтыд уыдзән нә хәдзарвәндаг... Фесәфдән нә хъәстә... (*Ләппуиырдәм.*) Уый та куыд? Ау, мә зынг бынтон ахуысса?.. Уый гәнән нәй! Уый гәнән нәй! (*Цыма цыдәр хъуы-дыйыл фидар ныххәцыд.*)

З а л и н а. Әрмәстдәр дәхиуыл хъуыды кәнис... Дәхәдәг бацаралайдтай, цәмәй дә хәстмә акәной.

З и н а (*чызгмә*). Әрсабыр у, йе хәс у афтә... Уадз, цәуа, йе 'мгәрттә кәм сты, уырдәм... Ләгәвзарәнмә... Сыздәхынәй мын зәрдә бавәр, мә хъәбул...

М у х а р б е г. Сыздәхдзынән.. Әнәмәнг сыйдахдзынән, нана.

З и н æ. Лæгтыдзуары уазæг у.

З æ л и н æ. Дæ иунæджы куыд æрвитыс?..

М у х а р б е г. Нана, ды диссаджы мад дæ мæнæн...

З и н æ. Фæлæуут! Нæма фæдæн мæ ныхас... Мæ чындзаг!

Бар ратт, уышы номæй дæм дзурон. Аерцу-ма хæстæгдæр... (*Аербацыйд æм.*) Тохы балцы агъоммæ уарзæгой чызджы зæрдæбын ныхас ныфсæдæттæг у... Ма-иу бавгъяу кæн дæ зæрдæбын фæлмæн ныхас. (*Лæппумæ.*) Цæуыс хæстмæ, мæ иунæг... Гъе, æцæг аборнæ! Райсом! Аборн та... О, о, аборн!.. Уæ чындзæхсæв, мæ хъæбултæ. Хъуамæ ма ахуысса мæ артæн йæ зын!

М у х а р б е г. Нана... Цы næ 'рцæуы хæсты?.. Цæмæн хъуамæ фенамонд уа чызг?.. (*Мад фæджих.*)

З и н æ (*бæрæг у, сразу йæ фыртимæ, йæхи тыххъæлдзæг дары.*) Уæд та мын кафгæ акæнүт... Цæмæй мæ цæсттыты раз бæззайат иумæ... (*Йæхинымæры дзурæгай.*) Раст уæ чындзæхсæвы куыд акафыдаиккат, афтæ.

М у х а р б е г. Нана!..

З и н æ. Аэз домын! Аэз хъуамæ уæ амондæн æвдисæн уон мæхæдæг. Кафгæут! Кæмæ дзурын!? (*Райхъуысынц хонгæ кафты цагъды зæлтæ, фæлæ кафæг нæй...* Иууылдæр «цавддуртæй» лæууынц.)

Аембæрзæн

ДЫККАГ АРХАЙД

Аембæрзæны байгомы агъоммæ хъуысы Мухарбеджы хъæлæс. Кæссы йе 'мдзæвгæ «Фыдыбæстæ».

ДЫККАГ НЫВ

Хæсты быдыр. Дардæй хъуысы сармадзанты абухын, хæстæгдæрæй та автоматты къæр-къæр æмæ иугай гæрæхтæ. Аербацæуынц хъуызгæ-хъуызгæ лейтенант Кочысаты Мухарбег æмæ сержант Анисимов Андрей. Хæстулæфт кæнынц, сæ дыгууæ дæр æхстæввонг: лейтенанты къухы дамбаца, сержантмæ – автомат. Тохы уынæр чысыл фæсабыр..

М у х а р б е г. Гъеныр ма æрхы фале куы фæуæм, уæд нæхионтæ уыцырдыгай дард нал сты.

А н д р е й. Аххъæлдæн...

М у х а р б е г. Фен ма картæ. Ма дын ахайæд...

А н д р е й (федта). Ам ис... (Уыцы рæстæг сыхъуист гæрæхтæ, сæ фærсты æрызгъордта цъæхахстгæнгæ æвзонг чызг Таня, зокъотæ æмбырдгæнæн чыргъæд йæ къухы. Хъуысы нæлгоймæгты худын.)

А н д р е й. Немыщæгтæ...

М у х а р б е г. Аðræмбæхс.

А н д р е й. Чызджы ахсынц. (Сыхъуист гæрах æмæ худт.)

М у х а р б е г. Цæугæ мысан дзы сарæстой... Цы бачын-дæуа?

А н д р е й. Аðмбал командир, хатыр бакæн, фæлæ махæн хæцæн нæй... Разведкæйæ здæхæм... (Фæкъуылымпы.) Ацы картæ бынатыл куы нæ сæмбæла, уæд...

М у х а р б е г. Уæд нæ сæххæст кодтам нæ хæс... Зонын æй, фæлæ кæсис, марынц сæ зæрдæйы дзæбæхæн чызджы.

А н д р е й. Гъомæ дæ куыд фæнды, афтæ, аðмбал командир.

М у х а р б е г. Марынц æй... (Аðхсы Андрей дæр, топпад-загъдæй йын дзуапп радтой æдде.)

А н д р е й. Немыщ нæ бафиппайдтой.

М у х а р б е г. Махырдæм фесты... Уый хорз... Аирвæсти чызг. Хъус ныр, æри-ма автомат. Аðз æхсдзынæн... Картæ бахъ-ахъхъæн. (Баивтой сæ хæцæнгæрзтæ.) Згъоргæ... Гуыбыр-гуыбыр... Бынатыл-иу æй æмбæлын кæн.

А н д р е й. Аðмбал командир...

М у х а р б е г. Фæстиат нал. (Андрей иуварс йæ гуыбыны цъарыл фæбæры. Мухарбæг фæцæф. Андрей фæстæмæ æрбæздæхт.)

А н д р е й. Командир, цæф дæ?

М у х а р б е г. Аðххæст кæн бардзырд!

А н д р е й. Дæу афтæмæй ныууадzon? Ницы хуызы!

М у х а р б е г. Куыд уыныс, афтæмæй дыууæйæ нæ аирвæ-здзыстæм. Цæугæ! Аðз сæ бафæстиат кæндзынæн. (Ногæй та гæрæхтæ, Андрей йын йæ цæф бæттыныл архайы.) Фæстиат нал. (Аиуварс ын кодта йæ къух). Андрей, сæфæм дыууæйæ дæр, уым та тынг æнхъæлмæ кæсисынц уыцы картæмæ.

А н д р е й. Картæ ды самал кодтай, дæ уд дæ армы хастай, афтæмæй... Аðз æхсдзынæн.

М у х а р б е г (æхсы). Сержант Анисимов! Аðххæст кæн бардзырд!

А н д р е й. Хъуысын!

М у х а р б е г. Андрей! Фәләуу. (*Исы йә ронәй чиныг, уырдыгәй къам.*)

А н д р е й. Дәр чиныг дәр та демә күс ис...

М у х а р б е г. Уый хуыматәджы чиныг нәе... (*Дәтты къам.*) Мә мады хуызист... Адрес ыл... Цы нае вәййы... Иудыуә ныхасы-иу ам афысс... Уәвгә нәе... Хуызист мын уадз. Бадар адрес дә зәрдил. (*Әвдисы мады къам иннәрдыгәй, райста фәстәмәкъам.*) Фәстиат нал!

А н д р е й. Хъусын. Бардзырд уыдзән әххәст!

М у х а р б е г. Фәндарастан... (*Андрей фәбыйры. Мухарбег әхсы.*)

М у х а р б е г. Мәнырдәм фесты... Уый хорз... Аирвәст... Гъеныр исты хуызы хъәдмә, мәнәйүй... Уым та бәләстә дәр нәхи. (*Архайы йә сәры цәф бәттыныл. Фәзынди Таня.*) Чызг! Цәмән дә ам? Цәуылна алыгъдәт хъәумә? (*Таня йын әнәдзургәйә йә сәры цәф бәтты. Уый әхсы.*) Ма сист уәләмә!.. Цы хуийны дә ном?

Т а н я. Таня.

М у х а р б е г. Цы агуырдтай ам?

Т а н я. Хъәуы бахәринаг нәй. (*Амоны чыргъәдмә.*) Зокъотә... Әрыскъәфтә... (*Тәрсы, хъахъхъәны алырдәм.*)

М у х а р б е г. Таня, Таношә... Тәрсгә ма кән... Исты хуызы кәд талынгтәм аирвәзицкам. Стәй... Не 'ххуысгәнәг — талынг әхсәв... (*Тәрәхтә, хъәртә фенәдәсты.*) Цәмән ныхъхъус сты? Цәуылна уал әхсынц?... Удәгасәй нае әрцахсынмә хъавынц... Таня! Мәнә ацы арф кәрдәджы бынты абыр... дә гуыбыны цъарыл... Әз әхсдзынән... Нә ратдзынән удәгасәй мәхү!

Т а н я. Әз дәр... (*Мухарбег ам дисәй бакаст.*) Фәскомцәдисон дән әз. (*Әрбайхъуист хәстәгәй сармадзаны нәмгуұты хәлды хъәр.*)

М у х а р б е г (кәссы). Диссаг... Се 'хсән сармадзанты нәмгүйтә хәлынц!

Т а н я. Цагъды кәнүнц... Лидзынц, әмбал командир!

М у х а р б е г (систадысты). Андрейы күист у уый... Бахәццә нахиуәттәм!

Әмбәрзән

АЕРТЫККАГ НЫВ

*Хәйтәхәджыты уынар әмә бомбәты күуыззитт әмбәрзәнү бай-
гомимә баиу сты.*

*Изәрырдәм. Хәңәны. Обаугонд. Акъоппытә, командәгәнән бы-
нат — «КП».*

*Хәсты хъэр фәсабыр... Салдәттә иугай-дыгай фәстәмә сә
бынәттә ахсынц, хәстәввонгәй ләууынц. Телефонгәс әд здухән,
дармә фәлгәсәг кәсәнцәстыгимә уәлкүүшп. Дыууә пулеметчи-
кы әд «Дегтяревкәтә». Цалдәр фондзәхстандожыны. «КП»
хъахъхъәнәг әд автомат алфамбылай зилли. Се 'хәнәй зыны сер-
жант Анисимов Андрей. Арвырдәм кәсәнцәстыгай кәссы.*

1-аг с а л д а т. Ныр та изәрәй раздәр нал фәзындиңзысты.
(Чи хәңәнгәзтә сыйғыдәг кәнү, кәмән йә цәф бәттынц...
Андрей райхәлдта баян, цәгъды, ныллаң хъәләсәй зары, йе
'мбәлттәй чидәртә йемә базарынц.)

А н д р е й. *Мәйдар ахсәв, нә зыны ардәм
Мәнмә агәрон арвәй мәй.*

И у м а. *Әрмәстдәр доны фаллаг фарс кәмдәр
Цәуы әвзонг хъәбатыр тохмә
Әмә бәрzonд йә зарәг сиси,
Йә зәлтә ивылынц мәнүл.*

А н д р е й. *Тъыфылтә уадтымыгъ ыздухы,
Мә сәрмәс сау мигътә — әнгом.*

И у м а. *Мә цәстыл уайы уарзоны цәсгом.
Чызг, ма ферох кән ды нә сомы,
Нә ардахәрд дә зәрдил дар!
Хәсты быдырәй райс мә зәрдиаг салам!*

А н д р е й. *Мә зәронд мад кәудзән аерхуымәй,
Кәсдзәни ме 'рцыдмә әнхъәлмә,
Кәсдзәни фәндагмә әдзух.*

И у м а. *Әнкъард-иу ма кән ды мәнүл,
Фырматәй ма судзәд дә зәрдә, —
Куы фәуа хәст, ыссәудзынән дәм аэз.*

2-аг с а л д а т. Ротәйи командир арбаңауы. (Фәхъус сты)

М у х а р б е г (әрбаңызт, йә ных баст. Йә риуыл Сырх
стъялыйи орден әмә майдан. Фестадысты йын). Бадут! Уә күист
кәнүт.

А н д р е й. *Әмбал лейтенант!.. Фыццаг взвод...*

М у х а р б е г (йæ къухы амындај йын йæ ныхас фæурæдта). Сержант, абор цал хæстоны фæцæф и дæ взводæй? Стæй... (Фæкъулымпы.) Чи фæмард, уыдоны номхыгъд... (Андрей дæтты гæххæтт, Мухарбет кæсы. Нывæрдта йæ йæ хызыны, фæхъуыды кодта.) Хорз бакодтай, Андрей, айфыщцаг... фыстæг кæй næ арвистай, уымæй, науæд... мæ мады зæрдæ ахсайдтаид.

А н д р е й. Уайтагъд дæхæдæг æрбахæццæ дæ ѡмæ...

М у х а р б е г. Дæу руаджы, Андрей.

А н д р е й. Дæхимæ куы бакастаис, тугæрхæмттæ, чъизи дарæс.

М у х а р б е г. Чындæхсæвæй не 'рбаздæхтæн.

А н д р е й. Ноджы цы чызг аирвæзын кодтам... скъуыдтæ дзаумæтты...

М у х а р б е г. Хъазты næ уыд уый дæр... Ахсæв-бонмæ пыхситы фæцыдистæм. Талынг æхсæвы руаджы аирвæзтыстæм.

А н д р е й. Кæй кой кæнай — къæсæрмæ.

Х ъ æ р т æ . — Постхæссæ!

— Таня!

— Танюшæ!

(Таня тагъд-тагъд æрбауайы. Ахсæддон дарæс ыл. Йе уæхс-кыл постхæссæджы хызын.)

Т а н я. Фыстæджытæ!.. (Уары сæ.) Амбал командир! Дæумæ дæр. (Дæтты Мухарбетгæ фыстæг. Мухарбет кæсы.) Хъусут? Цалынмæ иннае взводæй здæхон, уæдмæ, уæхи фыстæджытæ дæр цæттæ куыд уой, афтæ. (Алчи дæр кæсы йæ фыстæг — чидæртæ та фыссын байдыдтой.)

Т а н я (фæцæйцæуы... Сержанты раз фæлæууыд). Амбал сержант, хъыгагæн дæумæ næй фыстæг...

А н д р е й. Ницы кæны, Таня. (Амоны чызгмæ.) Мæнæн мæ фыстæг — мæ разы.

Т а н я (хъазгæ æртхъирæн æм кæны). Хъусут, ме 'рбацыдмæ уæ фыстæджытæ цæттæ куыд уой, афтæ... Амбал лейтенант...

М у х а р б е г. Мæнæн фыст у... (Таня азгъордта.)

А н д р е й. Полчын хъæбул... næ, полчын чызг.

М у х а р б е г. Амбисонды постхæссæг дзы рауд.

А н д р е й. Дæу фæрцы. (Чызг кæдæм ацыд, уыцырдæм кæсгæ фæаууон.)

М у х а р б е г (ногæй та фыстæджы цавæрдæр ран кæсы). «Нана дын алы 'хсæв дæр дæ хуыссæн бакæны... Сбады дæ

нывәрзән әмәе, демә ныхасгәнәгау, цыдәртә фәдзуры... Райсомәй дәр йәхәдәгә фәисы хүйссән». (*Фәхъуыды кодта.*) Мә чысыл хо, ңаји хорз сә бадардтай дә зәрдым? Нана... (*Әрбадт, фыссы. Әниу ңаји фысгә, — кәсү йә ңәттә фыстәг — әмдзәвгә «Хъәмә».*)

1-аг с а л д а т. Әмбал командир, ориентир фыщаг — хъәды кәрөнәй раңауы Җавәрдәр әфсәддонты къорд, иу ссәдзы бәрц...

М у х а р б е г (акаст қәсәнцәстытәй). Уынын сәе. Цы хабар уа? Қәд ма исты зонын, уәд сыл сирхәфсәддон дарәс. Немыңырдыгәй?.. Диссаг, қәңәй фәуыдаиккой уым... нәхионтә? (*Салдаттәм.*) Уә бынәттәм! Җәттә ут! Әхсгә әрмәст мә бардзырдмә гәсгә. (*Салдаттә әхстәввонгәй ләууынц.*)

А н д р е й. Әрбахәцә қәнүнц, әмбал командир!

Х ъ ә л ә с (әдде, дардәй). Әғас ңәут, не 'мбәлттә, ма фехсүт, мах нәхионтә стәм.

М у х а р б е г (систад). Әрләүүт уал уым уә бынаты.

Ә д д е (хәстәгәй). Әмбал командир, мах дивизийә стәм.

I-аг с а л д а т. Власовонтә ма уәнт?

2-аг с а л д а т. Җәй власовонтә сты? Нәхи сты... Ура!..

М у х а р б е г. Әхстәввонг ңәмән сты? (*Стыхсти.*) Әз, чи сты, уый базонон...

А н д р е й. Әмбал командир, баҳатыр қән, дәуән уырдәм ңәуүн не 'мбәлы. Курын дә, бар ратт мәнән!

М у х а р б е г. Нә, нә, әз мәхәдәг. (*Салдаттән.*) Җәттә ут әхсынмә! Гәрах әрмәст мә бардзырдмә гәсгә. (*Дамбаца суәләнгай кодта.*) Андрей! Къухмәрзән мә ңәсгоммә күсисон, уәд әхсүт. (*Аңыд.*)

А н д р е й (кәсү). Къорды хиңау равдыста гәххәтт лейтенантмә, райстой кәрәдзи къухтә. Нә лейтенант салдатты фәрстытә қәнүн. Җыдәр змәлд. Къорды хиңау лейтенантмә фәстәрдыгәй фәңәуы... Къухмәрзән... Әхсүт! (*Гәрәхтә.*)

М у х а р б е г (әддейә). Әхсгәут!

А н д р е й. Мә фәстә! (*Абырстой. Гәрәхтә стынг сты. Рұхс ахуыссыд... ссыгъд.* Уым та алчи фәстәмә йә бынат әрцахста. Андрей къух баст. Фәзынди Таня.)

Т а н я. Әриут уәхи фыстәджытә! (*Әмбырд сә қәнүн.*) Җәй гәрәхтә уыдысты уыдон?

А н д р е й. Уый дә хъустыл ауад... Әлхысчытә уыдысты уыдон.

Т а н я. Дæ цонг дær æлхыскъ у?

А н д р е й. А, чысыл цъэррæмыхст. (*Дæтты Мухарбег дær йæ фыстæг.*)

Т а н я (*Андреймæ*). Дæу фыстæг та?

А н д р е й. Зæрдæйæн къонверты нывæрæн куы уайд, уæд дæм æй раттин.

Т а н я. Диссаг, æмæ уæд фысгæ та цымæ цы ныккæнис къонвертыыл? (*Æрæмбырд сыл сты, хъазæн ныхæстæм худынц.*)

А н д р е й. Куыд цы? Н. А. Х. И. Танямæ.

Т а н я (*хъазæгай*). Æз латинаг нæ зонын... (*Таня хъазы, худы, алкæмæн дær дзы зæрдæ æвæры.*)

Дзуапп уыдзæн, æнæмæнг. Æнхъæлмæ кæс.

Æрдæгфыст у чызгайы фыстæг.

Æмбисвæндагыл ис дæу фыстæг.

Æнкъард ма кæн, кæд дæ æçæг уарзта, уæд фысдзæн.

I-аг с а л д а т. Цигайнаг ма у, къамæйфæрсæг...

А н д р е й (*йæ размæ фæци*). Цигайнагæй фыддæр... Алкæмæн дær зæрдæ æвæрыс... Цы дзуапп дæттыс уæд мæ минæвæрттæн та? (*Амоны йæ сæр æмæ йæ зæрдæмæ.*)

Т а н я. Кæм сты дæ минæвæрттæ, сержант?

А н д р е й. Куыд кæм? (*Амоны та йæ сæр æмæ йæ зæрдæмæ.*)

Т а н я. Ме 'ннае раздæхтмæ бæззайæнт æнæхъæнæй.

2-аг с а л д а т. Уый дын дзуапп, гье.

А н д р е й. Разы... (*Таня азгъордта. Андрей кæйдæр ауыдта.*) Полчъы командир! (*Сæхи дзæбæхтæ кæнынц. Æрбахызт булкъон, йæ фæстæ йæ хъахъхъæнæг æд автомат. Лейтенант йæ размæ фæци.*)

М у х а р б е г. Æмбал булкъон! Æртыккаг ротæ...

Б у л к ъ о н. Нæ хъæуы, лейтенант! (*Алфамбылаймæ*) Улæфут... Сыхаг батальоны уыдтæн... Цæй гæрæхтæ уыдисты уыдон?

М у х а р б е г. Власовонтæ, æмбал булкъон... ацы хатт сырх æфсæддон дарæси.

Б у л к ъ о н. Гадзрахатæй цæуджытæ... Уыннын, æвыддæй нæ бæззадисты. О, фæлæ мæнæн мæ цыды сæр æндæр у, лейтенант. (*Фæхибар æй кодта.*) Æхсызгон ныхас мæ ис демæ.

М у х а р б е г. Хъусын, æмбал булкъон.

Б у л к ъ о н. Ис бардзырд фронты командæгæнæгæй... Цыфæндыйæ дær хъуамæ знагæй сомизæр сæрибаргонд æрцæуа горæт Никополь. Дæ ротæйы раз æвæрд цæуы сæрмагонд хæс...

Изәры аст сахатыл-иу мәм штабмә фәзын... Уым әрныхас кәндзыстәм бәстонәй.

М у х а р б е г. Хъусын, әмбал булкъон!

Б у л к ъ о н. О, хәдәгай, полчы комissар Кцойы-фырт дә фыстыты кой кодта... Тынг сәе әппәлүйд... Хъыгаг у, мән иронau кәсын нәма сахуыр кодта. Ссәдзаздыд поэт... Комиссар загъта, диссаджы фидән, дам, әм әнхъәлмә кәсы...

М у х а р б е г (*ныфсәрмы*). Бузныг...

Б у л к ъ о н. Уәвгә ныр комиссар нал у Кцойы-фырт. Сыхаг полчы командир у. Сызгъәрин стъалы райста.

М у х а р б е г (*цин кәны*). Әңәг? Әмбал булкъон! Стыр курдиат — арфә-иу ын ракәнүт... мә номәй. Иугәр әй әндәр ранмә аивтой, уәд мә фадат...

Б у л к ъ о н. Әнәмәнг... Тәккә а-изәр әм тилифонәй бадзурдзынән.

М у х а р б е г. Бузныг, әмбал булкъон.

Б у л к ъ о н. Адәймаг царды бәлләңдон у... Әр҆әуы әмә аңауы... Ис фәд ныуудзән змисы, миты... Раңәуы дымгә әмә сә фесафы, сләгъз сә кәны. Ис фәд ныуудзән царды. Уымән нәдәр сләгъзгәнән ис, нәдәр фесафән. Уый бazzайы адәмы зәрдәты... Уәдә афтә, лейтенант... Баныхас кодтам... Изәры дәм штабы әнхъәлмә кәсын.

М у х а р б е г. Ис, әмбал булкъон! (*Булкъон ацыд, йәхъяхъәнәг салдат йә фәдыл. Стыр паузә. Мухарбет система гәххәтт әмә кърандас.*) Сәрмагонд хәс... Сомизәр ныбырыст... Кәсы әнхъәлмә мад... Цәмәй зоны, цы'рцыд афонмә хәсты. Кәсы әнхъәлмә сыхаг чызг дәр фыстәгмә. Хъәбул мадән «хәрзбон» куы дзырдта, уәд сәм уый дәр йә цәссиг әмбәхсгәйә әнәрүнцойә каст... (*Әвәры фәстәмә гәххәтт әмә кърандас.*) Уәвгә йә райсом ныфысдынән... фәсхәст. (*Рог фәңәуы салдәттырдәм.*) Сержант!

А н д р е й. Хъусын, әмбал лейтенант!

М у х а р б е г. Мәнмә гәсгә, әрдәбон дә зарәг нә ахәццә кәронмә... Ахәццә йә кәнәм әххәст.

А н д р е й. Ис! (*Цәгъды, зары, ие'мзард кәны лейтенант дәр, стәй та йә иннәтә айсынц...*) Әнәнхъәләджы кәцәйдәр фәзынди Таня. Ацы хатт әнә хызынәй. Се'мзард кәны.)

М у х а р б е г. Мит хәссы, хәссы фәлдзәгъдән,

- А н д р е й. Талынг, сау æхсæв, мæйдар..
Хъусыс, Райгуырæн, næ бæстæ? —
Т а н я. Ногæй та ныннæрыд хæст.
- М у х а р б е г. Мæ зæронд мад кæудзæн æрхуымæй,
Кæсдзæни ме ‘рцидмæ æнхъæлмæ,
Кæсдзæни фæндагмæ æдзух.
И у м æ. æнкъард-иу ма кæн ды мæныл,
Фырмæтæй ма судзæд дæ зæрдæ, —
Куы фæуа хæст, ыссæудзынæн дæм æз.
М у х а р б е г. Мит хæссы, хæссы фæлдзæгъдæн.
А н д р е й. Талынг, сау æхсæв, мæйдар..
М у х а р б е г (ацы хатт лæугæйæ).
Хъусыс, Райгуырæн, næ бæстæ? —
Ногæй та ныннæрыд хæст.
И у у л д æ р и у м æ. Чызг, ма ферох кæн ды нæ сомы,
Нæ ардбахæрд дæ зæрдыл дар!
Хæсты быдырæй райс мæ зæрдиаг салам!

Æмбæрзæн

ÆРТЫККАГ АРХАЙД

Æмбæрзæны байтомы агъоммæ.
Мухарбег æмæ Зæлинæйы хъæлæстæ. Зарынц:
«Бахсæв и. Бæстæ ныссабыр...»

ЦЫППÆРÆМ НЫВ

Аив æфснайд кæрт. Зыны хæдзары дуар, рудзгутæ, сæ иуы раз
дзы бандон. Рудзынджы тæрхæгыл фыстæг.

З æ л и н æ (иувæрсты ссæуы, æрлæууыд. Кæсы кæртмæ.)
Мад... Ныр кæдæй нæй йæ фыртæй хабар. Араæх рудзынджы
раз фæбады, йæ раздæры фыстæджытæ йын фækæсы... Фæлæ
мад... Дæуæн дæ бон у, кæнай сагъæстæ æргомæй... Мæнмæ
уый бар нæ хуы... Кастан та йын дысон æз дæр йæ фыстæг...
Ныр цалæм хатт?

Кæсы Мухарбеджы æмдзæвгæ «Цæй, хæрзбон, мæ уарzon!»

Ныр дзы кәдәй нәй хабар... Мухарбет, Җәмән әрәгмә фыссыс ацы хатт? (Сагъәстәнгә ныллағ хъәләсәй зары.)

Мә иунәг уарzon, әппынәдзүх дә

Мә зәрдым дарын, гъей!

Дәуәй дард уәвгәйә,

Мә зәрдәйы ахсдиағ,

Мә цәссыг калын, гъей!

Әхсәвәй-бонәй дәр дәуыл куы вәййы

Мә судзгә сагъәс, гъей!

Дә уындмә бәлгәйә, Җәрдзынән дардәр,

Мә царды стъалы, гъей!

Кәд дын дә цъәх цинел дә чырын раивта

Уынгәг тохы фәстә, гъей!

Үәд дә тәригъәдәй тыхгәнәг бабын уа,

Әндәр ын цы зәгъон, гъей!

Кәд тохмә цәугәйә, зыдтай дә адзал

Дәхәдәг раздәр, гъей!

Райгуырән бәстә дәм карз тохмә сидти,

Мә иунәг уарzon, гъей!

(Зәлинә фәңәуы. Сагъәсты хай фәци. Әрбацыд Зинә, Зәлинә кәдәм ацыд, уыцырдәм фәқаст, стәй бандоныл фәллад бадт әркодта. Әрәвәрдта йә дзәкъул иуварс.)

З и н а. Охх, әна, цәй фәллад дын бакодтон... Цәй фидар фәрстә мын разынә? Мә хәдзардар... Ма мыл фәхудәд дә зәрдә, мә хъәбул... Мә цәстәй цәссыг нал хауы... Зәрдә хъарәгәй ныддур... Куы ницыуал хабар дә ис, уәд цы кәнон? Кәдәм фәңәуон агурәг? (Дард кәимәдәр ныхасгәнәгау). Ләппу, исты баҳордтат? Фәллад дә, мә фәрстә дын айхәлой? Зәрдә мын куы бавәрдтай... Хъусыс? Әнхъәлмә дәм кәсдзынән. (Паузәйы фәстә.) Дысон та дә мә фыны федтон. Хъазыстыут де 'нәнтыйст хоимә... Артистыл мын ахуыр кәннынмә цәуы уый та... Худтыстыут... Домдта, Җәмәй мын ацәгъда Зәлинә фәндырәй. Худт уыл, стәй уын әваст йәхәдәг чындыкты зарәг ныккодта. (Мад иучысыл фәхъус.) Стәй цыма сау бәхыл агадтә ды әмә дә уый аскъәфта... Ныххудтә... Ныр дәр ма мә хъустыл уайы дә худт. (Паузә, фәллад стад

скодта.) *Әлгъыст фәүәд, сымах амондмәй йәк күх чи'рабакодта!* Сидзәргәс мадәлты тәригъәд йәфтың фәүәд! (*Фәңғәуы мидәмәе, ауында рудзынджы тәрхәгыл әртәтигъон фыстәг.*) *Фыстәг?!* (*Цин кәна әви тәрсәг, уый нал әмбары. Арахстай йәсиста — цин.*) *Йәхи күхфыст!.. (Тагъд-тагъд ай халы. Кәсы...)* «*Уә бонтә та хорз, мәз зынаргы мад әмәч чысыл хо!* Нана, ацы фыстәг кәсгәйә дә курын иу хъуында... *Хъуыды ма кәңис, демә-иу цы ңағыдмәе кафыдтән, уый?..* Ацы фыстәг уыңы ңағыдлы фыст у...»

(Мад мидбыл фәхудт, йәк кафт ын мысәгау, фәндирүү зәлтә цыма хъустыл уайынц. Кәсы аәмдзәвгә «*Фыстәг мәз мадмәе.*» Уый фәстә паузә, йәк хъуында та ахастой семә). *Мәз дарәг...* *Йе'взонджы бонты-иу кафын уарзта...* уыңы ңағыдмә... Урс цухъхъя ыны баҳуындан кәддәр... Мемә-иу ын кафын бацайдагъ.

Хъуының та уыңы ңағыдлы зәлтә, ацы хатт мынәгәй... Мад цыма йәк «*дарәгимә*» кафы. Урс цухъхъя, урс худ... *Әвзист хъама, әвзист рон...* сай сәрак хәдбиңтә. *«Әхсәрдәсаздзыд — ләдҗы бындзәфхад»* кәмәй фәзәгынц... *Әркодтой мадимә иу зылд...* дыккагән ләппү фәстәмә-фәстәмә фәңғәуы... *Ивазы йәк ный-йарәгмә* йәк күхтә. *Мадән дәр размә* йәк күхтә, *раст ай* цыма бауromынмә хъавы... Тындыз үәм... Ләппү фәтар... Мад нылуышнәр-гыздта... Цыма цъәх арп әгомыг нывән — әвдисән... *Фыстәг арахстай* фәстәмә әртәтигъон скодта... Стыр хәзәнайау ай йәк күхү дары. Мидәмә фәңғәуы... Ауытта әнахуыр бәлләңдон кәртү... *Фәләү-уыд...* *Әрбәци* сержант Анисимов. *Йәк риуыл хәрзиуәт, йәк күхү командири* хызын... Бәлләңдонхуыз.

А н д р е й (тыхстәй). Дә бонтә хорз, на мады хай!
З и н а. Әгас цу... Кәй ләппү дә?

А н д р е й. Әз ардыгон на дән... Кочысаты Мухарбеджы мад ам ңағы? Мәнә адрис... На фәрәдьидтән?

З и н а. На фәрәдьидтә. Әз дән йәк мад... Фыстәг дзы райстон. (*Әвдисы йәк, әваст* йәк зәрдә ңауылдәр фәкъяпп кодта.) Уырдыгәй ссыдтә? Хәстәй?

А н д р е й. О... Хәрз цыбыр рәстәгмә.

З и н а. Дзәбәх у? Җәф нау?! (*Андрей ницы дзуры.*) М' арт бауазал. Җауылнә исты дзурыс? Цы хабар мәм дзы схастай?!

А н д р е й (зынташ дзуры). Дә ләппү Мухарбет... Ныххатыр кән... тынг зын у мәнән йәзәгъын...

З и н а. Җәф у? Уәззазу ңаф? Әви...

А н д р е й. Әнамонд хабар... (*Систа* йәк худ.)

З и н а. Нә!!!

А н д р е й. Лейтенант Кочысаты Мухарбек фәмард... хъәбатырәй.

З и н а (ныңдззынаэзта). Мә хәдзар куыд байхәлд!.. (Йә уәрджытә үә быны фәтасыдысты, Андреиы әххуысәй үә бандоныл әрбадт, кәуы, Андрей үә на хъыгдары.)

А н д р е й (мад үә кәуынәй куы фенцад, уәд үә разы әрzonыг кодта, әвәры Мухарбеджы хызын мады уәрджытыл). Уә фыстәджытә... Йә хәрзиуджытә... Да къам... Ноджы, үә фыстытә, үә чиныг... (Йә дзыппәй исы гәххәтт, хызыныл әй әвәры.) Полчыы командиры фыстәг... Даумә... (Андрей систад, әмраст ләууы, мад үә иунәджы «бынтыл» ныңдзәвү уырзәй.)

А н д р е й (цауынәввонг). Цәй... Ныббар... Жәнамонд хабар дәм счастон... (Сабыргай фәңғауы.)

З и н а. Фәләуү!

А н д р е й (дисәй). Аз... әппәт дәр куы загътон...

З и н а (систад). Уадз, цыфәндү зын дәр мын уәд... фәлә мән фәндү... Аз хъуамә зонон, куыд әрцид хабар... Раст куыддаидәр уыд, афтә...

А н д р е й (батыхсти). Дау фәндү базонын...

З и н а. О, мән фәндү базонын...

А н д р е й (паузәйи фәстә). Никополь знагәй сәрибар кодтам... Сәрмагонд хәс әвәрд уыд лейтенанты раз... Горәтмә фыңцагдәр чи бабырста, уый уыдис үә ротә... Командир мәләтдзаг ңәф фәцис... Ныххатыр кән, уәлдай зәрдәниз дын кәнин... Йә тугәйдзаг риуыл ын булкъон йәхәдәг бакодта хәрзиуәг... Фәлә... Бирә нал ахаста... Фәдзәхста, ңәмәй үә фыстытә, да къам сәмбәлой бынатыл...

Мад ңавдурау ләууы... Фәдисонау фәзынди Зәлинә. Нәма 'мбара хабар, фәлә, мады къухай фыстаг куыд архаудта, уый ауынгәйә, уый дәр ңавдурау фәци...

З и н а (тынг ныллағ хъәләсәй). Сыздәхынәй мын зәрдә куы бавәрдтай, мә хъәбул, уәд мә ңәмән фәсайдтай? Қәмән мә ныууагътай?..

Әмбәрзән сабыргай арбаҳгәдәуы... Райхъуысы Мухарбеджы хъәләс, қәсү үе 'мдзәвгә «Фәстаг салам» («Мыйяг, хәсты быдрыы... »).

Әмбәрзән

НАФИ: 85 АЗЫ

АЕГАС ЦУ, ХУР!

* * *

Мæ фынты иу дуне нываестон:
 Уыдзæн дзы цард хъуырмæ, рæстæй;
 Уыдзæн рæвдыд нæ Ир, нæ бæстæ
 Хуыцауы аудæг цæстæй!..

Уырныдта мæн: куы ‘рцæуа й’ афон,
 Уæд дуне — иу артдзæст, фærныг!..
 Ныр та мæ цæргæйæ æйиафын
 Бæллицты сæфт æмæ сæ хъыг...

Æллæх, мæ рухс фæндтæ кæм ысты, —
 Цæуылнæ рафтыдтой æфсир?..
 Ныр ма хæрын мæ хъиутæ куысты,
 Фæлæ дзы нæу цæрдхъом нæ Ир...

Мæ сонт уд, дунеты æвзæрау,
 Аñæнтыст, ихдзагъдæй лæууы...
 Цыма æркалди арв мæ сæрыл, —
 Мæ цæстæй тугдзæссыг цæуы...

2006.12.08 —

ФÆСТАГ ХÆРЗБОН

Дыдзы хур — хæхтыл, иу чысыл фæлæуу,
 Мæ уд ныр у дæ базырсаст бæлæу,
 Аемæ ныссабыр — разы у æппæтыл...
 Мæ цæстырухс дæр у ныгуылд, дæуау,
 Мæ развæндаг хъæстæ сындзæй ныssaу,
 Нæ фæразын цæуын, лæгау, дæ фæдыл...

Нырмæ ӕз дær дæ рухсы тын уыдтæн:
 Дæ тавс, дæ фарн, дæ уарзоны цытæн
 Фæцахуыр дæн мæ рæзæн бонты зарын.
 Дæ фæдыл балцы чи цыди мæнау!
 Хъыбыллæ — ды, зæххы къори — мæ нау!
 Мæ хурвæндаг лæджы зæрдæмæ дарын!

Ныр — фæуд мæ балц. Аеризæр и мæ бон.
 Нæ зæххæн хорзæй ницы у мæ бон,
 Чызгау ма йæ ӕрхæндæджы цы ‘вдулон?..
 Мæ хъысмæтæй нæ кæнын мур дær хъаст, —
 Нæ дæн ӕз, хурау, а дунейыл баст,
 Фæсхохмæ — уый, ӕз та дæлдзæхмæ тулын.

Дыдзы хур — хæхтыл, мæрдты хур, фæлæуу
 Уысмæ.. Тæхгæ уысм а зæххыл уæлæ!..
 Мæрдонвæндагмæ амоны мæ сахат,
 Аемæ мын иу уысм бауарзæд дæ цæст,
 Цæмæй зæгъон нæ дунейæн ӕрмæст
 Фæстаг хæрзбон,
 Фæстаг арфæ,
 Фæстаг хатт!..

2006.28.08

ДЫВÆНД

Ныр рæхджы зындæн нæ хæхтæм фæззæг...
 Хур нырма лæджы зæрдæ рæвдауы.
 Нæй мæнæн ысхизæн хæхтæм фæзæй, —
 Комы дзыхъхъ адзалмæ ныр мæ дауæн.

Ныр нæ хæхтæм ӕз кæсдзынæн дардæй,
 Быдыры наerton лæппу — цыбæлау...
 Кæд мыййаг зæронды рад дær цард у,
 Кæд лæгыл йæ батонын ӕмбæлы?..

Тагъд тәхдзысты зәрныджытә дзуггай,
Раст цыма наerton дунемә чынтай...
Аләзәрд мә рагбонты цъәх цухъхъа,
Ныр йә ивән — сау тынай, сыйжыттай...

А зәххыл ләг иунәг у кәмдәрид,
Æмә зәрдә сусәг-әргом дуды...
Хъәд — на зәххы тинты кәрц — ныкъкъәрид,
Нал аzzад йә бәэхъуынай әрду дәр...

Хәсс дә цәст сәумәецъәхәй изәртәм
А зәххыл, — йә зәрин хуыз, йә цъәхыл.
Рухсивәнай барәвдау дә зәрдә, —
Ницы ис хуыздәйрагәй на зәххыл.

Уый фәстә цы уыдзән, уый дәр зоныс
Æмә разын барон зондәй хивәнд:
Иугәр най дунейы фәткән ивән,
Гъеуәд ма дә фәллад уд цы ‘взоныс?..

Уый бәсты дзынаz дә хәехтәм дардәй, —
Арвма афтә баст цәргәс фәбәллы,
Кәд мыйяг зәронды рад дәр цард у,
Кәд мыйяг йә батонын әмбәлү?..

2006.28.08

УАЕЛМАӘРДЫ

Кысена әмәх Хаджейы номыл

Ләууын та уәлмәрды, уә цуры.
Уынгәг мә уд, уымәл — мә хъуыр.
Мә миднимәр цыдәртә дзурын,
Фәлә сымах — әдзәм, әмыр...

Æмә ныдҗәджих, ныдтур мә зәрдә,
Ам нал и ницыуал гәнән:
Ләгау, мә цардмысән изәрты
Кәүгә у сусәгәй мәнән.

Бынылзадән йә хәрд әнад у,
Йә нозт та — хъарм сыгәй цәхджын.
Ныр балцы ауайын мә рад у,
Æмә уә ссардзынән рәхджы...

Уә хистәр рабаддзән уә цуры,
Ныхас ныл сагъуыйдзән хъәләекк!..
Æлләх, дуне, мәрдты, дам, дзурын,
Дзыхъмардау, нал фәзоны ләг!..

2006.31.08

ÆГАС ЦУ, ХУР!

1.

Æгас цу, Хур! Бәрзорнд уәләрвты дау,
Дә рухс, дә тавс нын ма бакә хәләг.
Дә хорзәхәй зәххон дуне рәвдау,
Мәлдзыг уа, пыл, Сәна әви кәрдәг!

Мыттагмә уәд дә фарнхәэссәг жәгъдау,
Æвидийгә күзд ахәсса дәрдтыл.
Уәләуыл мын мә зәронд уд рәвдау,
Фод зинты сәфт мә быгъдыуан мәрдты!..

2006.03.12

2.

Æгас цу, Хур! Фәдән дә пардәй разы:
Нә дуне ма кәй уыны ног мә цәст,
Мә уәңгты ма чысыл мә туг кәй хъазы,
Зәххон хъыгтәй кәй нәма дән ирвәст.

Дә фарнәй бузныг, Хур! Дә тавс аәм хъары,
Уәд нәй ләгән зәххон цардәй әфсис,
Æмә дын хъуамә кува әмә зарә,
Йә сәрмә арвыл рухсы цалх кәй ис,
Гъе, уый охыл!..

2006.05.12

3.

Æгас цу, Хур! Мæ фыдæлтæ кæддæр
Дæ сабитыл куы нымадтой сæхи!..
Цы нæ вæйы, кæд афтæ нæу, уæддæр
Нæ Ирæн ратт дæ рухсæй конд пъæх ирд!

Кавказы сæрмæ чъири-цалхæй дау,
Рæдауæй тау дæ хæрзиуæг, æрвон!
Нæ Иры цот, дæ хъæбултау, рæвдау,
Æмæ дын фод мæ зæронд сæр нывонд!

2006.06.12

4.

Æгас цу, Хур! Уæлæрвтæн æз цы зонын,
Фæлæ зæххыл — хæлары цур хæрам!..
Æмæ кæрæдзи мысæггаг æфсонæй,
Цыстонгдæр сырдтау, алæбон хæрæм!..

Æркæс нæм, Хур! Фыст у дæ рухс цæгомыл:
Æрцæудзæни Рæстдзинадæн йæ рад!
Рæхджы хæрамæн байс йæ бар, йæ хъомыс,
Хæларæн та Уæлахизы фарн ратт!

2006.06.12

5.

Æгас цу, Хур! Æхсæвы тар уа, мигъ бон,
Уæддæр мæ уд у цардбæллон дæ ныфсæй:
Куы мыл ракæлид Арктикæйы их дон,
Уæд уымæ дæр равналин хъæбысæй!..

Фæлæ мæ цæст куы фæцуҳ уа дæ рухсæй,
Куы нал мын уа дæ фарны тавсæй кайæн,
Мæ сабыр уд уæд дуры цъушпыл хусæй
Мæрдон дунейыл бафтдзæни тæргайæ...

2006.27.12

6.

Агас цу, Хур! Лæгæн дæр ратт дæ тых,
 Аффæрд Раестдинад мауал кæна цоптай!..
 Фыд зондыл ауадз иу гарзмæ æлдыгъ,
 Күйд ахаяа йæ хæрамы хъис къоппæй! .

Амæ зæххыл дæ фарн ысуæд Паддзах,
 Нæ тар зæрдæй уæд дæ рухс, цырагъяу!
 Нæ Фидæны хъул абаддзæн уæд сах,
 Уæд Зæхх — дæ кувæн, цард та уæд — дæ аргъяу!

2006.28.12

* * *

Ыскаст та Хур. Фæцардгъуыз та и бæстæ.
 Мæ зæрдæ — рухс, мæ зæры бон та — рох.
 Уырны та мæ: фæрнæй цæрдзæн нæ хъæстæ,
 Сæ цин — егъяу, хæрз чысыл та — фыдох!..

Аллах, дуне, куы зонид Хур нæ митæ,
 Йæ рухс нæ уайд уæд лæгæн ныфсау...
 Уæд хурæн дæр ныххорз уайд йæ Фидæн,
 Иæ рухс цæсгом уæд афæлдæхид сау...

2006.30.12

* * *

Тындзын, тындзын... Мæ цардыл нæ, мæ куыстыл, —
 Кæм ис лæгæн йæ зæры бон фынæй!..
 Фæлладæй дæр мæ цæстыты раз систы
 Адзал... Амæ æрбадт, æрулæфт нæй...

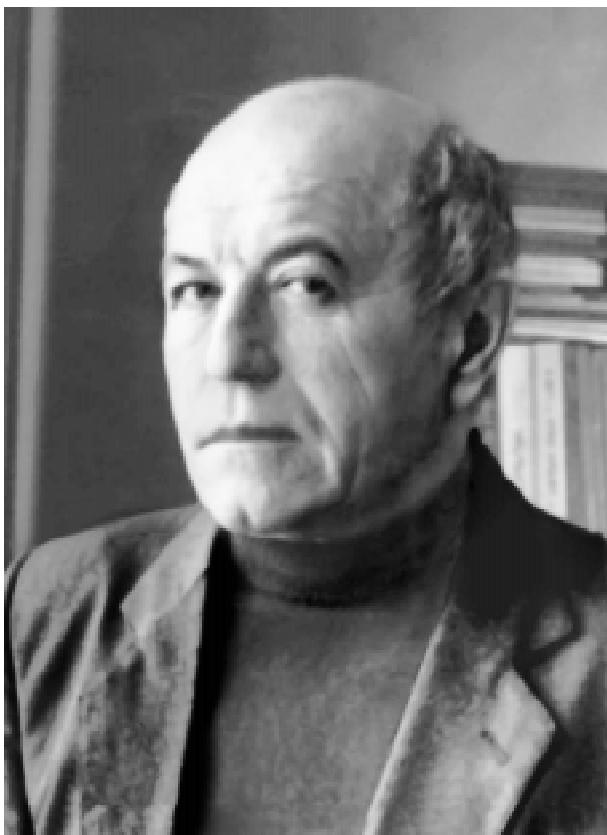
Фæлæ раехджы куы ферхæца мæ зæрдæ,
 Куы нал дзы уа æртдзыхваг дæр цæхæр,
 Уæд ма цыфæнды ма хойат уæ сæртæ,
 Аз нал дардзынæн сау куыстмæ мæ сæр!..

2006.31.12

~~Аллах~~ ~~Күйд~~ ~~Хур~~ ~~Майынад~~ ~~Сүркөт~~ ~~Жыл~~
~~Дардзын~~ ~~Күйд~~ ~~Хур~~ ~~Майынад~~ ~~Сүркөт~~

—♦—

ДЭУЦЦАТЫ ХАДЗЫ-МУРАТ: 75 АЎЫ

ДЗУЦЦАТЫ Хадзы-Мурат

МА-ИУ ФӘТӘЕРС, ДЗЫЦЦА!..

* * *

Аэз ацы нуазән
 мә къухмә күйе райстон,
 уәд —
 Чидәр райгуырди,
 чидәр пъя кәны йә уарзонән,
 Кәуылдәр нывәрдта
 йә уадәмдых дамгъә
 мәләт,
 Цыдәр сусәг паргом
 ахуыр, хъайтар, зондән.
 Чидәр ныттуыбыр,
 къәпийә хидкалгә рувы,
 Кәемдәр
 джунглиты хәтынц
 сабиты марджытә,
 Бомбә
 уәлдәф әмә
 зәрдәтә рәдувы...
 О, ацы нуазән,
 күйд масть дә,
 күйд адджын дә!
 Дуг дә схай кодта мәнән,
 мә фадат — зынвадат,
 Нәу дә мә бон
 исказәп раттын,
 ныуудзын.
 Цыма Зәхх
 дә мидәг
 марг әмә сәкәрау батад

Аемэ дæ
бындзарæй
нуазын.

1965

УАДЗЫНЫ ЭЛЕГИ

Ныууагътой мæ,
уадзынц мæ...
Ныууагъта мæ ме 'взонгад,
тæргай сывæллонау,
ныууагъта мæ
мæ бецыкк,
къуышыл фæззыгон кæрдæгau,
ныууагъта мæ
мæ къæмисæнты сау.
Ныууагътой мæ
мæ хæлæрттæ,
чи дзы ацыд дæлæмæ —
ингæнмæ,
чи та уæлæмæ —
карьеræйы ц'уппытæм.
Ныууагътой мæ,
уадзынц мæ
сылгоймæгтæ,
Мæ арвыл тайы сæ фæд,
хæтæнхуаг æвраæгътау.
Ныууагътой мæ,
уадзынц мæ
бирæ чидæртæ,
бирæ цыдæртæ,
уадзынц мæ,
уадзынц мæ...
Курын дæ,
мæ зæрдæ,
ды мæ
ма ныууадз!

1966

* * *

Сармадзанты лулæтæ —
 хъæугæрон, хъæдгæрон,
 Лæууынц —
 æнæзмæлон, æнæзæлон, æнæхъæрон,
 Лæууынц,
 кæддæр æхсgæйæ
 къулаив
 куыд лæууыдысты, афтæмæй,
 Ферох ысты
 адæмæй, алкæмæй.
 Ферох ысты.
 Æниу кæд ферох уыдзысты
 уæды фыдаztæ,
 уæды фыдуацтæ!
 Ферох ысты
 æмæ сæм æртахтысты
 мæрггæтæ-къадзтæ,
 Аæртахтысты сæм
 æмæ дзы скодтой ахстæттæ,
 Сæ лæппынтаэ дзы сдарынц
 сæ лыстæг, даргъ сæртæ.
 Сармадзанты лулæтæ —
 сæ алфамблай сабыр у бæстæ, —
 Къалиутæ сыл куы разайд
 æмæ куы суаиккой
 бæлæстæ.

1981

* * *

Чи зоны
 хур куы ссудза,
 кæнæ куы ахуысса, —
 Уæлдай сæ нæй
 дæ мидравг —
 зæрдæбын кæрзынæн, —

Чи зоны, әваст
 кәецәйдәр дәм байхъуыса:
 Уой, дзыцца,
 мәлгә дын кәндзынән!..
 Ма-иу фәтәрс, дзыцца,
 чи зоны, схаяу мә хъәләсәй —
 Тугахуырст, тугәвдылд, —
 нылләууа мә адзал.
 Чи зоны, иучысыл
 фенцайа зымәг йәк къәс-къәсәй,
 Аэз дәр әмә ды дәр
 мауал хатәм уазал.
 Ма-иу фәтәрс, дзыцца,
 кәртмә-иу ма разгъор кәугәйә,
 Ма-иу әрәмбырд уәент
 адәм дә хъәрмә.
 Ничи у развәлгъау зонәг
 хәстмә цәугәйә —
 Алцәмә дәр хъуамә
 кәсай әнхъәлмә.
 Акәс-ма, ме ‘мбәлттәй
 цал фәци уәззау цәфтә,
 Цал дзы әрбаци —
 цәрынхъуаг, әвзонгәй —
 әдзард.
 Чи зоны, се ‘ппәт дәр
 не сты мәңгбындур дә уайдзәфтә:
 Мәнә дәхицән әрбад
 дә мәгуыр хәдзары
 әнцад.
 Уәууа, знаг наем куы бырса,
 куы иса нае бартә,
 кәна нае цагъартә,
 Уәд бамбәхс,
 дә мад кәнә дә усы
 дәлвәдджи баләс.
 Аеви ахәмтә сты —
 әмә уой—
 нырыккон хъайтартә,

Ау, уый худинаг нэү?
 Аэви худинаг нал ис?
 Кэнэ знаджы раз əрхүйсс,
 дæ былтæ нылvas йæ къæхтæм,
 Адæмыл хъуысæд —
 «Сæфæм! Басæттæм!» —
 дæ ниуд, дæ марой.
 Аэмæ, дам, фæдисæй
 файнæрдæм дзæнгæрджытæ цæгъдæм,
 Кæсæм, дам, сæ коммæ
 æмæ, дам, næ ныхмæ ма уой.
 Уыдон — бирæтæ,
 æнæиron чи сси ирæттæй,
 Маргæй дæр сын нæй
 зæрдæваг фæхынцæн,
 Аэмæ не 'шпæт дæр куы суæм
 уыцы бирæтæй,
 Уæд ма Ирыстон,
 ирон адæймаг кæм уыдзæн?!

Уæууа, æз, дам, цæмæн хæцон,
 стыр хицау, дам, куы næ суон,
 Куы næ, дам дзы ссаron æхца,
 куы næ, дам дзы скалон тæмæн...
 Мæн та?..

Мæ адæм уæд сæрибар, хæдбар, æнæсон,
 Аэмæ næ хъæуы
 æндæр хæрзиуæг
 мæн.

Уæууа,
 байдытой та хотыхтæ дæнг-дæнг, фыдхъæр,
 Кæрон næ зыны
 дæ мидравг —
 зæрдæбын кæрзынæн.

Уой, дзыцца,
 мæлгæ куы кæнон, уæддæр,
 уæддæр —
 Уой, дзыцца,
 пæргæ дын кæндзынæн!

* * *

Хәрзәрәджы дәр ма,
хәрзәрәджы дәр
фыны —

Мә къехтае
не 'нкъардтон мә быны,
Цыдтән рогәй,
зәххәй-иу фәхицән дән
Аемә тахтән,
сә сәрты тахтән хъәйтән, хизәнтән,
Сә сәрты цәугәдәттән,
къәмбыртән, ләбырдтән...

Ныр — нал...
Ныр мә тәхынаәй нылләууыдтән,
Нал — аәмә цы кәнон? —
нал тәхын, —
әвәеццәгән,

Фәци йә рәстәг
мә хъаруйән, мә хъәлдзәгән,
Мә зәрдә ақъул, агуыбыр
ме 'дзард аәмгәрттәм,

Цәрдтәй
хәстәгдәр байдыдтон
мәрдтәм.

Цәй къехтае, —
уәз аәмә рист
ныккәрзыңц мә быны...

Ехх, цымә
никуыуал атәхдзынән
мә фыны?!

1992.23.03

* * *

Скәсәйнаг иу бәстәйы, дам, ис аивады аргъуан. Поэттән дзы уагътой фәлварәнтә. Хорз аәмдзәвгәтә-иу чи бакаст, уымән-иу йә ном къулы уәлә номхыгъдмә баҳастой, әвзәр аәмдзәвгәтә-иу чи бакаст, уый-иу хъумә рагәпп кодтаид аргъуаны сәрәй, цәмәй фәсахъатджын уыдаид.

Европәйы та, дам, иу сахары әмдзәвгәтә асфальт тротуарыл фыстой меләй. Цәүдҗытә кәй әмдзәвгәтә кастысты, хорз кәй хуыдтой, уымән-иу кад кодтой, кәй әмдзәвгәтә нә кастысты, әвзәр кәй хуыдтой, уымән-иу сәе йе ‘взагәй басдәрүн кодтой.

* * *

Рәесугъд, әнәниз, фидар сабитә, дам, райгуыры әрмәст уарzon сылгоймагәй. Кәй нә уарзай, уымәй сәе хъумә ма раудазай. Афтә у литературәйы дәр: хъумә тынг уарзай, кәуыл фыссай, уыңы цард, кәннод дә уацмыс курдиатджын нә уыдзән.

* * *

Цымә цы у дә доклады нысан? Адәм бафәллайой, бафәлмәецой? Әмә цалынма бынтон нә бафәлмәцынц, уәдмә трибунәйә нә рахизыс. Фәлә ма сәм уәддәр баззайы уыйбәрц тыхтә, әмә ды күы рахизыс, уәд тынг нымдзәгъд кәнынц, кәй дә фервәзынц, уый тыххай.

* * *

Бестауты Геуәрги дзырдта:

— Царвәй сәрст әмбал — уый ләг нәу. Кәнә хыл ма фәу, кәнә ма срасыг у, кәнә уарзтәй ма сәрра у...

* * *

Мә гыщыл ләппу мәм әрбауд, цима стыр әнахуыр хабар әрбахаста. Әрбауд әмә мын мә къухыл әрхәцыд йәхимә:

— Хъус-ма, — бакодта сусәгәй дзурәгау.

— Цы у? — дисгәнгә йә афарстон.

— Зәгъон, зәгъон...

— Цы? Зәгъ ай.

Әмә мын загъта:

Әз топпәй нә хъазын,

Әз барәг нә дән.

Әхсаргард ысласын

Мә бон нәу мәнән!

* * *

Иуәй-иу фысджытә... Зыд әмә кәрәф... Афтиаджы тыххәй, ахчайы тыххәй — тәрхондонмә хъастытә... Сәйраг — цы гәнән ис, уымәй фылдәр ратон... Даे къух дын чи нә аразы, уымәй дае масть ис, аеппәт амәлтәй дәр...

Цәуыл дзурәг сты адон?

Ис хәрам, ныхмәвәрд, контраст уыцы фысджытән сә ныхас әмә сә мийи 'хәен. Циу сә ныхас? Бәрzonд идеалтәм сидәг, сыгъдәг намыс домәг... Сә ми? Нылләт, ағуыздәг, чъизи...

Уымә гәсгә уыцы фысджытә сты сәхәдәг сәхи худиннагәнәг, сәхи цәстыйтауәг. Уыдан сә мийә бәрәг кәнынц, әвдисынц сә позици (сә ныхәстәй нә!), позици та у репутаци, авторитет, ном.

Цәуыл ардауынц уыцы фысджытә кәстәрты дәр әмә иннәты дәр? Кусут зонд әмә зәрдәйә нә, уәхицәй гоймәгтә ма аразут, фәлә кусут сәр әмә къухтәй — дуәрттә сә кәнүт алкәм дәр, уә тонайы хай кәнүт алкәцәй дәр.

Ай-гъай, курдиатджын уацмысән хъумә автор ахца райса (уәвәг фәткәмә гәсгә), цәмәй йын фадат уа дардәр цәрынән әмә кусынән, фәлә литературае ахцакусән, пайдайы бынат әмә фәрәз кәм у, уым литературае най әмә наәдәр уыдзән.

Уым канд литературае нә, — уым най литературон критикә дәр. Йәхимә критикон цәстәй чи нә кәса, йә курдиат әмәйә дәсныйадәй агъятырәй чи нә дома, бар-әнәбары сыл гурыско, гузызва чи нә кәна, йәхицәй райгонд әмә буц чи уа, уый ная быхсы критикә. Критикә йын зиан кәны йә пайдайән, хъыгдары йә, ныхдуртә йын әвәры ахца кусынән.

Әңгәг, критикә зиан у канд пайдайән нә, фәлә ма кадән дәр, цытән дәр (фылдәр хатт пайда әмә кад сты кәрәдзи-имә әddәг-мидәг, иумә). Дыууә раны дәр — пайда дәр әмә кад дәр кәм ис, уым — най профессионализм. Профессионалән әрдзәй у нывгонд, цәмәй критикәйә ёрра әмә сонт ма кәна, хъәрахст ма кәна кәнә әнә хъыпп-сыппәй зәрдәдзәф ма фәуа, кәнә сусәг-әргом йә масть ма иса, чи йә скритикә кодта, уымәй, дам-думтә, хахуыртә, алышытә йыл ма мыса әмә сә ма хәлиу кәна адәмы 'хәен, йә цәлхыты йын ләдзджытә ма тъысса, йә хъуыддәгтә йын къуылым-пы ма кәна әмә а. д.

Профессионализм у ләдҗыхъәд. Ўый нәй, кәй кой кәнүн, уыңы фысджытәм, әмәе сә уымә гәстә фысджытә дәр хъуамә ма хониккам.

* * *

Алы әвзагән дәр ис йәхи дзырдзәүәнтә, йәхи дзырдуләфһантә, йәхи фәтк әмәе фидауц, ома йын ис йәхи уәнгты фердәхт, йәхи змәлынад әмәе зәлынад. Поэзийы (әмдзәвгә-амады) йын хъумамә фадат раттай, Җәмәй бархийә айваза йә уәнгтә, суләфа йә риуәмбәрц, куыд ницы йә хъыгдара, әлхъива, тыхсын кәна, афтә. Ахәм әмдзәвгәамад, ахәм поэт йын уыдзысты йә туг әмәе йе стәг.

* * *

Әвәццәгән, хәдзары мәт, бинонты мәт, цардуагон хъуәгтә — адонәй хъумамә суәгъд кәнай дәхи, әмәе де ‘ргом раттай дә куыстән, литературәйән, ай-гъай, кәд дәм курдиат ис, уәд.

Боныфәстагмә, литературәмә әппындәр нымады не сты, дәүән фадат нәй, мәгуыр дә, әгъәдзар дә, рынчын дә — уыдаттә әмәе әндәр ахәмтә.

Литературәйы хъәуы уацмыстә, аккаг уацмыстә, әмәе йын сәе ратт!

* * *

Автобусы цәуәм Дзәуджыхъәумә. Иу ләг дзы къәркъәраг фестад, радио аныхъуырдта. Цынәтә дзуры, цынәтә!

Йә «шедевртәй» иу:

— Зәрдәмә ныккасынәй фыцгә агмә ныккасын — хуыздәр, пайдадәр, ләг дзы картофы цъәрттә уәддәр фендзән.

Мә фарсмәбадәг зәронд ус мын загъта:

— Ацы ләгән, әвәццәгән, йә хәдзары йә дзых хуыд вәййы. Бинонтән, дам, хъумамә дә зәрдә ма базонын кәнай, кәннод, дам, әгъдау халынц, коммә нал фәкәссынц.

Мәнмәе гәстә, хәдзары куыд уай, әддә дәр хъумамә афтә уай. Адәймаг хъумамә дыууә цардәй ма цәра. Иу цардәй хъумамә цәра. Әнәмәнг, иу цардәй!

* * *

Иухатт, чиныгкәсджытимæ мын фембæлд куы уыд, уæд мæ бафарстой:

— Зæгъ-ма, куыд цæрыс?

— Куыд цæрын? Аевæццæгæн, сымахæй мæгуырдæр, тыхстдæр чи у, уыдон хуызæн. Ирыстоны алы фæндзæм кæнæ æхсæзæм адæймагæн дæр йæ бон у, æмæ балхæна мæн, ауæй мæ кæна æмæ та мæ фæстæмæ балхæна. Фондзаздзыдæй фыйайа цæуын байдыдтон. Уæдæй абонмæ кусын иугæндзон. Иунæг капекк дæр æввонгæй æмæ сайдæй, давгæйæ æмæ тыхтонайæ никуы никæцæй æмæ никæмæй райстон. Уый нæ, фæлæ ма мæм мæ куыстмæ цы ‘мбæлд, уый дæр мын арæх æххæстæй нæ фыстой. Нæ зонын, уымæй сærbæрzonд уон æви сæрнyllæг. Сымах цы зæгъдзыстут?

Бирæтæ багуым-гуым кодтой:

— Амæ-гъя... Цы дын зæгъæм?

Чидæртæ загътой:

— Сærbæрzonд!.. Хъуамæ дзы сærbæрzonд уай!

ДЖЫККАЙТЫ ШАМИЛ: 70 АЗЫ

ДЖЫЛЛАЙТЫ Шамил

ХÆРЗГÆНÆГ

* * *

Арвыл сау мылазон бады,
Сау халон — хъæргæнæг.
Хъæр кæны, йæ хъæлæс фады,
Хъахъхъ кæны йæ зæнæг.

Байдзаг сау сынтытæй бæстæ,
Акæс, уæд — мæрддзыгой.
Зилдухæн кæнынц, — сæ фæстæ
Хъæд кæсы андзыгæй.

Бадынц сахарыл фæздæгau,
Сурынц ын йæ фынта;
Саувадыг æхсыны стæгау
Урс хурæн йæ тынта.

Мигъяу боныл аууон дары,
Нал нæм зыны арв дæр.
Бастад сахар æмæ тары
Аныгъуылы арфдæр.

Май æрцыд, фæлæ сæударæй
Булæмæргъ нæ зары, —
Ахст у хъæд, æмæ хæдбарæй
Къудзи дæр нæ ары.

2009.07.02

* * *

Мæ хъысмæтæй рæсугъддæр
 Зæххон лæгæн нæ уыд,
 Ай-гъай, фæлæ æдзухдæр
 Кæй цард вæййы æвыд?

Æнхъæлдтон уæд, æмдзæрин
 Нæ уарзт ыскодта мах.
 Мæ дзырд дын уыд сызгъæрин,
 Дæ зæрдæ мын — гæнах.

Фыдгултæ ныр фыдæхæй
 Мæ алыварс тæлфынц,
 Эрисынц мæн уæлбæхæй,
 Цыргъ дуртæ мыл дæвынц.

Сындзын худ ис мæ ныхыл,
 Рыг фæндагыл цæфтæй
 Мæлын, фæлæ мæ дзыхыл
 Нæй донысадаæг, нæй.

Лæууы мæ фарсмæ калцæг
 Егъау бæлас — тæгæр.
 Цы рæсугъд уыд йæ уалдзæг,
 Цы хъæлдзæг уыд кæддæр!

Йæ уындæй ради бæстæ,
 Эхсинæг ыл æрцард,
 Уæд булæмæргъ нывæста
 Цъæх сифтæры йæ зард.

Æрцид ыл ныр тыгъдызæй, —
 Нæ йыл хæцы сифтæр,
 Тæрсы бæлон йæ хуызæй
 Нæ йæм тæхы синт дæр.

Кæцы у ныр фæлмасдæр
 Тæгæр æмæ мæнæй?
 Энусон нæу бæлас дæр,
 Энусон уарзт дæр нæй.

ХАЗАРТАЕ

Уыдысты хазартæ хæтой,
 Аэрцахстой тыгъд быдыртæ дардыл.
 Уырысмæ къæйныхæй бырстой,
 Аевæрдтой уæззау хъалон нартыл.

Хæстон адæм хордтой хъаймагъ,
 Сæ дойны-иу састой хъуымызæй.
 Сæ комы тæф арвыл — æврагъ,
 Сæ балц та тымыгъ уыд, тыгъдызæй.

Уæд иу дуджы скодтой æлдар
 Хазартæ хæддзуýæ сæхицæн.
 Ахсæвау сæ рухс бон ныттар,
 Сæ цардæй хæстамонд фæхицæн.

Фæзмыдтой кæйдæр æгъдау уæд,
 Тыгъд быдырты бамыр сæ кадæг.
 Фыдæлтæн мæрдyroх сæ фæд
 Аэмбæрзта мæрдон рыгæй падæг.

Дæлбармæ нæ вæййы æхсар, —
 Аевæлмон цард домы æндæр кад.
 Ахсары бын басаст хазар,
 Фæхаста йын йе знаг йæ бæркад.

Уыдысты хазартæ хæтой,
 Кæйдæр бæрны радтой сæ бæстæ.
 Аэмбисондæн баззад сæ кой,
 Зæххы цъарыл нал и сæ хъæстæ.

2009.14.03

ХÆРЗГÆНÆГ

Дзæвгар азты хъазуатæй
 Цъымара сур кæнyn, —
 Хæфсбадæнæн хъуынатæй
 Нæма ссыгъдæг йæ бын.

Кәнәем йә марг, йә тәфәй
Хъырды әмәе хуыдуг.
Йә къогъотә кәрәфәй
Кәдмә цыриой нае түг!

Әмбыд дон әрхмә калын,
Хәссын йә лами дард.
Хәңгәртән халын
Әгъятырај сә цард.

Кәм бахус, уым зәрддзәфәй
Уырынгонтә мәлүнц.
Хәфсытә ма дәрддзәфәй
Хъыллау-хъыллау кәнүнц.

Уәвгә, сә маст цы мары, —
Әрцәуы сын кәрон.
Ам нал уыдзән цымара,
Ам сырәздән дыргъдон.

2009.14.01

КАРД

Уыдис хъәздыг сахар фәрнөн,
Зындис әргъяу мәссыгау дардмә;
Хуыдтой йә дзылләтә әрвон,
Хәләгәй мардысты йә цардмә.

Әрзылд йә алыварс әмбонд,
Лаууыд йә фисынты гәнәхтә.
Рәсүгъд — йә галуантә, хәрзконд,
Сә аууон нал зындысты хәхтә.

Бәзнаг — йә быдыштән сә мәр,
Нә тыхст әвдәлонәй сә гутон.
Сә фос — лыстәг хуырәй фылдәр,
Фыхтой әрхуы агты әлутон.

Сæ куывдмæ дауджыты хуыдтой,
 Сæ зарæг иу æвзагыл хъуысти.
 Тæссæй фыдгул æмæ хæтой
 Аергом сæ араентыл наæ хысты.

Йæ ныфс — йæ фæсивæд. Хъæддых,
 Тызымæг, цъæх айнæгау, — йæ къултæ,
 Аенусты уыдоныл сæ ных
 Ныссастой мин хатты фыдгултæ.

Уæддæр фæливаг у хъысмæт,
 Фæпуды иу афон мæсыг дæр.
 Сæтты дзækкоры бын цæнгæт,
 Домбайыл бахилы мæлдзыг дæр.

Аемдзæхдон — гуын æмæ агуыр,
 Бырынц фæйнæрдьгæй æмвæндæй.
 Цæвыйнц цъæх æрцытыл сæ гуыр,
 Сырх фынк ма аzzайы гуылфæнтæй.

Фыдгул кæрдинаг хуымтæ уæд
 Зыдаïй кæрæф мæтыхтау хафта.
 Кæм хæтыд, уагъта уым йæ фæд,
 Цымы хæтой тымыгъ у, афтæ.

Кæннынц æрдзæцуختæ агуыр,
 Кæннынц хъæргæнаг гуын æдзæмтæ;
 Фæлидзы змур æмæ уæгъуыр,
 Сæ сау туг сау быдырты сçæмтæ.

Уæддæр та Арыхъхты æфсад
 Фæлтæргай арф тæрфытæй систы...
 Хуыссы æрвон паддзах æнцад,
 Хæрынц ын бираегътæ йæ фысты.

Лæбурынц саусæртæ. Вæййынц
 Кæрæфæй тугдзыхтæ æвиллон.
 Бырынц, æфсæн дуæрттæ сæттынц,
 Кæллы дæрддаг сыхтæн сæ пиллон.

Фәрнонтән хорз кәрдү сә кард,
Хәңынц әвзыгъд әмә хъазуатәй.
Нә ратдзән буц чызг дәр йә цард
Ләвар, аслам кәнә әгадәй.

Хъазуаты иу тәспүд дәр нәй,
Цәф ләгты раивынц әхсина...
Үәдәй йә хъарм уаты фәрнай
Кәмән ис амонд әмә цинтә?

Үәздан ләг! Ферох дзы әгъдау,
Йә цард ын хъаххъянынц йә къултә.
Цәры, фыдбонты йә рәдау
Рәвдауынц ронг әмә хәзгүлтә.

Әртасы минасәй сә фынг,
Кәннынц фәлмән базтыл бәгъдуләг.
Хәстәг хәстон уынәр ыстынг,
Нәры нәргә уынгты хәдтуләг.

Сылвазән гауызыл йә кард
Ләзәры ауындзәгәй, — уадзы
Фәринк хәстмондагәй цъәх арт,
Ныссырх йә кәрддзәмы — мәрдадзы.

Ныннәрыд тарф уыннәргъгә арв,
Уәд цирыхъ фесхъиудта әвастәй,
Хәрдмә фәххауд, хәтагән арф
Ныссагъд йә фәсонты кәрзмастәй.

Фәци хъәздыг сахар зынгхуыст,
Фыдгултәй нал баззади барәг,
Уәддәр ма сау сыгъдәттыл хъуыст
Фәстаг бәгъатыртән сә зарәг.

УСГУРЫ ХЪЫНЦЪЫМ

Нæ рæстæджы сылыстæг
 Зын дарæн у лæгæн.
 Йæ камари ыслыстæг,
 Йæ фæндаг та — фæтæн.
 Фæивгъуыйы мæ афон,
 Мызд дæр нæ исын цъус,
 Уæддæр мæхи куыд сафон?
 Цæмæн ракурон ус!

Нæ чызджытæ — фыдсылтæ,
 Налат æмæ хæтаг.
 Нæ сæ хъæуы чысылтæ,
 Нæу дуне дæр сæ фаг.
 Ыскæн бæрзонд цъæхсæртæ,
 Зæгъдзæн: уый мус у, мус!
 Нæ сыл дарын мæ зæрдæ
 Аæмæ нæ курын ус.

Рæсугъд æмæ дзæбæхæй
 Ахцон ысты мæнæн.
 Сæ хинтау æз æнæ хай
 Сæ цинтæй дæр нæ дæн.
 Сæ уадултыл сæрфынæй
 Ысфæлахс и мæ рус.
 Чызгон æфсарм æрфынæй,
 Аæмæ нæ курын ус.

Сæ иу мыл сагъуыд рагæй,
 Емылыкк у, къæсхуыр.
 Аевналы мæм уæрагæй,
 Аердауы мыл йæ гуыр.
 Йæ зæнг — хъæмпæй лыстæгдæр,
 Мæ гуцъа дзы ныххус.
 Нæ хъæуы мæн ыстæгдар,
 Аæмæ нæ курын ус.

Сә иннә у тымбылтә,
Хъәбисы дзаг, фәлмән.
Къуыбыр риутә, зыңг быйтә
Кәнныңц мәләтдзаг мән.
Кәй бон уыдзән йә дарын, —
Әдзух хәрәгау кус!
Нырма мәхи нә марын
Әмә нә курын ус.

Ис иу рәсугъд, — йә уәнгтыл
Мә цәсттытә хәтынц.
Йә урс буарыл, йә зәнгтыл
Әрвхуыз тәгтә тәлфынц.
Йә хъәбистәй, йә пъатәй
Нә бафсәдин әнус,
Фәлә тәрсын сыкъатәй
Әмә нә курын ус.

Ныры сылтә — сәрәнтә,
Нәрәмөнәй кәрәф;
Сә зәрдәтә — зәдхъәнтә,
Сә рәсугъд буар — хәрзәф...
Мә хәдзар хъарм у артәй,
Мә хүйссәнуат — хәмпүс.
Нәма схъыг дән мә цардәй
Әмә нә курын ус.

2002 азы ноябрь

ХӘЙРӘДЖЫТЫ АӘХСӘВ

Нәй мә уәларт ахсәв сау карк кәнә уасәг,
Ничи цәуы Иры дзинкъуырты ‘хсәв уазәг.

Иунәгәй мә къәсү утәхсын мә зынты,
Уалынджы мәм тарәй сау хәйрәг фәзынди.

Гъай цы дә, цы хъавыс? Ракафы мә разы,
Каркаситә сисы, худы әмә хъазы.

Дауы мыл йә дымәг, сау кәлән — йә цинтә.
Ма кән, фыдсыл, ма кән, уәгъды сты да хинтә!

Рацахстон әй, багъәң! Мондәгтә, хъәбыстә,
Хъазгә йын әртыдтон әз әд хъуын йә дыста.

Гъей, дәлимон, диссаг! Урс-урсид — да цәнгтә,
Уагәры куыд ысты, сау налат, да зәнгтә?

Хъыдзыта — йә хъуыртән, судзгә ба — йә
былтән,
Урс риуыл фәткъуытә — нарст әмә тымбылтә.

Уәд ыссыгъд йә саудзарм, атади йә ныв дәр,
Сәфты ран ма аzzад иу бындзыг — йә сыйтәр.

Талынг әхсәв фестад аргъау әмә цинтә,
Гауызыл ыстәлфынц хәйрәгән йә синтә...

Рудзынгыл нываңды Бонвәрнон йә тынтә,
Мән фәлмән рәвдауынц хъарм уаты мә фынта.

2000.15.01

ЧЕРМЕН — ЧЫРАЕДЗАУ

Балладә

Уәздан Тәгайы фәдон астәй
Цыдысты дард балцы кәддәр,
Чырә цытджын Калакмә ластой, —
Сәудәджер ферох кәны стәр.

Сә фәндаг адарынц сәударәй,
Куы скәсси фарны стъалы, уәд.
Әлдар әхсарджын у тыхбарәй,
Кәны хәдбар фәндтә әвәд.

Уыди сәм хорз хотыхтәй алцы,
Фәндагсар Хъобанән — хәлар,
Үәddәр әнә кәвдәсард балцы
Нә цыд тыхы дуджы аелдар.

Цәуы сә дәлдәйраг сә разәй,
Рәхсәнтәй сау күрәт — әмпъызд.
Цәуы бәринон чырае әдасәй,
Уыдзысты Сау Барәгәй хызд.

Фәндагыл хъал тауби нә тыхсы, —
Черменән дардыл хъуыст йә кад:
Әмбәхсынц хохаг хъулгъа пыхсы,
Ныгъуылынц кауты фәстә хад.

Бәрзәфцәг аzzади сә фәстә,
Ыскаст сыл дыккаг райсом хур.
Цәуынц. Гуырдзыстоны дәлвәэты
Нә уыд сә уәрдәттән цаелхдур.

Сә чырае сәмбәлди бынатыл, —
Сә куывд сын фехъуыста Хуыщау.
Хъуыддаг куы араэзы сәрфатыл,
Уәд нәу тәссаг балц дәр уәззау.

Кәннынц Тәгайы фәдон базар,
Әппәтдәр Калачы — хъазар.
Фысым кәм агурдзысты азәр? —
Ләгән кәсгон нымәт — хәдзар.

Дыууәйә кәстәртә гәлизы
Әхсәвәр гом фәзы фыхтой.
Әнтәф бон иу сыйтәр нә ризы,
Кәм ма уыд уddзәф дәр хәтой!

Уәд сыл фыдәмбәләг әрбафты, —
Алаәфау сынг әмә хъуынсәр;
Цыма әхсон уәйыг у, афтә
Кәллы сырх цәстытәй цәхәр.

Ләбуры знает богал сырдзастәй,
Фәлдахы уәрдәттә фынгтау.
Тыхгәнәг аггәлты кәрзмастәй
Гүймситә байдыдта фырау.

Дзәвгар сыл сау цәфтә әрызгъәлд,
Дәлгоммә сфәлдәхта сә аг.
Зәгъы сын: «Сау зәххәй фыдызгъәл
Хәрәнт агүүдзәг ир сә фаг!»

Сә надыл худы әмә дзуры:
«Хәссүт уә устытәм уә хъаст!»
Уәд дын Бестолы фырт сә цуры
Фәлмәстәй баләүуы әваст.

Йә тәрттәй рацахсы хәлхъойы,
Дзәбәх ай аууәрды, дзәбәх,
Уырдау ай зәххытыл әрхойы, —
Йә уәнгтәй акәлы йә цәх.

Нә тоны сахъ цәргәс бәдулы,
Нә хъазы хъал гәды мыстәй, —
Фәйнәгфарс хъобайнаң әвдулы
Тыхләджы хуылызды зыстәй.

Сындз дәр фәлмән кәнүн фәлвыхәй,
Къайныхән тагъд сәтти йә ных.
Чермен тыхәвзарән әрмыхәй
Тыйссы хуылызды мәрүй йә дзых.

Зәгъы йын: «Саход нын нә цәххәй,
Ыскән нә бәркадәй фәлхас, —
Нә уазәг дә әмә нәм зәххәй
Ды хъуамә бацымай тәвд бас!..»

Уәд бафты стыр Хъобаныл катай:
Тәссаг у ахәм гуырд агәр!
Әмә йәм уәздәттә хәзнатәй
Аххуырсынц марджытә кәмдәр.

2008.08, Фыййагдон

МАЛИТЫ Хасан

ЗЫМАЕГ ЗАУРЕТЫ

Уаңау

1

Yыд сәрдигон сатәг райсом. Дыууә бәхджыны Саугомы доны сәрты тъылылиу хидыл күй бахызтысты әмәк къадзеләгтүүл уәләмә Зауретмәк күй схәрд кодтой, уәд Цопан Айтегмәк нымәткүүи ехсы хъәдәй бавзидағау кодта:

— Ацы хатт ма Зырмәханы цүр уыңы ныхас күй сног кәнай, уәд дыл мәгүры бон кәндзән.

— Ды йә ма ног кәнин кән, әндәр аз мә дзыхыл хәңдзынән, — загъта Айтег. — Цымә дәхәдәг уыңы ныхасәй нәма сफәлмәңдәтә?

Уадәхсинән цыма уыңы фарст фәхъып: Марийы чысты ‘рдыгәй радымдата, әмәк Айтеджы урс нымәтхуд сәрәй атахти. Уаддзалх фестад әмәс сәгъәльвиц фахсыл Хосыройы къәдзәхы миладзыд байбынмә батылд. Ноджыдәр ма иу футт, әмәк худ ләгәтгәрон былбатыджы ставд сырхбын зәңгыл ичъийау аныхаст. Айтег баҳудт, бәхәй јөргәпп кодта әмәк йәк худы фәдил ныйтарц байбынырда.

Цопан йәк бәх баурәдта әмәк Айтеджы фәстәк акаст. «Уәвгә цы мәнг фәзәгтүү Зырмәхан дәр», ахъуыды кодта

йәхинимәр. «Кәенинаг цы хъуыддаг уа, уый ңас раздәр бакәнай, уыйбәрц хуыздәр у.»

Айтег билбатыджы зәнгәй йә худ хъавгәе рафтыдта, азагъта йә әмәй йә сәрыл арф әркодта. Фәкаст билбатыгмә: сәнкәенгәс бәрзонд зайдәйтүү үәрәх сыйфтә дымгәмә сәхи батиләгәу кодтой: дәхи хъаҳхъән, күү дыл аныздәвон, үәд дә буар дондәппәлттәй сабуздзән. Хәрүнвәнд та мә әппүн ма скән: сәнчүү хуызән дән, уый дә ма фәсайәд — мә судзгә маргай дә былтә мәймә дәр нал сәнгәттән үәдзысты. Мә ном мә үәлә ис — билбатыг.

Нә, Айтег әдылы нәү, хорз зоны билбатыджы миниуәг — фыңцаг хатт әй нә басыгъта. Худәнбыләй ма зайдәйтүү сыйчыйи къаҳәй февзидәгәу кодта әмәй әгъдымцойы йә къах фәсавта.

Саргыы базты хъуылыфы уаныкъиафсы рон фездыхст: фәраст әй кәнон, зәгъгә, Айтег әгъдәнцәйттыл әрләууыд әмәй систәгәу кодта. Йә цәст цы ныв ацахста, уымә кәсгәйә бazzад. Фәндаджы үәлбыл чысыл зәххы гәппәләй бәстастау цәндү цур бадт арыгон сылгоймаг. Сындын әмбонды хуылфы рагәпп-багәппгәнгә сырдонцьиутә цәуылдәр хъәләба кодтой. Сылгоймаг йә сәр сабыргай бәхдҗынтырдәм разылдта, стәй та фәстәмә ныдҗджих, йә цуры цәндү тәккә цъуппил цы хъилдур әвәрд үйд, уымә.

«Уә, мачи дзы уа», Цопан әй күйд нә фехъуса, ахәм хъәләсәй загъта Айтег, йә къух дард фәхаста әмәй бәхы къуырп ехсәй ныңъцьыкк ласта. Сау бәхы хидәйдзаг буар гәрнадур хъуымацу ферттывта, әмәй трам аласа йә фәстәгтүүл аләууыд. Стәй пуртийау фесхъиудта әмәй, дур-мур не ‘взаргайә, къадзеләгтүүл үәләрдәм атахт. Фәндаджы цәхгәр фәзиләни йә барәджы арысхъәвнәлдәй дзыхъләуд ныккодта, әмәй йә удаист мыр-мыр азәлый нарағ комы. Айтег саргъәй архызт, идон гопмә базыввыйт кодта әмәй фәндаггәрон тымбыл дурыл әрбадт.

Цопан ницы бамбәрста. Фәндаджы үәлбыл хуымы цәндү цур цы сылгоймаг бадт, уый ауыдта, фәлә Айтеджы әнәнхъәләдҗы мийә фәуыргъууяу. Ие ‘мбал фәндаггәрон дурыл күү ‘рбадт, әрмәст та үәд әрбаләууыд йә зәрдүүл цәндү цур бадәг сылгоймаг. Фәкаст та хуымырдәм, фәлә сыйгоймаг үәдмә уым нал үйд. Цопан әй ахъаххъәдта. Сылгоймаг

каубыд әмбонды сәртты сыйчыйы гәпп акодта әмә нарәг фәндагыл хъәуырдәм лиздәг фәсис.

Цопан йә уәрдҗытәй йә бәхү фәрстә бакъуырдта әмә, йе ‘мбал кәм бадт, уышырдәм сабыргай араст. Йе ссыдмә Айтег йә бынатәй змәлгә дәр наә фәкодта. Әрмәст йә былтә цыдәр әннахуыр змәлд кодтой, йә цәститы та сыгъдис, Цопан дзы ныронг кәй никуы рахатында, ахәм зынг.

— О, мә уәларвон хо, мәхи дыл фәдзәхсын, әмә мын баххуыс кән,— әрдәгхъәләсәй сдзырдта Айтег әмә йә судзгә цәститә хәрдмәс сзылдта.

— Цы кәнүс, мә хәрәфырт? — Цопан әрбадт Айтеджы фарсмә. — Ахәмәй дә никуы федтон. Цавәр зәдмә кувыс, Хұыщауы тыххәй?

Айтег йә худәй йә цәсгом асәрфта. Сылгоймаг кәм фәау-уон, уышырдәм ма иу каст фәкодта әмә сабыргай загъта:

— Алцы зонын ницы пайда у, мә мадырвад, наә фәндаджы кой кәнәм...

— Чи уыңды уыңы сылгоймаг? — цәуыны кой цима наә фехъуыста, ахәм хъәләсәй загъта Цопан.

— Нә чындыз.

— Әмә цы кәнү?

— Ницы. Цом.

— Фәләуу-ма чысыл.

— Цом, зәгъын. Зырмәхан дын алцыдәр радзурдзән.

— Нә ацәудзынән, ңалынмә мын ай радзурай, уәдмә.

Айтег йә ныматхуд йә роны атъыста.

— Уартә уыңды хүйм Цъилескә хүййини, — къухәй аца-мында, сылгоймаг кәм бадт, фәндаджы уәлбыл уыңды чысыл зәххы гәппәлмә. — Уым кәдәр цы хабар әрцыд, уый абор дәр йәхү әргомәй әвдисы.

— Диссаг — йә базонын, — сдзырдта Цопан. — Ам, наә хәхбәсты, ахәм бынат наәй, исты хабаримә баст чи наә у.

— Цъилескә наә кувәндон у, — загъта Айтег. — Амәй сыгъдәгдәр әмә табуйагдәр бынат ацы комы наәй.

— Әз ын йә кой никуы фехъуыстон, ды дәр мын ай никуы радзырдтай, Уәллагкоммә уазәгуаты фыццаг хатт кәд наә цәуын, уәддәр.

— Әфсон ын наә уың, — загъта Айтег. — Ныр дын ай ра-дзурдзынән. Ацы хабар кәд әрцыдис, уый зонгә дәр ничиуал

кәнү. Гануатә нә хүйтой уәд. Нә мыггаг ахәм уыд. Гъемә нәм сәвзәрд диссаджы сылыстәг, Гурмехан — йә ном. Иу сәрдигон бон Гурмехан ахсырфәй хор карста уартә Цъилес-кәйи хүмы. Иуафон зилгә дымгә уадзынгтә-уадзынгтәй рацыд, чындэдзон чызджы йә хъәбысы атыхта аәмә уадидәгән әрбайсәфт. Уйядыл чызг фесәфт, дымд-далагъан фәцис. Адәм әй кәм нә фәлагуыртой, ахәм бынат нал бazzад — никүи әмә ницы. Әрмәст ма карст хүмы бazzадысты йә фәрдгүиты хал әмә йә дзабыртәй иу, — Айтеджы ныхас фескъуыд, дард кәдәмдәр акаст, әрмәстдәр йәхәдәг кәй уыдта, раст цима ахәм кәйдәримә ныхас кодта, уйайу, әмә та зына-нәзына йә былтә базмәлыйсты:

— О, мә уәларвон хо, мәхи дыл фәдзәхсын...

Мариайы чыстә дымгә иу ран нал уагъта, куы-иу сә бәрәг-астәу къамазила систа, урс рыйджы пихләйттә Хосыройы къәдзәхы сәрты хәсгәйә, куы та-иу знәт галау ныфрутт кодта, әмә-иу уәд Цъилескәйи конд бәзджын хъәбәрхор уырынгтә-уырынгтәй хүмы сәрмә уыләнтәй аивылд.

— Цы уыдис дарддәр? — Цъилескәйи хүмәй йә цәстәнгас нә исгәйә, бафарста Цопан.

— Цы хъуамә уыдаид? — фарстән фарстәй дзуапп радта Айтег. — Нал фәзында аәдҗы Гурмехан. Әрмәст ма йә нә мыггаджы адәм арәх сә фыны фенинц, «Зәххыл мә ма агурут, — фәзәгъы сын. — Әз уәларвон дән ныр. Кувут мын, әмә уын аххуыс кәндзынән». Уәдәй фәстәмә йәм кувәм. Нә сыгъдәг дзуар у, зын сахат нын кәддәриддәр аххуыс кәнү.

— Дзабыр әмә фәрдгүитә та цы фестыр? — бафарста Цопан.

— Кәй зәгъын әй хъәуы, дзабыр фесәфт, — дзуапп радта Айтег. — Фәлә фәрдгүитә аәгас сты. Алы аз та куывд кәнәм Гурмеханән, нә уәларвон хойән, — Айтеджы цәсгомыл ахәм ахсызгондзинады рухс уылән ахъазыд, әмә, уый фенгәйә, Цопан йе ‘рфгүитыл хәрдмә схәңцыд. Цыдәр зәгъынмә кәй хъавыд, уый бәрәг уыд.

— Мацы дзур, — йә хъуыры фәбадт Айтег. — Мәнә нәхимә куы ссәуәм, уәд дын Зырмәхан...

Айтег әмә Цопан хәххон фәндагыл дарддәр сә цыды кой кодтой. Цопан хъуыдигты аныгъуылд: Гурмехан, сыгъдәг зәд, Цъилескә, зилгә дымгә, мыггаджы фын... Цопан зына-нәзына

йе уәхсчытә базмәлүн кодта: ацы зәххыл цы нә диссаг әрцыд, ахәм нәй. Хәәбәсты та алы къуышп, алы дур, алы бәлас дәр удәгас адәймагау йәхи ном хәссы, амыты чи җәры, уыңы адәмь Җарды дзы алчида дәр йәхи бынат ахсы. Къух ауигъән, стыр ныхас зәгъән нәй: цу дә къахы әлгъытыл, әнәрхъуыдыйә мәзәрәуы уидагыл дәр ма фәләуу, мәлдзыджы удаист тахт ма бахъыгдар — ам рәстәг, зәххон әмә уәларвон Җард баину сты, иу сәүх җәдкындыл әңцой кәнынц, кәрәдзийә сә фәхицәнгәнән нәй. Зыст дзырдәй дәр уыңы әмуддзинад базыр-зыр кәнен. Йә халын дәумә нә кәссы, уый тыххәй ләвәрд нә дә Сфәлдисәгәй.

Цопаны хъуыдты хал фескъуыд Айтеджы хъәрәй:

— Гаппо, уым та куы бады! Ардәм ма рауай!..

Цопан йә алыварс ахъахъәдта. Фәндагән галиуәрдигәй фарс тәеккә былгәрон бадт аст-дәсаздзыд ләппу. Айтег бәхәй әргәлләп ласта әмә йәм хәстәг баңыд. Ләппу йә бынатәй змәлгә дәр нә фәкодта. Айтег йә ехс йә цырыхъхъы хъусы аттыста әмә ләппуйы цур дзуццәджы әрбадт.

— Гаппо, уазал дын нәу?

— Нәу мын.

— Ау, күнинә дын у, мәнә дә къәхтә куы ныңъцъәх сты. Цом нахимә.

Ләппу ницы сәзырдата. Дыууә сатәгсау җәстү сзылдта Айтегмә, әмә йә дәллаг бил кәуынәввонг фезмәлүд.

— Нәма Җауын...

— Mayal бад ам. Цом. Мәнә дын къафеттә әрбахастон. Гъа, ахәр.

— Нә мә хъәуы.

Айтег рамәсты:

— Сыст уәләмә, фәнәмдзынән дә!

Гаппо йә мәлләг Җәнгтә йә бәгъынәг уәрджытәй райхәлдта әмә әвәэндонәй сыйстад. Йә къухы цы родкъуыраен ләдзәг уыд, уый фындызәй дурыл цыдәр хәххытә кодта, афтәмәй сәргүү-бырәй ләууыд Айтеджы раз. Уәдмә Цопан дәр сә цурмә баңыд.

— Не ‘рвадәлты ләппу у, — Цопанмә йе ‘ргом аздахгәйә, загъытта Айтег. — Цы ма йын бакәнөн, нә зонын. Алы бон дәр ардәм Җауы...

— Әмә цы кәнен? — ләппумә әдзынәг кәсгәйә, бафарста Цопан.

— Цы ма кәна, мәгүүр. — Айтег Цопаны цонгыл рахәңдиңдә әмәй йә иуварс акодта. Гаппо уыць әнәзмәлгәйә ләууыд ләгәтдүрү сәр. — Фарон ацафон йә фыд әд машинә ахауд ацы биләй әмәй фәмард. Ды Мәскуыйы уыдтә уәд. Афәдзы хист ын дыууә къуырийи размә скодтам.

Цопаны җәстытә атартә сты. Йә зәнгты хъару йын цыма дымгә фәхаста — фәецүдүдтә әмәй йә мидбынаты әрбадт. «Фарон йә фыд фәмард...» «Йә фыд фәмард...» «Фәмард...» — йә хъусты топпы гәрахай азәлдиң, Җәрәнбонты йын йә зәрдә чи фехсыдта, уыць әнәуынен ныхас: «Фәмард». Йә җәст ацахаста Гаппойың бәгъәмзәнг ләппү сәркүләй ләууыд ләгәтдүрү сәр әмәй йә Җәссыгтә йә рустыл згъордтой. Цопан йә җәсгом йә дыууә армытъәпәнәй амбәрзта әмәй ныккуыдта.

Айтег әм джихәй җәсгә баззад.

— Цопан, цы дыл әрбамбәлд? Цопан!

Мариайы чыстә иу ран чи нал уагъта, уыць дымгә фәхъус, Цопаны зәрдәйи әнәнхъәләджы фегомуәвәг арф хъәдгомәй ранхъәвзәг хъыгәй цыма фәсүтүр, уйай.

— Цопан! — йә уәхск ын бауыгъта Айтег. — Цы кодтай, Цопан?

— Ницы, — әрәджиау сәзырдта Цопан, йә дысәй йә җәстытә асәрфгәйә. — Ницы, мә хәрәфырт. Уартә уыць мәгүүр ләппү әз дән...

— О, Хуыщау, — йә җәстытә фәхъоппәг сты Айтегән. — О, Хуыщау...

Айтег дзурынхъом нал сисис. Раст цыма йә сәрү магъзы арв ферттывта: фондз әмәе сәедз азы размә фәмард Тамби, йә мады ‘фсымәр, Цопаны фыд. Быләй ахауд әмәй фәмард.

— О, Хуыщау, — зына-нәзына та базмәлдысты Айтеджы билтә. — О, Хуыщау...

Цопан сыйстад әмәе Гаппомә баңыд. Ләппү әдзәмәй ләууыд әмәе, ләгәтдүрү ын рәдзәгъдтәй цы дуртә ныххердженитә сты, уыдонәй йә җәст нә иста. Цопан ләппуйы сәрүхъуынтыл йә армытъәпән әруагъта.

— Цом, Гаппо. Ам бадынәй ницыуал пайды ис, дә гыщыл зәрдә масть әмәе хъыгәй цы байдзаг уа, әндәр. Цом.

Гаппо скаст Цопанмә. Әнәзонгә адәймаджы фәлурс рустыл згъордтой җәссыдҗы әрттиваг җәппүзыртә.

— Цом, Гаппо. Да зәрдәйы цы стыр рыст ис, уый әз бафыстон. Цом.

2

Цопаныл дәс азы дәр нә цыд, йә фыд Тамби быләй куы ахауд, уәд.

Фыдбылыз, чи зоны, не ‘рцыдаид, уыцы фәэззыгон бон Әндзәрты картофы хүмтү стыр хъаугъа куы нә раудаид, уәд. Хъаугъа та рауд бинтон ницәйи тыххәй.

Әндзәрты хүмтә әфснайд куы фесты, әмәе картофы тыллаг үәрмыты куы бабиноныг кодтой, уәд Мусыхъәуы адәм сәе хъәлдзәг зәрдәйә хъазт куы ацаразиккөй. Фалдәр әртә ләппүйи арт андзәрстой, цәхәры картофтә бакалтой әмәе әнхъәлмәе кастысты, кәд адзәгәрәг уыдзысты, уымә. Цәндү дәлбазыр рабадтысты Җалдәр хистәрәй әмәе әнәмәт ныхас кодтой. Фәэззыгон бәркәдтән сәе хүздәртәй иу йә бынатыл сәмбәлд — уымәй әхсизгөндәр ма зәрдәйән цы уа. Күист-дзагъд хъал чызджытә дзыхы цагъдәмә кафыныл фесты — чи кәй тагъдәр әрсур, чи кәмә рәвдзәр йә къах фәдара.

Хәдзары ‘фсинге бонзонгә кәм не сты. Уәрмыты әвгәни-наг картофән йә дзәбәхтә ауыгътой әмәе дзы фәйнәе бед-райы айдзаг кодтой — уәдә сәм изәры сәе бинонтә цәмә скәсдзысты, әхсәны күист та әхсәны бәркад у, әфсин дзы йә раздарәни дзаг исты йә хәдзармә куы нә ‘рдава, уәд уый цавәр әфсин у?

Тамбийтә ма уәрмыты кәрәттә дзәбәхтә кодтой, афтә фәэзындысты колхозы сәрдар Местъор әмәе ләгуынсәр бри-гадир Темирцы. Местъор бәхәй уәззаугай әрхызт, стәй уәр-мытәм хәстәг бацыд әмәе йә цырыхъы фындузәй сыйджыты ставд къубәрттә бакъуырттытә кодта. Хистәртә сәе ныхас фәуагътой, чызджытә та цәндү цур акъуышхә сты әмәе зәрва-тыччытуа цыыбар-цыыбурыл фесты. Әфсинге сәе бедратәм сәхи хәстәг байстой. Местъор әмәе Темирцы дәр афтид голләгты бын әмбәхст бедратә куынна ауыдтой әмәе сәм әмраст ба-цыдысты.

Местъор йә къухәй цыдәр азамыдта, әмәе Темирцы гол-дзытыл йәхи ныцавта. Фәйнәрдәм сәе фехстытә кодта, әмәе цъупдзаг бедратә фегом сты. Колхозы сәрдар сәм дзәвгар әдзынағ фәкаст, стәй хъәрәй бафарста:

— Ацы картофтә ам цәмән сты?

Сәрдары фарстән дзуапп ничи радта. Темырцы бынты ба-каст Местъормә әмә цъәхснаг хъәләсәй фарст сферзмыдта:

— Ацы картофтә ам цәмән сты, хәрдҗытә?

Тамби йә сәрыл схәңцид. Фыццаг хатт нә хъусы Местъор әмә Темырцыйә гуимири ныхас, фәлә алцәмән дәр кәрон вәййы. Адон адәмы хәрдҗытә кәдмә хондзысты?

— Цәүыл хъәр кәнүт, картоф әфснайд фестәм, әмә йын йә уәлдәйттәй әфсингә фәйнә бедрайы амбырд кодтой, — сабыргай загъя Тамби.

— Цы диссаг у, сылгоймәгтә фәйнә картофы сә сабитән куы ахәссой, уәд? — Тамбийы фарсмә әрләууыд ләттәй иу

— Тымбыл.

— Дәу та, Къәләуы фырт, — Местъор ие ‘ргом фездәхта Тамбимә, — мах звенойы сәргъләууягәй уымән сәвәрдтам, цәмәй хъа�ъхъәнай ахсәнадон исбон, ды та йә канд дәхәдәг нә хәләттаг кәныс, фәлә ма давдҗыты дәр әмбәхсис. Да фарстамә дын мах әркәсдзыстәм.

— Местъор, адәмы ма сә фәллойыл цин кәнын баудз, абондәргъы сә астәутә куы нә сраст кодтой... — йә ныхас баппәрста Тазе, нылладжытә фыд҆цылыс зәронд ләг.

— Мах уын фенең кәндзыстәм, колхозы мулк куыд давын хъәуы, уйй, — йә цъәхснаг хъәләс та азәлыд Темырцыйән, — әз уыл сә ныффиңдзынән!..

— Ай та ам йә сәт цы калы? — картофтә чи фыхта, уыңы ләппуттәй иу ие ‘мбәрц систад. Иннае йын йә къухыл фәхәңцид:

— Маңы дзур, дәу ницы хъуыддаг ис.

— Йарәппын, Местъор, фәйнә картофы... — цыдәр зәгъынмә хъавыд Тамби, фәлә ферхәңцид. Сылгоймәгты хистәр Хадион йә ведрамә рәвдз-рәвдз бауд, фелвәста йә әмә картофтә Әндзәрты хуымы хоры нәмгуытая айдзәгъя.

— Уә хъуыры фәбадәнт ацы картофтә, — сәлгъыста Хадион, — емынә уын фестәнт!

Местъор фестъәлфыд, йә цәститә туджы разылдта әмә сылгоймәгты ведратә йә цырыхъәй тъәппитә систа. Ведратә дзыгъал-мыгъулгәнгә әд картофтә фәйнәрдәм тылдысты.

— Кәс-ма адонмә! — мәстәй цәхәртә калдта Местъор, — әз уә әрцахуыртә кәндзынән. Әз уын бацамондзынән емынә...

— Ма кән, Местъор, адәмы дәхимә ма фыдәх кән, — сабыргай загъта Тазе. — Ды ныр схицау дә, әмә адәмы фос әмә тохъосаутә хоныс, фәлә дә уыдан әвзаргә күйд ракодтой, әппаргә дәр дә афтә ракәндзысты.

— Әмә уә фучыи наә хъәуы? Уә тъянг әгәр лыстәг наә мән раппарынән? — хъәр кодта Местъор. — Ныртәккә уәрм скъахут әмә ацы картоф бафснайут. Бамбәрстат?

— Бамбәрстат, хәрдҗытә? — йә цъәхснаг хъәр та фәңыд Темырцыйән.

— Тамби, ды та сәумәецъәхәй правленийы күйд уай, афтә, — йә амонән әнгуылдәй бартхъирән кодта Местъор. — Уым аныхас кәндзыстәм.

Местъор әмә Темырцы сә бәхтыл сбадтысты әмә аивгүйдтой. Адәмән сә хъәлдзәгдзинад фехәлд. Устытә әлгъиттә сә картофтә әмбырд кәныныл фесты. Ләгтә хъуырхъуыр кодтой. Чызджытә та цы! Әксәры къутәрты фәмидағсты ләсит әхсәрдзуан. Ахәм кары адәймаджы сәрдарты әмә картофты мәт вәййы?

Тамби йә мидбынаты ләугәйә баззад. Местъор фыдләг у, џавәр ныхас әм әнхъәлмә кәсси райсом правленийы, уый рағацу әмбәрста. Уыцы әнәхайыры картофтә... Фәлә сылгоймәгтүл дәр худән наәй: нырма йә цәхәрадоны тылләгмәничима бавнәлдта, хәрүн та алқай дәр хъәуы. Колхоз уыцы Җалдәр бедрайә фәмәгүүр уыдаид? Уадз әмә ахәссой... Фәлә, иннәмәй та, алчидаәр колхозы тылләгәй бедрайы дзаг күүхәсса, уәд ма дзы цы баззайдзән?

— Тамби, рацу, фәйнә тәвд картофы бахәрәм, — фехъуист әм Тымбылы хъәләс.

Тамби йәм ницы сдзырдта, йә къух ауыгъта әмә сабыргай хъәуырдәм араст.

* * *

Уыцы изәр Тамбийы фондз фысы хәдзармә не ‘рцыдысты. Терезә — хуысгә рынчын, фыстәм акәсын йә бон наә уыд. Цопан сә кәм наә фәцагуырдта, ахәм бынат нал баззад. Суанг ма Әхсүнцыйтәм дәр ныххәецә. Никуы әмә ницы. Ләппүйы зәрдә ма Бәләгъдзәгатмә әхсайдта, фәлә уырдәм нал ауәндиң — талынг кәнын райдытада. Сәхимә күү ссыд, уәд тъахтиныл ас ләгау уәззаяу бадт әркодта.

— Хъугоммæ дæр ма ныххæццæ дæн, фæлæ сæ не ссардтон. Дæлдзæх фесты, æви?

Терезæйы фæлурс цæсгом хъæццулы бынæй разынд:

— Mayal ацу, мæ хъæбул, дæ фыд куы фæзына, уæд сæ уый рацагурдзæн.

— Эмæ кæм ныффæстиат уый дæр?

* * *

Тамби фæзынд, дзæбæх куы æрталынг, уæд. Цæуылдæр мæсты кæй уыд, уый ие 'рбацыдyl бæрæг уыд: иæ фезмæлдæй-иу куы мигæнæнты дзыгъал-мыгъул ссыд, куы бандон афæлдæхт. Терезæ ахуыр уыд иæ мойы уагахастыл æмæ бадис кодта: цымæ йыл цавæр бындз фæхæцыд? Рабадт сынтæджы æмæ иæ мойы æнæдаст цæсгоммæ ныджджих.

— Цы къуырдтытæ кæнys, истæуыл мæсты дæ?

— Колхозы сæрдар Местъор абон устыты картофтæ давгæ æрцахста. Райсон мæм правленимæ сиды.

— Эзинма, зæгъын, исты, — Терезæ фæстæмæ æрхуыс-сыд. — Эмæ нырмæ та кæм уыдтæ?

— Лæппутил азылдæн, Местъорæн иæ бон алцыдæр у, мæн та, бахъуаджы сахат мæ фарс чи рахæца, ахæмтæ хъæуы.

— Уыцы фыстæ ам не сты, — сагъæсхуызæй загъта Терезæ.

— Лæппу сæ фæцагуырдта, фæлæ сæ не ссардта. Ахсæв æдде куы баззайой, уæд сæ бирæгтæ бахæрдзысты.

Цопан арф ныуулæфыд.

Тамби иæ фыртмæ бакаст:

— Бæрзлæгæты сæ федтай?

— Омæ уым фыстæ боныгон æнтæфы вæййынц, ацафон та дзы цы архайынц? — дзуапп радта Цопан.

— Уыцы хъуг дæр нырмæ æнæдыгъд у, Асиат, дам, горæтмæ ацыд, — бакатай кодта Терезæ.

— Эз æй ныртæккæ радуцдзынæн, — загъта Тамби, — фысты уый фæстæ рацагурдзынæн.

— Дæ разы иæм роды ауадз æмæ иæ бадæйа... Дынджыр лæг — иæ быны куыд æрбаддзынæ?

— Тæвд цыминаг дæ хъæуы, æнæ 'хсырæй та куыд? — загъта Тамби æмæ чысыл ведра райста. — Цом, мæ хъæбул, хъуг радуцæм.

* * *

Цопан раст загъта: фыстә үыңы афон Бәрзләгәты цы хъумә куыстаиккой. Цәуон, Къәмбыры бын къутәргәрәтты ма сә рацагурон, зәгъгә, Тамби дзыппыдартгә «хъәбыза» фанары рухсмә нараәт къахвәндагыл фәраст. Йә зәрдым та әрбаләууысты абоны хабәрттә. Йә хъусты азәлыдысты Местъоры хъәртә: «Әз үын фенең кәндзынән!», «Райсом правленийы куыңд уай, афтә!» Үыңы үысм Тамби цыдәр бырынцъагыл фәләууыд. Хаугә-хауын ма зәхмә бәргә фәләбурдта, фәхәст цыргъ дурыл, фәлә дур йә бынатәй фәхаудта. «Әлләх, сәфын» — йә сәрә ма ныххәлбүрцъ кодта фәдиси хъуыды. Уәйыджы йас ләг къардиуәй ратахт, хъил дурмә йә къәмисән әрхаста...

Тамбийы мард ссардтой горәттәй әрцәуәг бәлпәттә. Машинаїә куы ‘рхызысты әмә фәндагыл уәләмә хъәумә куы схәрд кодтой, уәд, мәгүүр, сә размә фәци.

Адәм уадзаварды хуызән фесты Тамбийы хабарәй. Әдыйләдәр адзалән ма уәвән вәййы? Куыдәй фәбырыд тәхсалы хуызән рәувад ләг, йә фондз әнгуылдзы хуызән кәй зыдта, үыңы къахвәндагыл? Нозтжын уыдаид әмә... Ныхәстә сарәх сты.

— Тамби тугвидың куы нә фәуыдаид, уәд ма, чи зоны, аирвәэтаид, — загъта иу.

— Нә, уайтагъд фәмард, йә сәр цәф үың, — бафиппайдта иннә.

— Замманай талгъәр гал фондз әнамонд фысыл баивта, үый дын йә пайда.

— Уәлләй, расыг үың, — цъәхснаг хъәләсәй хъәр кодта Темырцы. Йә галиу цәст хәлдзәй сәхгәдта, әмә йын дардмә мәгайы цәстастау урс-урсидәй әрттывта. — Расыг куы нә уыдаид, уәд нә ахаудаид.

— Тәригъәд ма дзур, Темырцы, Тамби нозтимә лымән никуы үың.

Адәм тәрхәттә кодтой Тамбийы әнамонд хъысмәтыл, фәлә йыл кәд бирәты зәрдәтә әңгәйдәр ристысты, уәддәр, әппинфәстаг, алчи йәхи мәт кәнү. Әңгә бәлләх кәуыл әрцид — Терезә әмә Цопан, — уыдонмә та әххәстәй нәма бахъардта, үыңы бәлләх куыд егъяу у, үый.

* * *

Сидзәр, дам, тагъд ләг кәнү. Уыдан гәды ныхәстә сты. Сидзәрәй схъомыл әмә фыдцәрдтытәй сгәрз ис, зәгъгә, уый растдәр ныхас у. Сидзәрән йә цард куыд мәгуыр у, йә раңыд әмә йә баңыд дәр афтә мәгуыр сты, ахсәны хъуыдаджы йә ныхас әмә йә ми дәр цәсты нә ахадынц. Әвәцәгән, адәм сидзәрән тәригъәд кәй фәкәнынц, уый мәгуырән йә тәхән базыртә гәрчызыздухәнау нылвасы әмә йә йә тыбыртә сәгъдыны бон дәр нал вәййы.

Сидзәры ахуырст бурәмәдзау нынныхәст Цопаныл дәр әмә йә, кәйдәр загъдау, арыхъ сапон дәр не ссәуын кодтайд. Йә фыды амардыл дыууә азы раңыд, фәлә дзы уысм дәр нә рох кодта бабайы фәтән әмә худәндзаст цәсгом, йә фәлмән ныхас, йә рустә ма йын ныр дәр цима фәхъыдзы кәнү йә фыды әнәдаст уадул.

Буары низ феуәгъд кодта Терезәйы, фәлә фәрынчын зәрдәйы низәй. Цопаны цур нә, — абабау, сывәллоны рыст уд ноджыдәр ма чи риссын кәнү, — фәлә иунәгәй куы аззайы, уәд кәуынәй йә мондәгтә суадзы. Уәдә, мәгуыр, цы кәна? Әмбойны уарийы хуызән ләгәй әрбавдәлон у! Дә цард нырма ныр райдытта йә гаччи бадын әмә дын — гъа. Тамби нал әрвәссүд йә фыды къәсүл — ләджы хуызән ләгән йә хәдзар дәр хәдзары хуызән хъуамә уа — Къуыбысы хуссарварс хәдзаруат къахын райдытта: дәс тынгдары — иуәрдәм, дәс тынгдары — иннәрдәм. Уыдан дәр ын дзәгъәл бazzадысты, хъәуы фосән ривәддон систы. Фонд азы размә Германы хәстәй цы дурәмвидар батинкәтә счаста, уыданән байхсиныны амал нә уыд, ныр сидзәрхуызәй ләууынц хәдзары цур мәнгагъуысты хуыскъадон тъәпәнәдҗы фарс мә. Къахфәцәвәг дзы нал ис, әмә хәлуардҗытән — замманайы цәрәнуат, — бәзджын тынтәй сә уыцы ләмбынәг әрәмбәрзтой.

Арах фәцәуы Цопан уәлмәрдтәм. Йә фыды ингәны цур сбады әмә, йә чысыл зонд цас фәкәрды, уый бәрц фәхъуыдитә кәнү. Бабайыл, йә мадыл, йәхиуыл. Стәй йәм фәстагмә кәуын әрцәуы, йә сәр йә дыууә уәрагыл әрәвәры, әмә йә цәссыгтә фемәхсынц.

Йәхицәй әнамондәр Цопан никәй әнхъәлдта, уымән әмә йын нал ис, дунетыл әспәтә хуыздәр чи уыд, уыцы баба. Фәлә

куыд рабәрәг, афтәмәй ма ис уымәй әнамондәртә. Уый та йә иубон бауырныңда.

Цопан уәлмәрдты тигъыл йә фыды ингәнмә хәстәг куыд бадт, афтә размә баңыд Зауыр — уәләсихаг, йе ‘мгар ләппу. Къуыбысы фәстә залгъәдты әхсән гогызтә хызта әмә, Цопаны куы федта, уәд әй бафәндид йә цуры абадын. Зауыр дәр сидзәр ләппу уыд, йә фыд Дзатте хәстәй нал сыздәхт, әбәрәгәй дзы фесәфт. Хәстмә цәугә дәр Тамбимә иумә акодтой, Цопан әмә Зауыр ма авдәнты куы уыдышты, уәд. Тамби сыздәхт, Дзатте — нал. Зауыр йә фыды цәсгом дәр къаммә гәсгә зоны.

Зауыр әнәдзургәйә әрбадт Цопаны фарсмә әмә хус залгъәдь къалиуәй йә разы цыдәр нывтә кәныныл схәңүд. Цасдәр рәстәджы дәргъы сәни ницы сдзырдана, стәй Зауыр Цопанмә хәләттәнәджы каст бакодта әмә, арф ныгууләфгәйә, загъта:

— Даюән та цы у? Даюән дә баба ам ис, дә разы, фәлә, мәнән ма баба кәм ис, уый зонгә дәр нае кәнын...

Цопан йә уымәл цәстытә сзылдана Зауырмә әмә йәм джихәй кәсгә бazzад.

* * *

Бафәллад Цопан. Даюуә боны хәрәгыл суг фәхаста Хъазданы адагәй. Сәхищән нае. Уәләсихаг Замеркәйән — хәрәг-уаргъ абазийыл. Фәтәригъәд кодта зәронд усән, стәй абазитә дәр цәхәрадоны нае зайынц. Сом әмә әртә абазийы йә дзыппы къуыр-къуыр кәнынц. Кәуылты әхца сты уыдон. Фәллад хәрәгыл абадт әмә цингәнгә хәдзармә тъәбәрттыл фәцис. Сәхимә сихәрттыл әрхәцца әмә йә мад Терезәйы къухты әхца баннымадта. Мады цәсгом хурау ныррухс — йә иунәг бындар кусынхъом фәцис. Ныр сын тас нал у.

— Мә царды ныв, әххормагәй мәлүс, әвәццәгән, — сдзырдана йә хъәбулмә Терезә. — Аз дә ныртәккә истәмәйтү афсаддзынән. Мәнә дын әхсыр, кәрдзын райс, дәхищән сәндәг акән.

— Нана, аз Әндзәртәм ауайон, хуымтә азмәнтон, губаччыты ма картофта бирә вәййы.

— Бауләф, мә ләппу, тынг куы бафәлладтә, кәдәм ма цәуыс?

— Нæ, нана. Знон Зауыр голлаг дзагхъуагæй схаста. Рæбыны хұым нырма әндæрæбон къаҳт фесты. Мæхи йеддæмæ йæм æвналыны бар никæмæн ис — лæппутимæ хæлттæ сæппærстам.

— Уыдан та ма цавæр хæлттæ сты?

— Күйд цавæр? Колхозæн Аңдæрæты фондз хұымы уыдис картоф конд. Аңдæрæбон сæ къаҳт фесты æмæ картоф уәрмыты бавгæдтой. Фæлæ губаччытæ алкæд хорз къаҳт нæ вæййынц, картофтæн сæ дзæбæхтæ зæххы баззайынц. Лæппутимæ мах хæлттæ сæппærстам, æмæ Рæбыны хұым мæ хай фæсис. Абон æм куы нæ аçæуон, уæд мын æй әндæр исчи скъаҳдзæн, — сæндæт адджын хұыппытæ кæнгæйæ, дзырдта Цопан.

Бонæй ма дыууæ сахаты бæрц уыдаид, афтæ Цопан æд голлаг æмæ сагой Рæбыны хұымы балæууыд. Фæйлауын байдыдта къаҳт губаччытæ картофæнхъæл. Дзæгъæлцыд нæ фæси — сахаты ‘рдæгмæ гыццыл голладжы ‘рдæг амбырд кодта. Фылдæрмæ дæр дзы не ‘нхъæлмæ каст — Рæбыны хұым иуæй чысыл гæппæл у, иннæмæй — змисбын, әнционкъаҳæн, дзæгъæл картоф дзы бирæ нæ баззайы. Уый æмæ дын Гогийы хұым — фарон уый фæси йæ хай — дыууæ голладжы дзы къубалbastæй нæ, телæй хұыдæй æрбахаста.

Цопан голлаг хъил дурмæ сæргъæвта æмæ йæ уырдыгæй йе ‘ккожмæ æрбайста. Галиу къухы — сагой, афтæмæй фæраст сæхимæ. Йæ цæстытыл ауад, йæ мад картофыл куыд бацин кæндзæн, уый, æмæ йæ зæрдæ æхçон рызт бакодта. Мусты къуымы хæнхуылмæ куы схæццæ, уæд йæ голлаг дурыл æрæвæрдта, иучысыл аулæфон, ныр мæ нæхимæ бирæ нал хъæуы, зæгъæг. Уыцы уысм йæ хъустыл ауад кæйдæр æхситт æмæ уыцырдæм фæзылд. Колхозы бригадир Темырцы, лæдзæг йæ къухы, афтæмæй тæгъд-тæгъд æрбацæйцыд Цопаны ‘рдæм. Лæппу голлаг йæ рахиз дæларм акодта, ма мын æй фена, зæгъæг: Темырцыйы митæ хорз зыдта æмæ йæ нæ уарзта.

Темырцы Цопаны раз æрлæууыд æмæ лæппуйы йæ мæгай цæст фæczвта. Анызтагомау кæй уыд, уый зындис: йæ аладзыд бур рихитæ ныххабæ-сабæ сты, йæ лæгүүн сæры хид калдис.

— Уый цы хæссыс? — Темырцыйы цъæхснаг хъæлæс азæлыд хæнхуылты.

— Ницы. — Цопан голлаг йæхимæ хæстæгдæр æрбалхъывта.

— Күйд ницы? Уæдæ адон цы сты, хæрæджы къæлæу? — фæхъæр та кодта Темырцы æмæ голлаг дуры сæрæй хурсыгъд

кәрдәгмә разывытт ласта. Џалдәр картофы голладжы комәй рахаудта әмәе тъәпән дуры цурмә ныттылдысты. Џопан картофтә уидзынмә фәцис.

— Ма сәм әвнал! — Темырцыйы цъәхснаг хъәр хъустә аçaрыдта. — Аз дын бацамондзынән, колхозы мулк күйд даян хъәуы, уый.

Темырцы голлаг фелвәста әмәе картофтә дынджыр дуры цур әркалдта.

— Энтъәргә кән ардыгәй, Ҙалынмә дын дәе голлаг әмәе дәе сагой фискъаци не скодтон, уәдмә!

Џопан фырмәстәй афәлурс. Цы хъумә загътаид: йәе голлаг әмәе сагой райста әмәе хәнхүылты астәуты нарағ къәдзмәдзы къахвәндагыл сәхирдәм араст. Йә кәуындзәг йәе хъуырмә схәццә, фәндыдис әй йә цыргъ сагой Темырцыйы артәнты ауадзын, фәлә... Фәстәмә ма иу каст фәкодта: Темырцы йәе цырыхъы фындаш кәримә әппәрста, дардомау чи атылд, уыңы картофтә.

Џопан тигъы аууон куы фәцис, уәд ләгәты цур дуры фарсмә әрбадт әмәе әнхъәлмә кәсын райдыдта, дардәр цы уыдзән, уымә. Картофтә йын әмбырдгонд куы фесты, уәд Темырцы йәе ләдзәг йәе синтыл авәрдта әмәе уәләсүхмә фәңдәуәт. Хъәумә схизәны Чертыбиты цәхәрадоны тигъыл ма фәләууыд, картофтә кәм фәуагъта, уырдәм фәкаст, Џопаны дәр ахъахъәдта, әвәццәгән, фәлә, йә цәст куы никәуыл әрхәңцид, уәд йә цыд фәтагъдәр кодта. Џопаны фәнд уыд ахәм: Темырцы куы нал фәзына, уәд йә картофтә фәстәмә голладжы авгәндзән әмәе — сәхимә. Иугәр хәдзар куы ссара, уәд ын Темырцы нае, Местъоры бон дәр ницыуал бауыдзән — ницы федтон, ницы зонын, Темырцы мын мә картофтә кәм акалын кодта, уым сә ныууагътон..

Ахәм хъуыдитә күйд кодта, афтәй йәе хъустыл ауад кәйдәр къаххъәр. Йә сәр фәхъиль кодта әмәе къахвәндагмә акаст. Афтид голлаг йәе дәларм, афтәмәй Темырцыйы ләппу Петкә тагъд-тагъд фәңдайуад, картофтә кәм уыдисты, уырдәм. Дзуццәдҗы абадт, картофтә хәләфәй голладжы авгәдта әмәе голлаг үе ‘ккой баппәрста. Џопан әм үе ‘мбәхсәнәй рагәпп кәннынмә бәргә хъавыд, фәлә йә ныфс нае бахаста — Петкә дзы афәдз хистәр уыд. Темырцыйы фырт әд голлаг Чертыбиты цәхәрадоны аууон куы фәцис, уәд сыйстад, йәе голлаг әмәе

сагой Бæппойы лæгæты бамбæхста æмæ Петкæйы фæдыл сын-дæтгай уæлæсыхмæ араст.

Уарханты дæлбынтæм куы схæццæ, уæд йæ фындзыл фæздæджы тæф ауад. Сындæтгай дурын æмбондмæ схызт æмæ аивæй кæртмæ бакаст. Уархан арахъ уагъта. Темырцы скъæты дуармæ цардахъы бын æртыкъахыг бандоныл бадт æмæ минас кодта. Йæ цуры ныллæг фынгыл - цыхты къæрттытæ, цæхæры фых картофтæ. Гыщыл фалдæр къуыдышыл бадт Петкæ дæр æмæ картофтæ цыхтимæ хордта. Уархан йæ аг нырма ныр райс-та. Скъæтæй рахаста дынджыр авг тыкъилæджы хуылфы æмæ агуианы арахъ уырдæм æвгæнын райдышта. Цопан ма сæм бирæ фæкаст, стæй скуыдта æмæ æмбондæй æрхызт...

* * *

Сидзæры царды азтæй та иу аивгъуыдта. Цопанæн йæ цыппæрдæс йæхи фесты. Гуыргæ æрæгвæззæг ракодта, уазал, хъуынтыз бон. Уыдæттæ йын йæ мад Терезæ фæдзуры. Суанг ма, дам, мит дæр рауарыд. Фæлæ йæ цыппæрдæсæймаг азы бон хъарм æмæ райдзаст уыд. Йе ‘мгæрттæн раппæлыд, аbon мæ гуырæн бон у, зæгъгæ. Ас лæгтау ын лæппутæ арфæтæ кæнныныл фесты. Куыд нæ ныбузныг уыдаид йæхицæй! Скъо-лайæ куы ‘рбацыд, уæд йæ мадмæ йæхи хæстæг баласта:

- Нана, аbon цы уыдис, уый зоныс?
- Цы, мæ хъæбул? — фæджих Терезæ.

Ахæм диссагæй ницы, фæлæ уæддæр цыдæр уыдис...
Ахъуыды-ма кæн.

— Мæ къонайыл, — йæ армытъæпæн йæ русыл авæрдта Терезæ. — Аbon дæ гуырæн бон куы у, мæ царды ныв. Куыд ферох ис дæ мадæй? — Терезæ йæ лæппуйы йæ хъæбысы æрба-тихта. — Аз дын мæнæ, фæлæуу... Аз дын ныртækкæ чьи-ритæ куы нæ акæнон.

— Нæ, нана, æз дын æй уый тыххæй нæ загътон. Ныртækкæ нæм Зауыр æмæ Мæси æрбацæудзысты. Уыдон ме ‘мбæлттæ сты. Мах, дам, дæм дæ гуырæн бонмæ æрбацæудзыстæм.

— Тынг хорз, мæ хъæбул, — бацин кодта Терезæ. — Агайт-ма дæм де ‘мбæлттæ æрбацæудзысты. Истæмæйты сæ хорз фененин хъæудзæн. Цыргъ сугтæ-ма сдав, Бопла...

Терезæ арынджы уæлхъус балæууыд æмæ чьиритæ кæннынмæ февнæлдта: лæппутæ æххормаг уыдзысты, хуыздæр цæмæй

афсәдой, уйй тыххәй чыриты хыссә фәфылдәр кодта. Ахәм чыритә-иу Тамби «әфсәдәнтә» хуында. Йә бинойнаджы конд тъәпәнгәндтыл-иу хъазгәйә сбылысчыил, күү, дам, сын сә ахуыйән кәрәттәм атәрыс, күү, дам, дын бәрзы зокъойау ныддәвдәг вәййынц... Алцыдәр ахуырәй у. Хъәуы әмбисондән хастой Тамбий мад Саучызджы чыритә. Дәс әмә ссәдз усы — иуәрдигәй, аннәрдигәй — Саучызг. Стыр хәсты арләууягау-иу бавнәлдтой... Фәлә та-иу ләгтәм байхъус...

— Ё, йә бон ныссифа Саучызг, йә фиуджыны тәфәй ныр дәр ма мә сәр зилы...

— А комбәсты кәд исчи къәбәр кәнүн зоны, уәд — Саучызг!

— Иннәе сылтә дәр мын арынджы уәлхъус сә дыстә бафәлдахынц...

... Зауыр, Мәси әмә Цопан ас ләгтәу фынгыл күү ‘рбадтысты, уәд уыдоммә бакәсүн диссаг уыд. Иу дәр дзы фынгмә зыст әвнәлд не ‘ркодта, хиуылхәңгә, агъдауыл.

— Ма мәм хат, нәхицәй хәрдджынай раңыдтән..., — загъта Зауыр.

— Ләг дәм дзуры, йә хәдзармә дәр арбауыдта, агъдауын скән, — йә сәр әм бакъул кодта Мәси.

— Стыр бузныг, кәй арбауадыстут, уйй тыххәй. Ләг иу бон райгуыры, иннәе бон амәлы, — зэронд Тазейн ныхастә фәэмымдта Цопан. — Фәлә ардхордзинадән мәлән нәй.

Әмә ма бирә цыдартә.

Нә, ләппутә халәнгүйртәй нә хъазыдысты. Ертә әмгары, артә сидзәры, фәлә хәдзардарджытә, абор сәхимә гъәйтт-зәгъгә ләгтә кастысты. Сә алыш ми, сә алыш фезмәлд, сә алыш сәдзырд — нывыл, уәзбын. Ләгтә әмә ләгтә. Терезә сәм пеци цураей каст әмә уйй та афтә хъуыды кодта: «Exx, мә хъәбултә, ләгтү бәргә фәэмут, фәлә уә нырма ләгтә кәд руайдзән? Уә ныфсы мәсгүйтә күү ныккальдысты, уәд ма уын, цымә, уә гыщыл зәрдәты уыңы стыр ныфс цы гурын кәнел?»

Чыритәй уәлдай ма Терезә тебәйы афыкта хәрзад халывывтә дәр. Ләппутә сә нә күымдтой, фәлә сын сә Терезә сә къухты ныссагъта. Цопанитә Къубысы фәстәмә сәхи айстой, хъәл әмә ләдзәгәй мыңыттәй ахъазәм, не уәнгтә айвазәм, зәгъгә.

Цопан дыууæ хатты хъæл фæивгъуыдта. Раst цыма йæ зæрдæйи къуыммæ стонг сыст баирвæст: цыдаær æй хъыдзы кодта, хордта, цы у, уый не 'мбæрста, фæлæ йæм афтæ каст, цыма йын цыдаær йæ туг цъиры, йæ фæсонтæ йын æхсыны.

— Нал мæм цæуы хъазын, — къанцæй йæ къах айста Цопан.
— Нæхимæ бакæсон. Изæр кæны. Фос дæр дуармæ лæууынц.

Фос куы бабæстон кодта, уæд сенæмæ схызт æмæ гонæй нартхоры æртæ дынджыр æфсиры кæрчытæн райста. Хъумамæ сæ азгъала æмæ, кæрчытæ нартхор куы акъуырццытæ кæной, уæд сæ кæркдоны фæмидаæг кæндзæн. Уыцы минут йæ хъустыл ауад стыр хæдзарæй дзурын. Раst цыма искæй фыдвæнд фембæрста, уйайу фæхъус, йæ къахфындзтыл дуармæ хæстæг бацыд æмæ йыл йæ хъус авæрдта. Хæдзарæй хъуист уæлæсыхаг Уарханы ныхас.

— Хуыщауы хатырæй, зæгъ-ма мын, цы бадт фидыс? И? Дæхи ныббæтт дæ лæппуйæн æмæ, куы сдынджыр уа, уæд дын дæ сæрыл фæлидзæн. Дæхи мæт бакæн, дæхи мæт, — фæсус хъæлæсæй дзырдта Уархан.

— Ма мæм цу ахæм ныхæстимæ, Уархан. Айразмæ дæр ма дын æй загътон — æз мойгæнæг сылгоймаг нæ дæн. Тамбийæн йæ иу фæкасты аргъ дæр чи нæ у, уый кой кæнин та дæ цæсом хъæцгæ дæр куыд кæн? — уый дзырдта йæ мад Терезæ.

Цопан иууылдæр хъустæ фестад.

— Хæрæгæн, дам, йæ сæр фынгмæ хастæуыд, — уайдзæфтил фæцис Уархан. — Къулбадæг лæппу дыл нæ дзуры, фæлæ гъæйтт, зæгъгæ, лæг. Хъæздыг, амалджын... Зæлдаджы дæ стухдзæни, царв æмæ мыды ленк кæндзынæ.

— Уархан, мауал мын къах мæ зæрдæ.

— Ёдилы дæ, Терезæ! Темырцыйи хуызæн лæгтæ цæхæра-доны татхайыл нæ зайынц. Ахъуыды кæн. Дæ лæппуйæн дæр фыд уыдзæн...

— Ацу, Уархан, курын дæ, дæхимæ мæ дæрзæг ныхас ма скæнин кæн. Ацу дын зæгъын!

— Ёз цæуын, фæлæ ахъуыды кæн. Дæ зæрдыл дар — дæ хуызæттæй нæ хъæу йæ тækкæ дзаг у. Темырцы дыл абор дзуры, фæлæ дæм райсом фæстæмæ дæр нал фæкæсдзæн... Фæсмойнаг уыдзæн дæ сæр.

Къæхты сæртт-сæртт ссыд, æмæ Цопан йæхи гоны фæстæ амбæхста. Дуар фегом æмæ фæзынц Уархан. Цопаны куы ауыдта,

уәд йәе мидбынаты дзыхъләуд фәкодта. Фәкаст ләппумә, Ҽауылты ахъуыды кодта, Хуыщау йәе зонәг, стәй әрәджиау йәе тәнәг әфсәртә базмәлыйсты:

— Сылыгуыбынта стут әмәе сылыгуыбынта баззайдзыстут.

Цопаны уәнгтә базыр-зыр кодтой, гоны цур фазхъәддҗын бәлдайыл фәхәст әмәе Уарханы ‘рдәм ракъаһдзәф кодта.

— Уархан, аәз ма дә нә пъазбынты куы фенон, уәд дын мәнәе ацы бәлдайә...

Уарханы Ҽастьытә стъәбәртт-тъәбәртт кодтой.

— Кәс-ма ацы бирағын ләппынмә, куыд мәм къәппытә кәнә.

— Фехъуыстай мә, Уархан?.. — Цопаны рустыл ставд Ҽаессыгтә әргәр-гәр кодтой. — Ам ма дә куы фенон әмәе ма искуы нанайы зәрдә куы сриссын кәнай, уәд мә хъаст ма ракән.

Уархан гуыбыр-гуыбыр лиздәг фәәис. Цопаны зәрдә нә бакуымдта хәдзармә бацәуын. Кәрчыты сә бынатмә куы ба-кодта, уәдмә әрталынг. Цопан йәе фәдыл кулдуар раҳгәдта әмәе уәлмәрдтәм араст. Ныртәккә йәе зәрдәйы цы mast ис, уый бабайән куы нә радзура, уәд ын нә бафараздзән. Баба йәе бамбардзән әмәе йын зәгъездән, цы кәнүн әй хъәуы, уый. Йәе зәрдыл әрбаләууыдисты Зауыры ныхәстә: «Дәуән та цы у? Дәуән дә баба ам ис». Уыцы хъуыдыйә йәе зәрдәйән чысыл фенциондәр, фәныфсәдҗындәр әмәе уәлмәрдтырдәм йәе къах тагъдәр айста.

Цопан әмбәрста, йәе сәрмәе цыдәр мигъ кәй әрбадт, уый, фәләе йәхи ныххъәддых кодта әмәе дзы әддәмәници хъуыст. Уархан әмәе йәе мад Терезә Ҽауыл дзырдтой, уый йын йәе зәрдә фәрәттау фаста, иу уысм ын әнцой нә ләвәрдта, дәрзәт ардуанау ын йәе уды кәрәттә әхснәдта. Афәнд кодта йәе мадимә аныхас кәнүн, Темирцы махән чи у, кәнә Уархан нә хәдзары хъуыддәгти йәе фындың Ҽаэмән тъиссы, зәгъигә, фәләе та-иу әй цыдәр баурәдта. Әртә изәры йәе фыдимә ныхас кодта, фәләе йын уый дәр ници уынаффә загъыта, раст ын цима уәлдай нә уыд, уыйау. Цыппәрәм бон изәрәй Цопаны хъуырдухәнә ауазәнтә атыдтой әмәе сഫәнд кодта йәе мадимә аныхас кәнүн.

Терезә ногдыгъд әхсүр куыд фәрсыгъта, афтә Цопан хәдзармә бахызт әмәе тъахтиныл уәззаугай әрбадт. Терезә йәе Ҽастьы кәронәй ацахста йәе ләппуиы змәлд, уый әрцыдмә

фәңәра, йә фың Тамбийы цәрмистыгъд бакодта. Уый дәр-иу исты маң күң баңың, уәд ай йә митәй базыңда.

— Исты да риссы, мә хъәбул? — йә фыртмә әдзынаң ныккаст Терезә.

— Ниңе. Рисгә мә ниңе кәнен, — йә къәхты бынәй ныгууләфүд Цопан.

— Ма мә сай, цыдәр кәнис, зыны дыл.

— Бафәрсүнмә дә хъавын, нана, — йә цәститә хәрдмә сзылда Цопан.

— Цәмәй? — фәджих Терезә.

— Иу бон Уархан маңмә цы күиста? Цы йын ис демә ныхасагәй?

Терезә әхсыр цы сасирәй фәрсигъта, уый иуварсәрәвәрдта, бандонәй сыйстад әмәй йә ләппүйи фарсмә тъахтиныл әрбадт. Бирә фәкаст йә хъәбулы цәститәм, уый дәр дэз йә уымәлдзың хъоппәг әнгас наә аздәхта. Мад әмә фырты зәрдәтү үңци үысм цы хъуыдитә зилдухәнтә кодтой, уый сәхи йеддәмәничи әмбәрста, фәлә, дардәй бакәсгәйә, афтә зынд, цыма дыууә уарzon уды мәңкөрө хәлттау кәрәдзийл атысты, атоңән син нал үүд. Се ‘хсәнмә цы маңты әмә гурысхожы гуылфәнтә ләбурдтой, үүдон та әнәбонәй ләзәрьысты үңци уарзты әнәсәтгә дуркъәдзәхы бынмә.

Терезәйән йә фәлурс рустыл цәссигтә әрфәд кодтой.

— Ма тыхс, мә хъәбул. Да нана дын да фыды никәуыл баивдзән.

— Әз ай афтә дәр зыдтон, — Цопан йә къәбәлдзыг хъуынджын сәр йә мады хъәбысы атыста әмәй йә мәлләг уәнгты зыр-зыр ссыд. Цопан күидта. Әрмәст ацы хатт — әхсызғонәй...

* * *

Мусыхъәуы кодтой Цыргъисәнү күүвд. Радмә гәсгә күүвден үүд Темырцый хәдзар. Әрәмбырд кодтой къусбар: алы нәлгоймаджы номыл дәр фәйнә сомы әхца, фәйнә сахы хор кәнә зад арахъягән, бәгәнүйи хардз. Хохәгтә фәрсгә наә кәнүнц, да хәдзары сүлгоймаг ис әви наәй, уымәй. Рад дәм күү ‘рхая, уәд, табуафси, амал кән, хъәубәсты раз дәхи цәстү ма баftau. Уый, зонгәйә, Темырцы Уарханән рагацау

бамбарын кодта: фәкәс мәм. Иуәй — сыхәгтә, иннәмәй — цыдәр хәстәг. Уархан дыууә нал загъта әмә күивды хәллә цәттәе кәнын райдыңта.

Цопан, мысайнағән цы радтаид, уый йәм нә уыд. Замеркәйән бәргәз загъта, Хъазданы адагәй дын иу фондз хәрәгуаргы сугтә сдавон, зәгъгә, фәлә мәгүыр зәронд ус не сразы: нырма йәм сугтә уыдис, иннәмәй та, Цопаны къухы цы фәсагътаид, уый йәм әхчайы мур нә уыд. Зауыр әмә Мәси дәр цима Цопаны фылдарадән кодтои: раппәлыйсты сәхицәй, мах, дам, нә мысайнәгтә Темырцымә раджы радтам, зәгъгә.

Йәхимә күйдзы худинағ әркаст Цопан. Йә мадән загъта, исқәмәй әфстәу дәр райсәм, дәләмә дәр, уәләмә дәр — иунәг сом... Терезә сразы. Аңыд, йәхи бакъул кодта Уәлинкамә, Милуанмә, ноджы ма кәмәдәрты. Цәй әхча нәм ис, зәгъгә, загътой.

— Ма тыхс, мә хъәбул,— загъта Терезә Цопанән.— Уый бәсты сын арахъхъаг хор фылдәр авәрдзыстәм.

— Әхча кусәрттагән хъәуы, нана,— загъта Цопан, фәлә дардәр цы ‘рхъуыды кодтаид, уый нә зыдта.

Цыргъисәны күивды хъуыдәгтә райсомәй раджы байдыңтой. Темырцы күивдөнмә баласта дындажыр сау фыр. Уархан фәзында әртә сәфсатимә — әнә әртәдзыхонәй күивды хүймилиаг хъабыл нә уыдзән. Хистәртәй уым уыдысты Тымбыл, Созырыхъ әмә ма чидәртә. Әртә кәрдзыны куы скүывтой әмә кусәрттаг фыры рахиз сыкъайы бын зындажы схъис куы авәрдтой, уәд ләппута кусарт кәнинмә фесты — әхсызгөндәр күист ма кәстәртән цы авәрдәуя...

Сихәрттәм хәстәг күивд сәттәе. Терезә кувинаг әртә сәфсаты скодта әмә сә Цопанмә радта: хәдзары ләгән күйд әмбәлү, афтә кувинәгтә күивдөнмә хъуамә йәхәдәг ахәсса. Мысайнағ радтын йә къухы кәй нә бафтыд, уымәй кәд тынг әфсәрмы кодта, уәddәр Цопан әртә әртәдзыхоны әмә арахъхъы дурын күивдөнмә ахаста, уәрәх тъәпән дурыл сә иннә кувинәгтимә әрәвәрдта әмә Зауыритимә залгъәди къутәрты йәхицән бадән бынат скодта.

Уалынмә фәзындысты Тазе, Борнәф, семә уыдысты гүйбенә цаг әрхуыгуырд Басар әмә гүйрдзиаг пълотниктә Вано әмә Астьендил. Тазеитә уазджыты фынгты фарсмә тъәпән дуртыл

рабадын кодтой: күйд вәййы, цы вәййы, фәлә дә күвдмә дард кәңәйдәр уазәг күй ‘рбафта, уый Хуыңауы ләвары хуызән у — ағъдау ын күй радтай, күй йә сбуң кәнай, уәд дәхицән удыбәстә кәнис.

Гуыбеңәгтә әмә гуырдзиәгтә кәрәдзийән кәд тынг әнад уыдысты, уәддәр Мусыхъәумә уышы-иу афон цыдысты, сәрди мәйти. Алкәмән дәр дзы күист уыдис. Дагестайнаг әрхуыгырдтә әмпыйзтой тастә, агтә, гуырдзиәгтә — сә фылдәр әрдәгкъуырматә — адәмән кодтой дуәрттә, рудзгуытә, Собеты Ахбердән та ма сыгъдәг нәзы хъәдәй суанг хәдзар дәр әрәвәрдтой.

Арах-иу семә фәзындысты џавәрдәр суантә дәр — ахәм бохъырджын ләгтә, тъәпәнәгтә кәнынмә фылдәсны адәм. Хәрджытыл-иу фәйнә әртә къуистиле сәвәрдтой әмә-иу сә әфщәгыл Мусыхъәумә, Зауретмә кәнә Әхсәрджынмә әрхастой. Ивтой сә әхцайыл, йе та — картофыл.

Гуыбеңәгтә, гуырдзиәгтә кәнә уышы бохъырджын суантә кәрәдзи нә уарзтой. Адәм күйд дзырдтой, афтәмәй әрмәстдәр хәлцы тыххәй. «Цом-ма уәлә уырдәм, уый әнәхәрд хәдзар у», зәгъгә-иу гуыбеңаг йә лыстәг әнгуыл-дәй цы хәдзармә ацамынта, уырдәм-иу гуырдзиаг дыууә къуырийи нал ссыд,— зынта, ахәринагәй дзы кәй нициуал бazzад, уый.

Гуырдзиәгтән, ңәмәдәр гәсгә, нә бәэззындысты хуырх әмә ногахст цыхт. Фәхъәстә дзы сты, зәгъгә, уәд-иу әхсәв әдде залгъәдты къутәртү бazzадысты. Уый хыгъд суантә бирә уарзтой мусыхъәуккаг дон — бафсис сын дзы нә уыд. Доны къуыллаутә-иу сә рәттыл бастәй хастой. Иу хатт сә Тазе күй баштарта, уышы донәй гуыбынта кәнүт, зәгъгә, уәд ын сә иу афтә зәгъы:

— Сымах цы дон нуазут, махмә ахәм күй уайд, уәд нә хъуыртә ахәм ставд нә уаиккой.

— Әмә ставд хъуыр мәгуыры нысан у? — баҳудт Тазе.— Нард махмә бәрзәймә гәсгә күй ‘взарынц. Бакәс-ма дәхимә, сырх рувасы хуызән күй дә...

— Уый нард нау, Тазейи хорз ләг,— загъта суан,— уый низ у, фәлә йә уә дон дзәбәх кәнис...

Күйд, цы, фәлә Цыргъисәны күвдү уыдысты уазджытә дәр. Темирцы сә хистәртәм хәстәг әрбадын кодта. Тазе

бадтис хистәрән. Йә рахизфарс — Тымбыл, аәртыккаг хистәр уыд Созырыхъ. Уымәй дәләмә — гуырдзиаг Астъендиә аәмә иннәтә суанг Дзәрәхы фырт Бабеджы онг.

Иууылдәр уырдыг ләууыдысты, Тазе кувгә күң кодта, уәд. Цопаны къаҳыл лывдзәгәнгәс фәлир ныздыхтытә ис, феуәгъд ай кәнон, зәгъгә, къудзиты ‘хсән йә сыр-сыр ссыд, аәмә йын Мәси йә фарс батъәпп кодта: дзәгъәл змәлд ма кән, хистәр кувгә кәнен.

Ләгтә күң ‘рбадтысты аәмә фәйнә арахъхы күң башызтой, уәд уырдыгләуджытә кәстәрты кой кәнин райдытой. Күңд аәмбәлү, афтә әрхәйттә кодтой дзидзайә, зәгъай, кәрдзынәй, бәгәнә та рауагътой дынджыр зест ведрайы. Күңвды фысым Темырцы ләппутыл йә цәст ахаста аәмә йә сыйаг ләппулаәг Боламә сдзырдта.

— Хай дәтт мысайнагмә гәсгә. Дзәгъәлгүбынта ам бирә ис, аәмә уыдонән къамбеци мард дәр не сфаг уыдзән. Мысайнаг чи радта, уымән — хай. Бамбәрстай?

— Диссаджы ләг дә,— загъта Бола.— Мусыхъәу ам әд цъил, әд мил әрәмбырд сты, аәмә аз кәцәй зонын, мысайнаг чи радта аәмә чи нае радта, уый.

— Әз сәхорз зонын,— къутәргәрәтты бадәг әххормаг ләппутәм ацамонгәйә, загъта Темырцы. — Күңциккимә си-выр рахәссүт аәмә фыдызгъәл байуарәм.

Ләппутә сә бынаетты арфдәр әрныгъуылдысты аәмә әнхъәлмә кастьсты, сә хәйттә сыл кәд сәмбәлдзысты, уымә. Цопан рахъавыд систынмә — кәй зәгъын ай хъауы, дзидзай хай йәм нае хауы... Әви? Цы ‘мбәлү, уымәй зад аәмә арахъхыг дыууә сахы фылдәр күң радтой. Уый нымады нае? Мәси йын йә цонгыл фәхәцыд:

— Зоның, мысайнаг нае радтай, аәмә цы? Иу хай нае дыу-үәйли фаг уыдзән.

— Цәуыл дзурут? — уый фарста Зауыр.— Ау дыууә хайы әртә ләдҗы фаг не сты?

Цопан ницы сдзырдта. Әрмәст йә хурхы уадынdziты сәрмәе цыдәр къәрмәг ныиффидар аәмә йә наәдәр сдзурын уагъта, наәдәр скәуын. «Бәгәнә банаңдзынән, чыри ахәрдзынән, дзидза та мә хъаугә дәр нае кәнү», ахъуыды кодта Цопан аәмә йә бынаты бәстондәр әрбадт.

Хәйттә уәрстый Темырцы аәмә Бола. Мәсийтәм күң

‘рхæццæ сты, уәд Темырцы чьириты уәлә дзиңдайы дыууә хайы авәрдта әмәе сә ләппүтү раз хысыныл әркалдта. Цопаны куы ауыдта, уәд Боламә бакаст әмәе загъта:

— Тамбийы фыртән хай не ‘мбәлү, мысайнағ нә радта...

— Гуыбыныл ма дзур, Темырцы, иу хай — фылдәр, иу хай — къаддәр...

— Цы дын зәгъын, уый кән, Бола. Аңы мәгуыртә хъәды хих әмәе кәрдәджы әлгъедзәгәй фылдәр сты, ницы сын сфаг уыдзән. Дәлә йын бәгәнйиы къус аназын кән әмәе әнтъәргә кәнәд.

Цопан фәгәпп кодта. Йә фындыз хъәлтә фырмәстәй ара-сыдысты, Болайы къухы цы дынджыр куыси уыд, уымә дәр нал фәекаст, афтәмәй лиздәг фәәис.

— Цопан! — йә фәдыл згъордта Зауыр.— Цопан! Рацу! Мәсимиә нә хәйттә не ‘ппәты фаг дәр сты.

Цопан куыдта. Сә кәрты уәрдоны гуыцъязыл әргъәвст карчы бадт кодта әмәе куыдта. Мәси әмәе Зауыр йә цурмә баңыдысты, фәлә дзургә ницы кодтой. Стәй цы хъумамә загъ-таиккй. Әмбәрстой, се ‘мбал цы ‘фхәрд байяәфта, уый, фәлә йын сәе бон ницәмәй уыд баххуыс кәнин. Әрәджиау Зауыр загъта:

— Цәмән ралыгъедтә, Цопан? Нә хәйттә не ‘ппәты фаг дәр уыдысты.

Цопан схәкъуырцц кодта әмәе Зауырмә бакаст. Мәси чьири әмәе дзиңдайы хәйттыл фидар хәңди әмәе әнхъәлмә каст, Цопан цы зәгъедзән, уымә.

— Не сты не ‘ппәты фаг, Зауыр,— әрәджиау загъта Цопан.— Темырцыйы аххос нәу. Уыдон сымах хәйттә сты. Әз та мысайнағ нә радтон.

— Омә цы? — сәдзырдта Мәси.— Гуырдзиәгтә дәр мысайнәгтә радтой?

— Әмәе куывды хистәртимә куы бадынц,— йә ныхасмә йын бафтыдта Зауыр.

— Нә мәе хъуыд цәуын,— йә дысәй йә цәститә асәрфта Цопан.— Тазе раст фәзәгъы: дә бас кәм нә уа, уым дә уидыг ма тъысс..

— Ахәңди, — загъта Мәси.— Цомут уый бәсты Күрәйттәм, нәхи дзәбәх фәнайдзыстәм, стәй фәминас кәндзыстәм, - әмәе йә цәст хәринәгтүл әрхаста...

... Аертæ лæппуйы сæхи анадтой, стæй фæндаджы уæллаг фарс дынджыр сау тъæпæн къæйдурыл æрбадтысты æмæ хæрыныл фесты. Аертæ æххормаг лæппуйæн сæ хæйттæ цас ахæринаг уыдисты, дзырды минутмæ къæйдурыл ницыуал аззад, æмæ уæд Мæси хъумы фаллагфарс хуырджынмæ хуырхæгдзуан ацыд. Цопан æмæ Зауыр къæйдурыл гækкуыритау хурмæ сæхи тавтой. Зауыр хæрæгдымы тихалæгæй къæйыл майрæмыкарчы иу кæронæй иннæмæ фæратæр-батæр кодта, цалынмæ йын næ атакт, уæдмæ. Стæй йе 'ргом Цопанмæ аздæхта æмæ йæ сабыргай бафарста:

— Мæнмæ афтæ кæсы, цыма дæ Темырцы næ уарзы. Цы йын кодтай ахæмæй?

— Нæ зонын,— дзуапп радта Цопан æмæ фефсæрмь, Зауырæн æргом гæды ныхас кæй загъта, уымæй. Йæ цæстыты раз февзæрд уæлæсыхаг Уархан. Мæнæ гуыбыр-гуыбыр фæуайы сæ тыргъты, фæстæмæ ма иу каст фæкодта Цопанмæ. Йæ цæстытæ ферттывтой, йе 'фæртты къæрц фæцыд. «Сылыгыбынта стут æмæ сылыгыбынта баззайдзыстут», йæ хъусты азæлыд Уарханы ныхас. Нæ, уый Цопан næ уарзы Темырций! Амæ уый Темырцы тынг хорз зоны. Андæр ын ахæм ми абон куывды næ бакодтаид. Ницы кæны. Цалх дæндаагай зилы. Цопаны зæрдыл та æрбалæууыдисты Тазейы ныхæстæ.

— Цалх дæндаагай зилы, Зауыр,— загъта Цопан. — Чи цы кæны, уый — йæхицæн. Цæрæнбонты мах дæр ахæм мæгуыр næ уыдзыстæм. Фендзынæ, Зауыр...

— Гъа, хуырхæджытæ ахæрут,— фехъуыст Мæсийы ныхас, æмæ лæппутæ се 'ргом се 'мбалмæ аздæхтой.

* * *

Уыдисты найгæнæнтæ.

Мусты къумы æмизмæлд сис. Адæм æрраевдз кодтой æртæ мусы æмæ, куыддæр фæрæстæг кодта, афтæ æд гал, æд бæх, æд хæрæг мусты цур ærlæууыдисты. Найдартæ æд бæндæнтæ æнхъæлмæ кастысты, хъæбæрхоры куыристæй мустæ кæд байдзаг уыдзысты, уымæ.

Тымбыл, Тазе, Созырхъ æмæ иннæ хистæртæ лæппути æххуысæй куыристæ ласыны куист кодтой æмæ сæ мусты амадтой. Уыцы рæстæг сæ цурты уæлбæхæй сçайцыд фаллагхъæууккаг Берды. Адæмы куы федта, уæд йæ бæхæй æргæпп кодта æмæ син салам радта.

— Байриат, Мусыхъæу, æмæ уæ уæ бærkad куывдты хуы-милиагæн бахъæуæд.

— Даф фæндаг раст, Берды, — куыристæ дзæбæхтæ кæнгæйæ, загъта Тазе. — Иучысыл абад, дæ фæллад суадз.

— Бадынмаæ мæ не ‘вдæлы, Тазе, — загъта Берды. — Бæрзыхъæуы дысон цы фыдбылыз æрцыд, уый наæ фехъуистат?

— Ницы фехъуистам, — фæджих Тазе æмæ куырис мусы фæрсхъæдыл æрæвæрдта. Адæм сæ куист ныууагътой æмæ Бердымæ æдзынæг ныккастысты.

— Зон Бæрзыхъæу най кодтой, хор бафснайдтой, хъæмп та рæгъты самадтой. Фæсæхсæвæр афон чидæр хъæмпыл арт бандзæрста æмæ рæгътæ цъыбыртты сыгъд баисты.

— Уый дын бæллæх, — йæ сæр батылдта Созырыхъ. — Эмæ ницы рабæрæг: чи уыд, цы уыд?

— Ницы. Фæлæ Местъор хъæу зекъуци кæнынрайдытта. Фыдгæнæджы, дам, куы наæ радтат, уæд уын уæ хæдзæрттыл арт бафтаудзынæн, зæгъгæ, æртхъирæн кæны. Темырцы дæр уым ис. Ныртæккæ сæ ардæм хъæуы.

Адæм фæйнæрдæм акæстытæ кодтой æмæ нырма ныр ба- фиппайдтой, сæ бригадир Темырцы уым кæй наæ, уый. Фæлæ, цымæ, уыцы фыдбылыз чи сарæзтаид. Раздæр ма кæйдæр фыдæнæн ахæм митæ кодтой, фæлæ ныр... Цыдæр æфхæрд сæм кæй хаудзæн, уый æмбæрстой мусыхъæуккæтæ дæр, фæлæ архайдтой ууыл наæ хъуыды кæныныл, ныртæккæ сæ сæйрагдæр куист уыд хор ærnай кæнын æмæ йæ бафснайын.

— Найдартæ, сæрдзæгтæ райсут æмæ мустæм бахизут, — хъæрæй загъта Тазе æмæ мусы кæрон дæлгоммæ фæлдæхт тæскъыл æрбадт.

Цопан скъæрæг уыд астæуккаг мусы. Иннаæ мусты уыцы куист хæсгонд уыд Зауыр æмæ Мæсийæн. Эххормаг фос куыд- дæр найгæнинағыл æрлæуууыдсты, афтæ хæрынмæ фесты.

— О, гормæттæ, — найдартæн бауайдзæф кодта Созырыхъ, — бæхтæ æмæ хæрджытыл цъуттатæ бакæнут æмæ уын уæ най ма кайой.

Тазе бахудт:

— Найгæнæг фосыл бырынкъbosдар кæнын тæригъæд у, Созырыхъ. Уадз æмæ ахæрой, цанæбæрæг дзы фæхъæудзысты?

Стæй йе ‘ргом Бердымæ аздæхта:

— Бирæ хъæмп дзы басыгъд?

— Адыуаे рагъы.

— Хъаймәты хъуыддаг... — ныууләфыд Тазе. — Чи ма кәны ахәм митә, и, Созырыхъ?

Созырыхъ йә уәхсчытә базмәлын кодта:

— Адыуае боны колхозы әмбырд уыдзән, уый зоныс, Тазе?

— Зонын, әмә цы?

— Адәм Местъормә нал хъусынц, гуырымыхъхъ кәй у, уымә гәсгә, әмә йын җәмәй сә былтә бакъуырын әнцондәр уа, уый тыххәй конд у ацы хъуыддаг дәр.

— Тәригъәд ма дзур, Созырыхъ.

— Уый дын тәригъәд. Местъор әмә Темырцыйән сәхи күист у.

— Цәй, әз Җәуын, — загъта Берды әмә, әгъдынцойыл нә аныдзәвгәйә, саргыл февзәрд. Кәстон бурбарц Җагъди йә барәджы әнәнхъәләджы змәлдәй сагарц фестад: йә фәстәгтил аләууыд әмә ныххуыррыйт кодта.

Найгәнджытә йәм кәсгәйә бazzадысты. Бердыйы къухы саухъәд ехс ферттывта, әмә арандзал бәх нарәг къахвәндағыл уарийа атахт.

— Хорз хабар не ‘рбахаста Берды, — тәскъыл та фәстәмә әрбадгәйә, загъта Тазе. — Хорз хабар нәу, и, Созырыхъ?

— Нәу, Тазе, нәу, — йә сәр разыбы тылд бакодта Созырыхъ.

Найгонд хъәмпәй Тазеитә мусты цур цалдәр хуыйы куы ацараЙстой, уәд фәзындысты Местъор, Темырцы әмә ма семәиу милиционер.

Адәм сә күист баурәйтой.

Местъор, йә къухы ехс әркъәрцәввонг, афтәмәй адәммәе ышыргомау баңыд. Йә фәдымыл сыллынк-сыллынк кодта Темырцы.

— Дысон Мусыхъәуәй әдде чи уыд? — тызмәгәй бафарста Местъор.

— Чи уыд әдде дысон?! — йә цъәхахст райхъуист Темырцыйән дәр, — нә уыннут, сәрдар уә фәрсы, уый?

— Әдде цы хоныс? — бафарста Тазе. — Әддәмә алчиәр фәәзәуы, чи — райсомәй, чи — изәрәй.

Чидәртә схудтысты.

— Әз дын дә рәгафәнтә дәхи фәкәндзынән, — зәронд ләгыл фәхъәр кодта Местъор. — Бәрзыхъәуы хъәмпы рәгътә басыгъдәуыд. Әндзарәджы фәд уә хъәумә цәуы!

Милиционер йә маssкуы хызынәй гәххәтт систа, Тазе цы

тәскъыл бадт, ууыл йәхи әруагъта әмә цыдәртә фыссыныл сбәндән.

— Әмә Темырцы нә зоны, нә хъәуәй дысон ам чи нә уыд, уый? — бафиппайдта Созырыхъ. — Кәй хүлфы нә цал тъанджы ис, уый куы зоны.

— Әз дын дә тъәнгтә ракалдзынән, — ныңғыцъәхахст кодта Темырцы, — фәстәмә куыд фәртт-фәртт кәнинц, уымә кәсис, Местъор?

— Әз сә әрсабыр кәндзынән, — ехси хъәд уәлиау систәйә, загъта Местъор. — Иу хатт ма уын зәгъын: фыдгәнәджы фәд сымах хъәумә цәуы, барвәндөнәй йә куы нә схъәр кәнат, уәд, — милиционермә азамыдта, — уәртә оргәнта сә куыст кәндзысты.

— Уә хәдзәрттыл уын арт бафтаудзыстәм, хәрдҗытә, — йә хъыллист та фәңцид Темырцийән.

— Хуыщауы тыххәй, ай та йә гәндәзәхтә цәуыл цәгъды, әви йын йә сыйқа асәттон, — бахъуыр-хъуыр кодта Бола, бәхтән найдар уыд ацы мызыхъярәзт ләппуләг.

— Адәмы дзәгъәлы ма ‘фхәр, Местъор, — сабыргай загъта Тазе. — Мах хъәуы ахәм нә разындиңән, Бәрзыхъәуы хъәмпил арт чи бандзара. Әз се ‘пәтти тыххәй дәр дзуапп ратдзынән.

— Дәхи тыххәй дзуапп дәттын дә бон куы нә у, сәмпәрчъи, уәд кәй тыххәй дзуапп ратдзына, зәронд хәрәг?

Тазе рамәсты, ие ‘нәдаст рустыл йә күх әрхаста әмә Местъормә баздәхт:

— Хуыйы кәримә куы уадзай, уәд йә сәрмә хизы. Цыныл йә сәт калы, уый бәрәг ын нәй, кәдмә йын быхсдзыстәм? Әви?..

Темырцы асырх, йә амонән әнгуылдыл дәндагәй фәхәңцыд әмә Тазейирдәм багәпп кодта.

— Хуы дәр дәхәдәг әмә... — йә цәститы тут абадт Темырцийән әмә Тазейы асхуыста. Тазе фәңудыдта әмә әрбадәгау кодта.

Болайән Тазе йә фыды ‘фсымәр уыд. Йә хистәры афтәмәй куы ауыдта, уәд күхдәзәг бәхси мәртингал ратыдта, йә күхыл ай атыкта әмә мусәй расәррәтт ласта. Созырыхъ ма йәм йә күх бәргә фәдардта, фәлә байрәдҗы: Болайы сәрмә гәрз бәндән ныхситт кодта, әмә Темырцийы

ләгүүн тенкайыл сырх тәлм абадт. Бәндән даргъомау кәй уыд, уымә гәсгә йә кәроны дзәхст фәңғыд Местъоры синтыл.

Адәм Болайы мийә фәуырғъуыйау сты. Милиционер фәгәпп кодта әмә, йә хүимпъирмә февнал-февнал кәңгәйә, адәмы уытыджы фәмидағ. Бола йә күү ауыдта, уәд ын йә уәхскыл Җәхәрәвәрд рон иу тъәппәй әртыйдта, әмә дамбаца әд хүимпъир йә күүхы февзәрд.

— Ма бавнал! — уәлдәфы азәлдыц Болайы мад Сафиаты удаист хъәр. Уыцы-иу тахт ракодта әмә йә ләппуиы уацахәссән Җәнгтыл зәбуләй аzzад. — Ныххатыр ын кән, Местъор! Әз — дә мад, дә фыды уаза!

Местъор фырмәстәй афәлурс. Йә ләф-ләф ссыд. Ех фәхъил кодта, хъуамә дзы ныщъылк кодтаид Болайы, фәләй йә күүх уәлдәфы ауыгъдәй бazzад. Йә разы ләууыд сиахъы хүизән ләг, йә Җәститә Җәхәрау сыгъдысты, фырмәстәй йә хурхы уадындзтә адымстысты, чысыл әнәрхъуыды ми, әмәй йә әнәбон зәронд сылгоймаджы ләмәгъ Җәнгтә нае бауром-дзысты.

Темырцы йә сәр аных-аныхгәнгә Местъоры фәстә йәхи амбәхста. Милиционер әнә хәецәнгарзәй күү аzzад, уәд нал зыдта, цы кәна, уый.

Әппәтө разәй йәхи әрәмбәрста Тазе.

— Mayал хәлхъой кәнүт, әрсабыр ут. Ләппу, дәхи айс ардыгәй, кәннод!..

Бола йәхи атыдта йә мады къухтәй әмә мусырдәм ахызт.

Местъорән йә фынды хъәлтә адымс-адымс кодтой, йә дәндәгтү хъыррыст фәңғыд әмә тыххәйтү раләмәрста:

— Әз уын бацамондзынән... Әз уын мәнә ацы ехсәй уәрагъәй гәрзытә рауадздзынән...

Уыцы уысм Мусты къуымы тигъәй әрбазындысты әртә бәхдҗыны. Сә разәй гәппитә кәнгә згъордта Темырцылы фырт Петка. Адәм уыцырдәм акастысты. Местъор әрбацауджыты күү ауыдта, уәд афәлурс. «Әгъ-гъи», зәгъгә, ныууынәргъыдта Темырцы. Бардҗытәй иу уыд йә зонгә — районы бәрнөн кусәг, иннае — милицәйи хиңау. Әртүркаг уыд бәрзыхъәуккаг ләппу Батыр. Уаздҗытә сә бәхтә баурәдтой әмә әрфистәг сты. Районы бәрнөн кусәг адәмән салам радта, стәй Местъормә баздәхт:

— Бәрзыхъауы хъәмпыл арт чи бафтыдта, уый зоныс?
 — Мәнә ацы куый... мәнә адонәй чидәр, — йә къухәй адәммә азамонгәйә, фәсус хъәләсәй загъта Местъор.
 — Нә-а, мә хур, — йә сәр батылдта районы кусәг. — Хъәмпы рәгътыл арт бандзәрста мәнә ацы ләппу, — әмә Петкәйы ңонгыл рахәцы.

Петкә сәргүыбырај ләууыд әмә йе ‘рфгуыты бынты йә фыдмә бакәс-бакәс кодта.

— Чи уын әй загъта? — фәджих Местъор әмә Темырцымә бакаст.

— Йәхәдәг. Уынгә та йә фәкодта мәнә ацы ләппу, — уазәг азамыдта Батырмә. — Хабар дәр уымәй фехъуистам. Хъәмпыл арт бафтау, зәгъгә, та йә фырты бацардыдта мәнә ацы ләг — бригадир Темырцы. Әмбарыс?

— Әз ницы аххосджын дән, — ныщъяхахст кодта Темырцы.—Мәнән ахәм бардырд Местъор йәхәдәг радта!

Районы кусәгән фырдисәй йә дзых хәлиуәй баззад:

— Цәмән?

— Колхозонтәй, дам, мә маст райсон, — сдзырдта Темырцы. — Нә, дам, мәм хъусынц. Хъәмпитет куы басудзор, уәд та, дам, нын әффсон фәуыздән әмә сын сә рагъәй гәрзитә рауадздыстыәм.

Местъоры цәститә сасиры йәестә аисты әмә сә алырдәм радав-бадав кодта. Куы адәммә бакәсы, куы — районы кусәгмә, куы — Темырцымә, куы — милициәйи хицаумә. Бола сындағтай әрбацаыд әмә дамбаца милициәйи хицаумә радта. Адәм ныххъус сты. Әрәджиау Тазе йә сәрүил схәцыд әмә нытту кодта:

— Худинаң уын фәуәд.

— Худинаң уын фәуәд, — сдзырдта Созырыхъ дәр, әмә адәм сәхи мустырдәм исын райдыдтой.

— Цом, районы бәлвирддәр аныхас кәндзыстыәм, — загъта милициәйи хицау. Местъор әмә Темырцы зәхмә кәсгәйә баззадысты. Йә къәбут аных-аных кодта Петкә.

* * *

Терезә цыхтитә сetenәгтыл куыд әвәрдта, афтә хәдзары фәмидәг Цопан.

— Нана, ног хабар нә фехъуистай?

— Куы ницы, мæ хъæбул.
 — Темырцыйы æрцахстой, Местъоры дæр.
 — Цæмæн?
 — Местъор Темырцыйы сардыдта, уйй та йæ фыртæн загъта æмæ Бærзыхъæуы хъæмпыл бандзæрстой, — Цопаны цæстытæ фырцинæй æрттывтой. — Ныр ахст сты. Афтæ син хъæуы. Æз Темырцымæ рагæй мæсты дæн.

— Дæ зæрдæмæ масть макуы хæсс, мæ хъæбул, — загъта Терезæ. — Стай ам цин цæуыл бакæнай, ахæмæй дæр ницы ис.

— Темырцыйы æнæхъæн хъæуæй дæр ничи уарзы, — сдзырдта Цопан. — Уадз æмæ йын уа. Фыдлæг у Темырцы.

— Фыдлæг у Темырцы, — йемæ сразы Терезæ. — Фыддæртæ йын хъæуы. Фæлæ... Ахъуыды-ма кæн, Боппа, Темырцыйы куы ‘рцахсой, уæд йæ сывæллæттæ та цы фæуыдзысты? Мад син нæй, уйй нæ зоныс? Сидзæртæ сты...

Цопан фæджих йæ мады ныхæстæм. Тъахтиныл æрбадт æмæ хъуыдты аныгъуылд. Йæ мад ын цы загъта, уымæй фæдьгъуырцæг. Темырцы дæлдзæх дæр фæуæд, фæлæ йæ сывæллæттæ та? Сидзæртæ куы сты. Йæхи хуызæн... Петкæ — сæ хистæр. Албег æмæ Хандзариффæ та фаззæттæ сты, æвдгай азтæ йеддæмæ сыл нæма цæуы. Сæ мад Басион æртæ азы размæ амард. Куыд уыдзысты, цы уыдзысты?

Цопанæн йæ зæрдæ æрбауынгæг. Йæ рыгæйдзаг русыл урс фæд уадзгæ æруад ставд цæссыджы æрттивгæ æртах.

3

Ацы хабæртæ бирæ хæттыты сног сты Цопаны зæрдæйы, фæлæ Гаппойы куы федта æмæ йын йæ уды рысты аххосаг куы базыдта, уæд йæ риу тыдта, йæхæдæг цы донвæдыл рацыд, уйй цыма ногæй масть змæст ламийæ айдзаг æмæ та йын йæ уд бындзарæй хордта, афтæ йæм каст. Айтег æм барæй ницы дзырдта. Æмбæрста, йæ мадырвады зæрдæйы цы тымыгъ сыстад, уйй, æмæ йæ ныуугъта йæхи бар. Галиу къухæй хæцыд йæ бæхы идоныл, рахиз къух та фæцвата Гаппойы дæларм, афтæмæй цыдысты уæлæмæ — хъæумæ.

— Дæ мад куыд у? — бафарста Айтег Гаппойы.
 — Хæдзары уыд.
 — Цы кусы?
 — Ницы. Дысон та куыдта.

— Оу, мәнә диссаг, — йә сәр батылдта Айтег. — Райхъусма, Гаппо. Ныр дынджыр ләг дә. Хәдзар дарын дәумә кәсы. Әмә алышон дә фыдыл дәхи күи марай, уәд дзы цы руайдзән? Доләт дәуән дә фыд уыд, мәнән та — ме ‘фсымәр. Амард, нал ай раздахдзынә, фидар фәләуу. Стәй дә мад дәр. Кәдмә йәхи хәрдзән?

Гаппо ницы дзырдта. Айтеджы ныхәстәй йә зәрдәмә нә хъардтой. Суанг ма йәм мәсты дәр кодта. Күйд хъуамә ферох кәна йә фыды? Күйд хъуамә ма кәуа йә мад?

— Айтег! — сұзырдта Цопан.

— Уәй, — дзыхъләуд фәкодта Айтег. Фәстәмә фәкаст. Цопан ләууыд фәндаджы бәрәгастәу, әмә йә цәстүтә цыдәр әнхакуыр арттывд кодтой. — Цы кәныс, мә мадырвад?

— Афтә мәм кәсы, Айтег, әмә, мә фыды хо Зырмәханимә цәуыл аныхас кәнәм, уый ис...

Цопан цы сферәнд кодта, уый нырма йәхи йеддәмә ничи зыдта.

* * *

Зырмәхан, Айтеджы мад, сәвдҗынта арәзт аңәргә сылгоймаг, хәдзары астәу бадт артыкъахыг бандоныл әмә хәрзсабайгонд къуымбил чырвазы фәлтәргай амадта. Уыцы уысм хәдзармә бахызтысты Айтег әмә Цопан.

— Нана, кәсгә нәм уәддәр ракән, кәимә дән, уый нә уыныс? — бахудт Айтег.

— Мә хъәбултә, — чырваз иуварс арәвәргәйә, ныщцин Зырмәхан. — Нәминаңтә. Кәм лекка кәнүт нырмә?

— Дыууә боны — Мусыхъәуы, — йә фыды хойы йә хъәбысы атынта Цопан. — Ныр ам стәм... Дойныйә мәлүн, уыцы къуымәләй дзы нәй?

...Хур дзәвгар акъул. Айтег кәрты дынджыр тәрс къуыдыр фәрәтәй сывәлдәтгай фаста. Цопан гыщцил фалдәр галуәрдоны арттыл бадт әмә Айтеджы күистмә әдзынәг каст. Йә хъуыдитә ам нә, дард кәмдәр кәй уыдьсты, уый бәрәг уыд.

— Айтег, — арәджиау сұзырдта Цопан. — Ныууадз-ма уыцы сугтә. Цом, атезгъо кәнәм.

— Чысыл фәләуу, — загъта Айтег. — Ацы къуыдиртә апышытә кәнөн, райсом нана арахъхъ уадзинаг у. Мәнмә әнхъәлмә каст.

- Айтег...
- Цы кәнис, Цопан? — къуыңдырфадән фәрәт иуварс арәвәргәйә, йә мадырвадмә бакаст Айтег.
- Абоны ләппуйән, Гаппойә зәгъын, фыд нал ис, уый зонын, фәләе йын мад дәр нәй?
- Әмә дә уый базоныны сәр та цәмән бахъуд? — йә цәститә зына-нәзына фәңғында сты Айтегән.
- Афтә әнәуи... Тәригъәд ын кәнин, Айтег. Мәхи хүзән — сидзәр ләппу. Күйдәтәй схъомыл уыңзән?
- Әмә ды күйдәй схъомыл дә?
- Әз схъомыл дән. Сәйраг уый у. Схъомыл дән. Фәләе уый нырма әнахъом у. Абондәргъы ууыл хъуыды кәнин: мә цәститыл уайынц мә сабионтә, — әмә мә нә фәндү, уыңы ләппуйы сабионтә дәр ахәм уой, уый.
- Цыдәр дәлгоммә ныхәстә кәнис, Цопан. Дә фәнд мын бамбарын кән.
- Ниңи фәнд мәм ис, Айтег. Мә зәрдәйи цыдәр әнахуыр уыләнтае хәлбүрцъ кәнинц, әмә син мәхәдәг дәр ницыма хатын. Цәмәдәр гәсгә мә тыңг фәндү уыңы ләппуйән баххүис кәнин. Күйдәй йын фәргодәр кәнөн йә зәрдәйи рист?
- Айтеджы цәститә бахудынәввонг фәзылын сты:
- Ә, гәды, гәды. Кәд ды рувас дә, уәд әз та — дә къәдзил. Әзынма, абондәргъы цәуыл джихтә кәнис? Әрыхъус, уәдә: Гаппойән ис мад, хуыйны Заретә. Нырма, мәгуыр, сау дары. Абон ай нә федтай?
- Кәм?
- Цыилескәйи хуымы цәндү цур чи бадт, уый уың Гаппойы мад Заретә.
- Ма дзур. Әмә дзы цы күиста?
- Гурмехан — мәгуыртыл армдарәг. Йә сәфт амонды тыххәй йәм фәкувы Заретә дәр. Фенхъәлмә кәсү, мәгуыр, Заретә...
- Цәмә?
- Диссаджы фәрститә мә кәнис, Цопан! — загъта Айтег.
- Йә ләг нал ис, фәлә...
- Уый йә уарзт агуры, Айтег. Уым ын фесәфт. Худән ыл нәй.
- Мыслимәт, — хъәрәй загъта Айтег. — Ардәм-ма рацу. Әз диссаг фехъуистон.

Мыслимәт, Айтеджы бинойнаг, уисой йә къухы, афтәмәй хәстәтәр аэрбацыд нәлгоймәгтәм. Кәрт мәрзгәйә, йә хъус дардта Цопаниты ныхасмә, фәлә сын ницы әмбәрста.

— Цопан цы сфәнд кодта, уый зоныс? — йә бинойнаджы хъазгә-мхасән афарста Айтег.

— Цы йын хъуамә зонон? Зәгъ мын ай әмәй йә зондзынән, — йә мидбылты баҳуд Мыслимәт.

— Айтег! — йә ңәсгом фәтар Цопанән. — Ныртәккә мәм хынджыләг кәныны зәрдә нәй.

— Әмәй әз дәр хынджыләг күни нә кәнын. Мыслимәт, Цопаны күңд бамбәрстон, афтәмәй йә зәрдә Заретәмә ах-сайдта.

— Мә хәдзарыл, — Мыслимәт йә армытъәпәнәй йә дзых ахгәдта әмәй Цопанмә бакаст. — Әмәй йә уынгә дәр күни никүни фәкодта.

— Ахәм зәрдәйи уагимә аәрмәст фехъусын дәр аәгътьәд у, — загъта Айтег әмәй Цопанмә хәстәг бацыд. — Цы сфәнд кодтай, мә мады ‘фсымәр, уымәй, әвәңцәгән, ницы рауайдзән.

Цопан Айтеджы ныхәстыл йә къух ауыгъта. Цъусдуг ницы сәдзырда, стәй систад әмәй Мыслимәты цур әрләууыд.

— Мыслимәт, — мынәг хъәләсәй загъта Цопан. — Раст загътай, әз никүни федтон уыңды сылгоймаджы, фәлә йын аборнәне фенгәе нәй.

Айтег әмәй Мыслимәт Цопанән цы загътаиккой, уый нә зыдтой.

* * *

— Цопанән йә сәр цыдәр кодта, нана, — загъта Айтег Зырмәханән, дәләсихәй күни ссыдысты, уәд. — Аборн нә Мыслимәтимә нышцәүүн кодта Заретәты дуармә. Әмбарыс? Хъуамә, дам, уыңды сылгоймаджы фенон.

— Кәңди сылгоймаджы? — фәтән тъәпәнәдҗы амәнтгә систаугәйә, афарста Зырмәхан. — Мыслимәт, кәй кой кәны ацы ләеппу?

— Заретәйи кой, нана.

Цопан гыщыл фалдәр кәрты тәрс къуыдыроныл бадт әмәй әдзынаәг каст, цыиуджын карк рудзгуыты бын нузал кәрдәдҗы йә цотән цыдәртә күңд къахта, уымә. Бинонты ныхас хъуиста, фәлә цы хъуамә загътаид.

— Әмә цы кәнү Заретә? — ныхас Зырмәханмә нәма бахъардта.

— Цал хатты дын ай дзурон, нана! — Айтег аивәй бакаст Цопанмә. — Бавдәлд әмә нә Мыслимәтимә Заретәты дуармә ныккодта, уыңы сылгоймаджы, дам, мын фенең кәнүт...

— Заретәй?

— Заретәйы, нана. Ныр ныңъцъәх, уыңы сылгоймаг йеддәмә, дам, мә ничи хъәуы.

— Мә хәстә мәрдтә, — фәджих Зырмәхан. — Цопан, де 'дылы сәры уый Җавәр зонд баңыд?

— Иу әдүлү зонд дәр мәм нәй, Зырмәхан, — йә мидбыннаты базмәлыд Цопан. — Цал азы мыл ҇ауы, уый нә зоны? Афон мын нәма у мә бын схъарм кәнүнән? Дәхәдәг мә иу ран күү нал фәуадзыс.

Зырмәхан Цопаны ныхәстәм бынтондәр йә күист ныуугъята, стуан иуварс әрәвәрдта әмә ләппумә хәстәг баңыд. Арахъяджы карз тәф бакъуырдта Цопаны фынды.

— Әмә идәз усы йеддәмә никәй ссардтай? — Зырмәхан йә пъәнәзы йас къух әрәвәрдта Цопаны уәхскыл. — Саударәг усы йеддәмә адәмы арфы дә цәст никәуыл әрхәңцид?

— Әмә йын аэз уый нә дзурын, — йә ныхас баппәрста Айтег. — Ныңцыдистәм, Заретәйы әддәмә ракәсын кодта...

— Дә цәсгом та күүд бахъәңцид?

— Иунәгәй нә уыдтән, Зырмәхан, — сабыр хъәләсәй загъята Цопан. — Айтег әмә Мыслимәт мемә уыдышты. Стәй уым диссагәй цы ис? Мыслимәт әм баңыд әмә йын загъята.

Зырмәхан йә раздарәнәй йә къухтә хәрзсәрфт акодта әмә Цопаны бакомкоммә инна къуыдироныл әрбадт.

— Нә рәгъаймаг абоны онг чызджыты ехсы бырынкъай февзәрста, ныр та йә къах кәйдәр ләхы ныгътъиссынмә хъавы...

Айтег Зырмәханмә зыст дзырд скәнүни никүү уәндүйд, йә мады ахаст зыдта, фәмәстү ис, зәгъгә, уәд, йә къухы цы фәуыдаид, уымәй ныңцәвөйнүл дәр нә бацауәрстаид. «Чысыл ма бахъуыд әмә нана нәлгоймаг фәуыдаид», зәгъгә, Айтег афтә арах фәзәгъы. Хорз зоны ие ‘фсины ахастытә Мыслимәт дәр әмә, Зырмәхан исты күү фәдзуры, уәд уый та йә дзых ныххуи. Уымә гәсгә, Зырмәхан кәй рамәстү, йә фырт әмә йә чындз уый күү бамбәрстой, уәд ныххъус сты: ныртәккә дзыхыл хәңцинәй хуыздәр ницы ис.

Хъыгагән, Цопан бынтон хорз нә зыдта йә фыды хойы.

— Арцыл мә цы систай, Зырмәхан, ахәмәй цы бакодтоң?
— Цопан йә бынатәй систад.

— Әмә әниу цы кәнынмә хъавыс? И? — Зырмәхан әңгәгәй дәр смәсты. — Дә кары адәймагән сонтхела митә кәнын аив нәу. Бинонты хъуыддаг кәнын дә хъәуы, әмә дәхицән равзар, дәу аккаг чи уа, ахәм сылыстәг.

— Мә фыды хо, — йә Җәстүтә ферттывтой Цопанән. — Җәй афтә башын кәнәм. Әз чысыл ләппу нал дән, цы кәнын, уый бамбарынхъом дән. Мә цард саразын мәхимә кәсис. Әмә йә куыд саразон, уый дәр мәхәдәг базондзынән.

— Мәләтү хъалтахъ нә дә? — йә сәр батылдта Зырмәхан. — Фындаес әмә дыл сәедз азы Җәуы, фәлә дә сәры зонд нәма баңыд. Җәмән дә бахъуыд искај саударәг ус? Чысыл Җәссүг фезгъәлд дә хәдзары? И? Дә мад Терезәйи дудгәбонтә дын әгъгъәд не сты?

— Сты, Зырмәхан, сты, — зәхмә кәсгәйә, загъя Цопан. — Әгәр дәр ма мын сты, мә фыды хо. Ноджы фылдәр та мәхи хәрәбәттә сты. Абоны онг дәр мә сидзәры ахуырст нәма ссыд. Стәй, әвәццәгән, Җәугә дәр не скәндзән. Әз сферән кодтоң, Җәмәй уыңы дудгәбонтә ма бавзара Гаппо...

— Гаппо? — фәджих Айтег. — Цытә дзурыс, Цопан? Кәйдәр ләппуи тыххәй дә цард әмә амонд нывондән хәссыс?

— Нывондән? Нә, Айтег. Әз аразын мә цард. Стәй канд мәхи цард нә. Әз аразын Гаппойи цард дәр. Әз цы ауәдзы аңыдтән, уым ме знаг дәр ма аңауәд.

— Йә фыды йын уәддәр нә баивдзынә...

— Уыдзынән йә аууон... Уый фәстә цард йәхіи әвдисдзән.

— Фәрүнчын вәййи адәймаг, — дард кәңәйдәр йә хъуыды халын райдынта Айтег. — Әнарахст дохтыр циргъ сасари райсы, ныллыгтә кәнене рынчыны, әмә уымәй ләг амәлү. Ди дәр мәм ахәм дохтыры хуызән кәсис. Цы хәссы дә ми Заретә әмә Гаппойән: хос әви марг?

— Хос алқәддәр маст вәййи, — йә сәрыл схәңүй Цопан.

Нә, Зырмәхан әмә Айтег нәма бамбәрстой, Цопан йә зәрдәйи цы фәнд скарста, уый нысан. Чи зоны йә әмбаргә дәр ма бакәной. Уый диссаг нәу. Абон йәхицән цы тәрхон рахаста, уый нымайы, йә царды тәккә растдәр цы хъуыддаг

бакодта, ахәмымл. Хәрзцыбыр рәстәгмә цы уынаффәмә әрцид, уый йын цима ие ‘ккойә айста әгәрон стыр уаргъ. Адәймаг райгуры цыдәр нысанән, хъуыдтыә кодта Цопан. Цасфәнды куы фәцәра, уәddәр уыцы нысан иу бон, чи зоны йә царды фәстаг бон, йәхіи раргом кәнен, әмәй ие адәймаг ие ‘пәт үдиңкөнд әмәе зондәй бамбары.. Дәлә фәкәнай, уәлә фәкәнай, мәләтәй аирвәзән куыд наә, уымәй дәр афтә наә аирвәздзынә. Жәндәр фарста у, дә царды нысан сәххәст кәнен дә бон бауыдзән әви наә, уый.

Цопан бамбәрста йә царды нысан әмәй ие райдыдта фидарәй аххәст кәнен. Гаппойы хъәуы фыд әмәй йын уыдзән уыщы фыд. Заретәйы бауарзән әви наә, уый нырма сәйраг нау. Уарзон-дзинады бындурыл ай йә цард саразын хъәуы, уый дәр ницимә ахады. Гаппойән уыдзән фыд. Доләтү хуызән куы наә уа, уәddәр. Уый у тәрхон. Тәрхон йәхиңен. Кәйдәр сабиый сәраппонд. Сидзәр Гаппойы сәраппонд.. Ныр та уал хъәбисәй хәңцид йә фыды хо Зырмәханимә әмәй ие хәрәфырт Айтегимә.

— Жәнхъәлдән, әмәе ләг сәрра, — йә күхтә кәрәдзи-уыл әрцавта Зырмәхан. — Да мад уый куы базона...

— Мә мад мә бамбарзән. Мә мад мә иттәг хорз бамбарзән, Зырмәхан. Уый тынг хорз зоны, сидзәргәс әмәе сидзәр цы у, уый.

Зырмәхан әмәе Айтег кәрәдзимә бакастысты. Цасдәр рәстәг сә ныхас никәмәй схауд. Мыслимәт йә глази сәрбәттәнү кәрәттимә йәхіи архайәг скодта. Цопан цы фәнд скарста, әмәе, хъуыддаг дардәр цы расайдзән, уый сә сәртә наә ахстой. Иу комәй иннәе коммәе идәдз сылгоймагмә курәг куыд хъумә раңауа Цопаны хуызән ләппу? Тентекк митә сә схуындауа, әмәе әдүлйи хуызән нау. Уәдә зондажын митә дәр цанәбәрәг сты.

— Цопан, — әрәджиау сұзырдта Зырмәхан. — Иу уысммә кәй алыг кәнай, ус ракурын ахәм хъуыддаг нау. Ләмбынәт ахъуыды кән. Да къах цалынмә наә айстай, уәдмә асагъәс кән, кәм ай әрәвәрдзынә, ууыл дәр.

— Иу хатт ма дә фәрсын, Зырмәхан, цал азы мыл цәуы, уый зоныс? Афон мын наәма у?

Зырмәхан хъуыдты аныгъуылд. Йә зонд әмәй ие зәрдәйы цыдәр стыр фарстән зәрдиагәй дзуапп кәй агуры, уый ие ‘нгасыл зынд.

— Афон та куыннае у... Фәлә... Цы, уый зоныс? — Зырмәхан әрбадт Ҷопаны фарсмә. «Руай» зәгъын әңцон у, искај бәрны баңауын дәр зын наeu. Зын у, де ‘ккой кәй скәнай, уыңы уаргъ ахәссын. Зәрдәйи фәдыл ңауын хаттай рәдидмә асайы.

— Зәрдә әмә зонды уынаффә у уый, — сабыргай загъта Ҷопан.

— Фәуәд афтә дәр, — йә ныхас ын айста Зырмәхан. — Уартә раджы кәddәр нәхи хъәуккаг Темырцы дә мадыл куы сәдзырда, уәд та дын, цымә, дә зәрдә ңавәр уынаффәтә хаста? И? Уый дәр дә ферох ис? Афтә ‘нхъәлыс, әмә дәу Гаппо йә зәрдәйи рәбинаг қуымы авәрдзән?

— Әз Темырцы наe дән.

— Йә мадән чи тәрсы, уыңы сидзәртән ләгтә иууылдәр Темырцытә сты. Дәүән Темырцы цы уың, Гаппойән та ды уый уыдзынаe. Әмә әдәлү ныхәстә мауал кән. Заретәйи әрсәттын куы бауа дә бон, уәddәр Гаппо йә зәрдәйи дуар дәуән никуы байтом кәндзән. Уәвгә, тыхдзырд дәр ңауыл кәнәм. Райсоммә, чи зоны, дә фәнд аивдзынаe. Әнәзонд сәннтә бирә наe ңауынц.

— Стыр хатыр дә курын, мә фыды хо, — ныллаe хъәләсәй загъта Ҷопан. — Кәд мә уарзыс, әмә дә фәндү, ңәмәй мә амонд ссарон, уый, уәд мын уый бәсты баххуыс кән.

— Куыдәй?

— Фыщаг минәвар мын ды фәу Заретәмә...

Айтег әмә Мыслимәт кәрәдзимә бакастысты, фәлә дзургә ницы скодтой. Хъуыддәгтә әңгәгәй кәй райдытой, уый сә бауырныдта.

* * *

Дыккаг бон сәударәй дыууә ләппуый сә бәхтыл абадтысты әмә ныххостой Мусыхъәумә. Ҷопаны фәндиd әвәстиатай хабар йә мадән фехъусын кәнин.

Дыууә хәрзхаст ңагъдийи комәй коммә фәндаг дыууә сахатмә «ахордтой». Ләппутә кәрты бәхтәй куы ‘ргәппытә кодтой, уәдмә хур скаст. Колхозы бәхгәс Гуытырайән йә хъуыр-хъуыр йә разәй фәцис:

— Бәхтән хъуамә сә фынк акалдаид, исчи дәр ма хайуанты афтә тәрә?

— Ницы сын уыдзән, Гуытыра, уадз әмә тепсыхъо кәной. Айтег уайтагъд хәдзары фәмидағ. Цопан ма бәхтимә афәстиат. Айтег Терезәйән хабәртә кәй радзурдзән, уый зыдта, уымә гәсгә уал Гуытырайы фарсмә даргъ хъәды лыгтагыл йәхи аруагъта.

— Әхсәв уым баззайдзыстут, уый күү зыдтаин, уәд уын бәхтә нәе радтаин, — йәе mast нәма ссыд Гуытырайән. — Дысонәй нырмә сәм әнхъәлмә кәсын. Әрхъыз, ардәм-марашу.

Бәхтәй иу йәе сәр фәхъил кодта әмә Гуытырамә хәстәг баңыд. Бәхгәс йәе дзыппәй армыңдзаг нартхоры нәмгуытә фелвәста. Әрхъыз йәе хәмхудтә бәхгәс армытъәпәныл авәрдта әмә йәе мыртт-мыртт ссыд.

— Гуытыра, — зәронд ләгмә фәрсирдәм бакаст Цопан.

— Мә фыңды мын хорз хъуыды кәңыс?

— Тамбий? — фәдисхуыз Гуытыра. — Күяннә ма. Мәнәй дыууә азы кәстәр йеддәмә ма уыд? Цәй тыххәй фәрсис?

— Афтә әнәуи. Цалдәр әхсәвы йәе мә фыны уынын.

— Да мадән зәгъ, әмә фынджыңдзаг скәна. Исты йын ахәлар кәнын хъәуы.

Әрхъыз йәе бәзджын былтә авәрдта бәхгәс русыл.

— Рухсаг уәд Тамби, — дугъоны сәрыл йәе арм әруадзгәйә, загъта Гуытыра. — Әнафоны аңыд йе ‘цәг дунемә.

— Мә мад хәрзәрлыгонәй бazzад идәндзәй, — ныхас хъәугә донвәдйл күйд аздәхтаид, уый Цопан нәе зыдта. — Мәнән фәбадт уал азы дәргъы. Йәе амондыл йәе къүх систа.

— Чи зоны, фәрәдьид, чи зоны — нәе, — йәе ныхас ын айста зәронд бәхгәс. — Сылгоймаг әнә сәрхицауәй хәдуагъд у — йәхимә дәр нәе базилдзән, уыңы зын та ма мәхицән җәмән кәнын, зәгъгә.

— Уымәй цы зәгъынмә хъавыс? — фәңымыңдис Цопан.

— Сылгоймаг әнә наелгоймагәй тоймон уыгау күйрм кәны, тауыс та йәе алыварс хүйснәгау зили.

— Ома, мә мад раст нәе бакодта, чындыз кәй нал аңыд, уымәй?

— Иу дзырдәй ахәм фарстән дзуапп радтын әнцион нәу, — йәе мидбылты баҳудт Гуытыра әмә йәе галиу дзыппәй маҳоркәйы чынса систа. — Цал әмә цал сылгоймаджы бazzад Терезәйы кары сидзәргәсәй, әмә дзы бирәтә афтәмәй ныzzаронд сты.

Нәй, нә ары дзуапп Цопан иу фарстән. Кәд йә мад раст бакодта, уәд раст уыздән Заретә дәр, йә зәрдә сыйндаңзәрх куы ныккәна, уәд. Кәд йә мад фәрәдыд, уәд та уыцы рәдышән ис срастигәнән әмә, раджы уа, әрәджы, Заретәйи салд зәрдә стәфсәдзән.

— Цом мидәмә, иу хъарм арахъхъ... — баҳатыд Цопан Гуытырамә.

— Нырма раджы у, — сдзырдта Гуытыра, стәй цыма йә ныхасыл фәффәсмон кодта. — А фәстаг рәстәг райсомтә цыдәр уазал хәссынц. Ницы баҳыыгдарид иу сыйқъа...

Гуытыра әмә Цопан стыр хәдзармә баңыдысты. Айтег әмә Терезә сыйстадысты зәронд ләгән. Терезәйи җәститә уымәлбын кәй уыдысты, уымә гәсгә Цопан бамбәрста, Айтег хабәрттә кәронмә дзырд кәй фәсис, уый. Фәлә цы зәгъдән йә мад? Йә фарс рахәцдзән, әви та уымә дәр Зырмәханау тох кәнын баҳыаудзән?

Гуытыра куы ацыд, әмә әртәйә куы бazzадысты, уәд Терезә тъахтиныл әрбадт әмә йә фырты җәститәм комкоммә ныккаст.

— Айтег цы загъта, уый әңдәг у? — Терезәйи хъәләс базыр-зыр кодта.

— Әңдәг у, нана, сидзәргәс Заретәйи кой дын кәд кодта, уәд.

Терезә сыйстад әмә, йә хауджын кәсәмир кәлмәрзәнү йә мәлләг уәнгтә әрбатухгәйә, рудзынджы размә баңыд. Йе уәхсчыты зына-нәзына змәлдәй бәрәг уыд, йә кәуындузән йә хуырмә кәй схәццә, уый. Бирә фәкаст әddәмә, стәй әрәджиау разылд ләппутырдәм әмә ризгә хъәләсәй загъта:

— Цымә Җәмән бафәндиц Сфәлдисәджы, ацы хәдзар бирә азты дәргүры сидзәргәсты ахстон суя, уый?

— Җәмән афтә зәгъыс, нана? — фәджих Цопан.

— Әвәццәтән уый нә хъысмет у. Хуыщауы тәрхон. Әз дын «нә» дәр нә зәгъын, «о» дәр, ма хъәбул. Дә номыл ацы хәдзармә цы сылыстәг әрбаңау, уый мәнән уыдзән чынды дәр әмә чызг дәр. Ди әрмәст дә фәндил фәсмонгонд макуы фәу. Уыцы гыщыл ләппүйән та радт, дәхәдәг дә фыдәй кәй нә базыдтай, уыцы рәвдиц. Кәд дә бон баяу, уәд.

Терезә та йәхи азылдта рудзынджы ‘рдәм. Айтег бакаст Цопанмә. Мад йә фыртән фәндаг радта? Фәлә уый сәйраг нәма у. Сәйраг фарста разәй ис: цы зәгъдән Заретә йәхәдәг?

* * *

Хабар, дам, дугъон бæхæй уæлдай нæу. Нæ, хабар у судзгæ нæмыг, иу бонæй иннæмæ, иу комæй иннæмæ дзырды минутмæ цæхgærmæ чи ахизы. Ёртæ болы дæр нæ рацыд, афтæ Мусыхъæуæй Зауретмæ фæхæлиу хабар, Цопан Заретæйил дзуры, зæгъгæ. Алы хатт куыд вæййы, афтæ та хъуыддаг дзырддаг ссис. Ёмæ цы нæ фехъуистаис.

— Иуæй-иутæн сæ амонд хæрæгыл бады: бирæ чызджытæ сæ фыды уæларт урс дадалитæ рауадзынц, иннæтæн та, устytæ уæвгæйæ дæр, сæ къæсæртæ усгуртæ ныссæттынц.

— Заретæйæ зæгъыс² Ссарадта мын Цопан Сæлхæйы рæсугъд. Нæ дзы — ас, нæ дзы — бас. Нæ фæлæ ма алцыдæр амондæй кæнгæ у... Гъæйтт, зæгъгæ, усгур лæппу æмæ сидзæргæс...

— Ма дзур. Мæ фыдгулæн Заретæйы карæнæй йæ дарæг бацараЙтыд уа...

— Ёниу Цопан йæхæдæг мæлæты хабедзен у? Йæ мад фырмæтүырæй тыссæг лалымы хуызæн куы ныщци. Дæс азы кæмдæр фæсерноба кодта, ныр ссыд æмæ сидзæргæс усыл йæ тъæпп фæцыд...

— Ёмæ Цопан уæртæ хауылла куы у, уæд Куыдзыго йæ чызджы уымæн куыд хъуамæ радта?

— Ёрсабыр у: Куыдзыгойы дæттинағ нал у Заретæ, иу хатт æй радта.

— Цымæ йын бакомдзæн?

— Уæдæ уыщы уазал хæдзары дуарæн ричъийæ бæzzайа?

— Цæмæн зæгъыс²? Хъомыл кæны фырт. Хуыцауы куы бафæнда, уæд йæ фыдæбæттæ дзæгъæлы нæ фæуыдзысты.

— Фыдæбæттæ! Алчи йæхи мæт кæны. Уыщы лæппу куы 'рбахъомыл уа, уæд йæ усырдæм йæ рихи аздухдзæн. Нывæрзæн здахаг у...

— Лæппу хъомыл кæнын хæбæл айк æрæфтауынæй уæлдай нæу. Чызг ма куы уыдаид...

— Алцы иу барæнæй ма барут, уæллæй, ахæм фырттæ вæййы æмæ...

— Дæлæ Гермæны хуызæн, и?

— Цавæр Гермæны?

— Уæздинцæйы фыртæй зæгъын. Йæ мадимæ, дам, фæхыл æмæ йын афтæ: кæд, дам, мын бадардтай иу дыууæ бедрайы æхсыр æмæ дын тækкæ абон фермæйæ дыууæ бидоны сæ тækкæ дзæгтæй сласдзынæн.

— Уйй адыл йә мады фыдәбәттә бафыста, нә? Адәймагцы нае фехъусдзән.

— Уәдә, уәдә. Афтәмәй, дам, Уәздинцә дәр йә фыртән сидзәргәсәй фәбадт. Исты ‘нхъәл ын уыд.

— Макәй кой кәнүт. Алкәмәен дәр Хуыщау у тәрхонгәнәг...

Махмә адәм ахәм сты. Исты фехъусәнт, уйй йеддәмә хабар лыстәг сасирәй луарынмә фәвәйынц. Цыфәнды ахс-джиаг хъуыддаг дәр ныуудзысты әмә бон-изәрмә... Ушимә әрмәст сылгоймәгтә нае, наелгоймәгтә дәр. Амәй әвзәрдәр ләг нае, зәгъгә, уымән дәр искәй кой ракән әмә, йә цәст дәр нае фәныкъулгәйә, зәгъдән: «Уәртә уыңы ницәйиаджы кой кәнүс? Әмә уйй фаджыс куы у?».

Цопан хорз әмбәрста, хъуыддаг цас фылдәр ныффәстиат уа, уйй бәрц адәм фылдәр радзур-бадзур кәй кәндзысты, уйй. Нә йә фәндыйд йәхи дәр, йә мады дәр, әпинфәстаг, Заретәйы дәр цәсты әфтауын, дызгъуын ныхәстә сбирә уой, уйй, уымә гәсгә әвәстиатәй бавнәлдта йә фәнд ‘ххәст кәнүнмә. Әппәты фыщаг Зырмәханы арвыста Заретәмә минәвар. Йә фыды хо Җавәр дзуаппимә ссәудзән, уйй тынг хорз зыдта, уымә гәсгә йә зәрдә нае саст: ис ма ноджыдәр иу фәндаг йә нысанмә. Фәндзәм бон Мусыхъәуәй Зауретмә араст сты әртә барәджы: Тазе, Тымбыл әмә Созырыхъ — Цопаны минәвәрттә Заретәйы фыд Күйдзыгомә.

* * *

Әрмәст Зауреты нае, фәлә дыууә комы дәр Күйдзыгойы стырәй-чысыләй чи нае зыдта, ахәм нае разындаид. Доләт ын Заретәйы куы ахаста, уәд бazzад бынтон иунәгәй — йә бинойнаг Масоркә, мәгуыр, уәд фондз азы уазал сыйджыты хуыссыд. Йә риуы цыдәр низ фәзынц әмә йә суләфын нал баугъята. Цы нае йын фәкодта Күйдзыго, ницы дзы рауад — адзал ын ахаста йә фәлмәндзаст бинойнаджы.

«Мә фыдгулән йә бәх әрдәгфәндагыл амәла, йә ус та — йәхиицәй раздәр», арах-иу дзырдта Күйдзыго. Стәй ма-иу йә ныхасмә бафтыдта: «Цәрәнбонты адәмән хостә фәкодтон, фәлә иунәг хатт мәхи хос куы бахъуыд, уәд йе ссарын мә бон нае баци».

Күйдзыгомә Хуыщауы комы тәф хәцәкән, зәгъгә, дзырдтой адәм. Әмә уйй хұыматәджы нае уыд. Ахуыр никуы скодта,

фәлә әрдзәй рахаста диссаджы курдиат — цыфәнды низән дәр йәе бон уыд хос скәнын. Къуыргәйттә-иу хъәуәй фесәфт, разил-базил систа хохрәбынты, хъәдәрдүстү, цыдәртә-иу әмбырд кодта йә фаззон хордзенты. Къороскәйы нәзбынты әмә Дзәгәраскәйы фалдзусты та иу калм дәр әнәдигъдәй нал ныуугъта — сә марг-иу сын айста әмә-иу сә фәстәмә арф қәрдәджы ауагъта. Ләппутә фыдуаг кәм не сты, кәлмыты мытtag сыскъуыныныл нә ауәрстой, әмә сәм уый тыххәй Күйдзыго мәсты кодта. «Ма сә марут, уыдон адәмән хәрзгәнәг сты», зәгъгә-иу дзырдта. Күйдзыгойы хорз чи зыдта, уыцы адәмы ныхәстәм гәсгә йә хостән сә фылдәр калмы маргәй конд уыдысты, әмә сә хъахъхъәнгә дәр уый тыххәй кодта. Йә хәдзармәйын куы баңыдаис, уәд дын раст къәсәрыл сарат йә хъылма смагәй дә фынды ныцавтаид. Күйдзыго-иу цы хостә скодта, уыдон иууылдәр ахәм хъәхъяг тәф кодтой. Әмәй йәм цы нә федтаис: алыхуызон хусгонд қәрдәджытә, хъәндилтә, гәккуыритә... Күйд дзы пайда кодта, уый йәхи йеддәмәничи зыдта. Йе 'рдзон сусәг-дзинәдтә йә чызг Заретәйән радтынваңд бәргәе кодта, фәләйыл йә зәрдә нә дардта: чызджы тырнындзинәдтә әндәр уыдысты, йә мадау хәсгард әмә судзинмәй йә зәрдә тынгдәр әхсайдта. Әмәй йә уәд Күйдзыго дәр ныхъхъуытты уагъта. »Алчи хачымәй нә райтуры, әрдзәй дәм исты аңыагъуә куы нә уа, уәд дә фыдәбәттә дзәгъәлы сты», хъуыды кодта Күйдзыго. Масты хос ын уыд, адәмы тынг әхсызгон чи хъәуы, уыцы куыстмәй йә хиуэттә әңгәгәлон Җәстәй кәй кастысты, уый. Фәләй йә бинойнаг Масоркә куы амард, уәд йә дохтыр-дзинадмәй йәхи зәрдә дәр фәуазал — Җәгәрсәр, дам, хостәнәг куы уайд, уәд әшпәтү разәй йәхи сәрән схос кәнид, зәгъгә, йәхимә мәстәй мард. Гәнән нәй, хъуылдағтә иууылдәр Хуыцаумә ләвәрд сты, адзалән мадзал нәй, әңгәгәй хачым куы фестай, уәддәр. Ахәм хъуыдитә-иу кәд Күйдзыгойы сәрү арах фәзындысты, уәддәр йәхи никуы атигъ кодта рынчын адәмым. Дохтыртә-иу сә күх кәуыл ауыгътой, амәй ницүуал рауайдзән, зәгъгә, уыцы рынчынән дәр-иу Күйдзыгомә разында әвдадзы хос.

Иунаг зәронд ләгмә хәххон уавәртү ҹанәбәрәг ҹәрәнхостә уыдзән — иу хъуг, иу род, дыууә фысы... Адәм ын цы хастой, уымәй цард, хъаст ницәмәй әмә никәмәй

кодта: йæ бонzonгæ фынгыл кæддæриллæр — арахъхы дурын, цыхт, къуыдырфых æчытæ. Хуыздæр рæстæджыты та — карчы фыл дæр. Иудзырдæй, цæхх æмæ кæрдзынхъуаг никуы уыд. Афтæмæй цард Куыдзыго, цард адæмы хорздзинадæн.

Уыд сабат. Фæссихæртты Куыдзыгомæ фæзынð йæ сыхаг Данел, йæ фæдyl дзыларæй тыхласт кодта йæ цъæх хæрæджы. Куыдзыго сугдоны къуыдыртæ куыл æфснайдта, афтæ Данел кулдуурыл баҳæцыд æмæ кæртмæ баҳызт.

Куыдзыго йæ къухтæ цæгæдгæ йæ размæ рацыд.

— Дæ бон хорз, Куыдзыго, — салам радта Данел.

— Эгас цу дæ фæрв сугтимæ. Цы хабар у?

— Цы хабар ма уа! Мæнæ хайуаныл дæ лымæн фæхæцыд, æмæ, куы ныммæла, уымæй фæллойаг у.

— Кæм ыл фæхæцыд?

— Растæндæр йæ фæзданыл, æхсыр æй æрхъуыд, æвæц-цæгæн.

— Эвæцæгæн нæ, фæлæ æцæгæйдæр афтæ у, — загъта Куыдзыго. Хæрæгмæ хæстæг бацыд æмæ йæ уындтытæ кæнyn рапидытда. Калм хæрæгæн фæхæцыд йæ галиу фæдæгыл, æмæ йæ фæздан ныррæсыд, мæгуыр хайуан ма йæ къехтæ тыххæйты иста.

— Бесæ йæ нæ федта? — Куыдзыго кодта фосы дохтыры кой.

— Федта йæ, кæрæлиnæй йæ байсæрста, æмæ хъуыддаг ууыл ахицæн. Эмæ йæ кæрæлиnæй мæхæдæг дæр байсæрстан, — хъуыр-хъуыр кодта Данел.

— Эмæ кæрæлиn хос нæу? — куыдфæндыйæ загъта Куыдзыго. — Кæрæлиn тынг хорз хос у, Данел. Фæлæуу чысыл, æз дзуумаеттæ рахæссон.

Куыдзыго хæдзармæ бацыд. Данел, хæрæджы дзыларыл хæцгæйæ, къуыдыроныл æрбадт. Ахæм диссаг ма дзы уа. Калм æхсыргæнæг фосмæ ахæм æмхиц у, уый Данел нæ зыдта. Бесæ йын куыл радзыртда, афтæмæй кæлмитæ бирæ уарзынц æхсыр, арæх сæ фенæн вæйиы хайуанты, хъуцçыты, фысты астæу. Калм фæзданмæ йæхи сивазы, фæдæгыл куы фæхæст вæйиы, уæд æй цырын рапидайы. Фос æй куы нæ фæуадзы, уæд та йыл хæцгæ фækæны. «Эмæ, дам, сæ ма мар. Ацы Куыдзыго диссаджы лæг у», хъуыдтытæ кодта Данел.

Куыдзыго цыргъ сасарийæ рæсыд бынат ралыг кодта æмæ

хъәдгом саратәй байсәрста, йәх хъылмайы тәф аәртә верстмә кәмән әнхъәвзта, ахәм цыдәр тарбын тәңгъәдәй. Үшцы күист куыд кодтой, афтә уынгәй ссыд бәхты къәхты хъәр аәмә нәлгоймәгты дзурын.

Куыдзыго аәмә Данел сәе сәртыл схәңдисты. Дуармә әрләү-үйдисты Тазе, Тымбыл аәмә Созырыхъ. Куыдзыго сәм джихәй кәсгәйә бazzад: ахәм уазджытә йәм арах цәуаг не сты.

— Уәлләй, Куыдзыго, дәу хуызән ләг а зәххыл нәма ‘рләууыди, — загъта Тазе, фондзәй тымбыл фынджы алышварс куы ‘рбадтысты аәмә фәйнә арахъхы куы банизтой, уәд.

— Цы дыл әрцыд, Тазе, козбау кәннынмә дә ахәм таучеләй куы наә зыдтон? — баҳудт Куыдзыго.

— Цы мыл хъуамә әрцәуа? — йәх бынаты базмәлыд Тазе.

— Әнаә хъуыддагәй Мусыхъәуы зәрәйтә Зауреты цы хъуамә кусой, и, Данел?

— Әнәх хъуыддагәй ләг йәх цәхәрадонмә дәр наә цәуы, — йәх сәр разыйы тылд бакодта Данел.

— Рәдиды комы — әхсәрфәмбал, — загъта Тазе. — Не ‘рбаңды сәр нәма загътам, афтәмәй фынгыл әрбадтыстәм.

— Цәй, кәд минәвәрттә не стут, — йәх къух ауыгъта Куыдзыго. — Max кәрәдзи рагәй зонәм, кәнгә митә аив не сты.

— Минәвәрттә стәм, минәвәрттә, Куыдзыго, — йәх бынатәй систад Тазе. — Нәх хъәуы хуыздәр ләппу Цопан наә әрбарвыста, Куыдзыго, дә чызгыл дзуры...

— Җавәр чызгыл? — йәх цәсттытә фәхъоппәг сты Куыдзыгойән.

— Куыд кәңзы чызгыл? Заретәйыл!

— Хъазгә кәнис, Тазе, әви? — йәх бынатәй систад Куыдзыго дәр.

— Уәлләй, Хуыцауыстән, Куыдзыго, хъазын мә фәсонәрхәдҗы дәр наә. Минәвәрттә стәм маҳ, Куыдзыго, Цопаны номәй. Даә чызг Заретәйы тыххәй.

Зәронд лечъирмә нырма ныр бахъардта йәх уазджыты әрбасыды аәмә сә ныхасы мидис.

— Хъыг дын ма уәд, Тазе, сәдәзым ләг дә, фәлә дын аәз зонддажындәр әнхъәл уыдтаен, — сабыр хъәләсәй загъта Куыдзыго аәмә йәх бынаты сбадт.

Данел йәх цәсттытә радав-бадав кодта иу ләгәй иннәмә. Хъуыддаг кәй нәма бамбәрста, уый бәрәгт уыд.

Тазе зыдта, ахәм әфхәрән ныхас әм кәй әрхаудзән, уый дәр.

— Max әртә ләджы стәм, — Тазе ие ‘мбәлттыл йә ңасть ахаста, — әмә ныл абор цыфәнды ныхас дәр сбаддзән. Хон нае әдымытә, зондхъуаг, әдзәстәмтә, Күйдзыго, махәй дыл никәй зәрдә фәхуддзән, уымән әмә курәг стәм.

— Ацы чызджытәй дә Цопанән қәңйи радтон, Тазе? — йә ңастьтә доны разилгәйә, хәдзары астәуңәджынди тәм ацамытта Күйдзыго. — Уәртә уый, әви мәнә ай? Равзар дзы...

— Зын дын у, Күйдзыго, әмбарын ай. Әнә карк кәркдоны әйчытә ници фәагуры. Фәлә әңгәгдинады ңастьтәм комкоммә қәсүн хъәуы.

— Әмә дзы ды цы федтай, Тазе?

— Цард у, цы уынис, уый, Күйдзыго, — зәронд лечьыры йә хъуыдыйи архъанәй уәгъед нае уагъта Тазе. — Max, Күйдзыго, зноны ләппутә не стәм әмә иу комәй иннәмә хи аирхәфсынмә кәнә тъасхәйи не ‘руадыстәм. Зонәм дәр бамбар нае уавәр, ды дәр бамбар нае уавәр.

— Тынг ләмбынәг дәм хъусын, Тазе, — загъта Күйдзыго, әрфәндицәй әй, зондджын Тазе дарддәр цы зәгъдзән, уый базонын.

— Цы йәм нае, адәймагәй уый куы курай, уәд тыхтона кәнис, дәхи әдымытыны бынаты әвәрьис, — загъта Тазе. — Афтә ‘нхъәл ма у, Күйдзыго, әмә мах дәуәй курәм, цы дәм нае, уый. Бынтон афтә наеу. Уымә гәсгә мә фәнды, ңәмәй кәрәдзи бамбарәм.

— Дзур, дзур, хъусын дәм.

— Бәлвырд ныхас — хъуыддаг аразәг, — загъта Тазе. — Цы бачындәуа, хъысметимә хъәбисәй хәңән нае. Рухсат уәд Доләт, дәсиахс, Күйдзыго. Уыцы ләппу сәрәгас куы уайд, уәд нае абор ацы ныхасы сәр нае бахъуыдаид. Фәлә цы бакәнәм? Дә чызг Заретә хәрзәрлыгонәй бazzад сидзәргәсәй. Иу амонд дзы фәлыгъед, фәлә йын иннә амонд йә царды дуар хойы, Күйдзыго. Йә зәрдә сындзәрх скәна, уый тәккә растдәр фәндаг наеу. Заретәйи цард нырма разәй ис. Йә цардәмбалы амардыл рәстәг рацыд, уымә гәсгә мах дә разы къәмдзәстыг не стәм, Күйдзыго. Дә чызджы дын агурағ кәй ис, уым дәр рәдидәй кәнә әнахуыр хъуыддагәй ницы уынәм. Афтә наеу, Данел?

Данел йæ уæхсчытæ базмæлын кодта, мæн та цы хъуыддаг ис, зæгъгæ.

— Ехх, Тазе, Тазе, мæ хъаймæты æрдхорд лæг, — зæхмæ кæсгæйæ, сабыргай загъта Күйдзыго. — Тынг рагæй дæ куы нæ зонин æмæ дын аргъ куы нæ кæнин, уæд дæ фæтардтаин мæ хæдзарæй. Фæлæ дын ныр цы зæгъон? Мæ мæгуыр, æнамонд чызг дзаума нæу, абон æй иу адгурæн радт, райсон — иннæмæн. Æз æй иу хатт радтон, Тазе. Дыккаг хатт мæ дæттинаг нал у. Уый дын — мæ дзуапп.

— Хуыздæр дзуапмæ дæм æнхъæлмæ дæр нæ кастьстæм, Күйдзыго, — бандоныл æрбадгæйæ, загъта Тазе. — Амондыл былысчыил кæнин зонды нысан нæу. Цопан та йæ цард аразы. Æмæ йæ фæнды йæ цард дæ хъæбулимæ саразын. Дæу ницьуал хъуыддаг ис, зæгъгæ, уый дæр бынтон раст нæу. Заретæ дæ чызг у, сæйраг ныхас дæумæ хауы, кæд æндæр мыггаджы æхсæн ис, уæддæр.

— Æмæ уыцы мыггаг та цы зæгъдзысты? — бафарста Күйдзыго.

— Уыцы мыггаг дын дæ чызджы цард нæ сараздзысты, — бафишпайдта Тазе æмæ ие ‘мбæлттæм бакаст. Тымбыл æмæ Созырыхъ сæ бынæтты базмæлыдысты. Сæ хистæр ныхас кæронмæ куыд ахæццæ кодта, уымæй тынг разы уыдзысты.

— Цы дын зæгъон, Тазе, нæ зонын, — загъта Күйдзыго. — Хуыщау цы стæрхон кæна, уый уыдзæн.

Тазейи çæстом фæрухс. Уый уыд разыйы дзуапп. Фæлæ Тазе уый æгъгъæдил нæма нымадта. Фыды фидар ныхас хъуыддаджы æмбис у.

— Цопаны дæуæн амонын нæ хъæуы, Күйдзыго. Ацы хъæумæ бонцухæй çæуы. Күирмæджы хъуыддаг нæ уыдзæн, мыйаг. Уыцы сылгоймаджы йæ зæрдæмæ хæстæг айста, æмæ йын баххуыс кæнæм. Æз дæр, ды дæр, не ‘ппæт дæр. Йæ зæрдæйи катайы Заретæ æппæты фыццаг дæу фæрсæзæн, Күйдзыго. Уæдæ ма кæй? Æмæ дæ фидар ныхасæй, дæ раст уынаффæйæ аразгæ уыдзæн хъуыддаг.

— Кæимæ ныхас кæнин хъæуы, уый мæнæй хуыздæр куы зоныс, Тазе, уæд дæ рæстæг мемæ цы сафыс?

— Тыхсгæ ма кæн, Күйдзыго, цалх дæндаггай зилы. Кæимæ ныхас чындæуа, уый уæд, уый еддæмæ, чи ныхас кæна, ахæмтæ та куыннæ разынðзæн?

— Комæй коммæ фæндаг дæ нæма фæллайын кæны, Тазе? — бафарста Данел.

— Куы бахъеуа, уәд... — Созырыхъ йә сәр банкъуыста. — Нырма ахәм зәронд нәма у Тазе.

— Фәйнә арахъхъы ма нын рауадз, Данел, — загъта Куыдзыго әмәй йә уазджытыл йә цәст ахаста. — Мусыхъәуккаг арахъхъ у. Цы ийн әнхъәл стут?..

* * *

Тазе, Созырыхъ әмәй Тымбыл Әрчъидахәны къадзеләгтәй куы суәлбыл сты, уәдмәе Цопан сә размә рахәпциә. Дәлдәрмә дәр сәм ныңцыдаид, фәләй йә цәстгом нә бахъәцыд: зәрәйтә фенхъәлдзысты, се ссыдмә нал фәләууыд... Фәләй иннәмәй та хистәртәм йә зәрдә әхсайдта — цыфәнды куы фәуа, уәддәр — зәронд ләгтә, фәндагыл та алцыдәр вәййы. Тазеитә цыма Цопаны уынгә дәр нә фәкодтой: ләппүйи фәрсәдҗы каст ницәмә әрдардтой, афтәмәй изәрсары уазал фәлмы сә цыды кой кодтой. Әхсәввәрнөн йә сыйзъәрин дзыккутә йе уәхсчытыл әркалдта: дыууәизәрастәу уый йеддәмә арвы мәссыдҗы нырма йә рудзынгничима байгом кодта. Минәвәрттә уыйас фәллад нае уыдышты — Мусыхъәүәй Зауретмә бирәе наәй, уый хыгъд сә Күйдзыгойы арахъхъ цыма дзәбәх батәвд кодта. Тазейыл кәд фондз әмәе цыппарыссәдз азәй фылдәр цәуы, уәддәр нырма, куыд фәзәгъынц, әмнуар, әмистәг у, Созырыхъ әмәй Тымбыл кәдәм базивәг кәнной, уырдәм әнәе айтә-уыйтәй фәраст уыдзән. Әмәе цәмән у ахәм фидар, әнхъәлут? Фыргуыстәй, тыхархайд әмәе фыдәвзарәнтәй. Дыууә хәсты фәздәгмә кәй фесмыста, уый нае нымайгәйә, хәххон әвадат рәтты цы нае бавзәрста, ахәм нал бazzад. Мусыхъәуы ие ‘мгар ләгтәй хъауджыдәр әргә-әргәнбонты йә хъус быдырырдәм дардта. Хох, дам, мәгүыртән ахәстон у, сә фыдәбонән кәрон наәй, уыргәфтыд дзы фесты нае фыдәлтә. Гал-иу кәм әрхуыссыд, уыцы бынат галән йәхицәй зынаргъдәр уыдис, сә хъиутә-иу фәхордтой хохәгтә әргә-әргәнбонты, сә тухийы әхсәв-бон нае зыдтой, уәддәр сыл хъуын никуы рахәцыд. Сой быдырәй цәуы, мә хуртә, быдырәй, арәх фәзәгъы Тазе. Фәләй йын нае бантыст дәлхо бидыры йә къах уәрәх айсын: фадат къуындәг куы уа, уәд дә базыртә фәндон нае айваздзына. Уый хыгъд йә хидвәллойә хәдзар сарәзта Мусыхъәуы йә фыдәлты уәзәгты. Йе ‘ртә фырты сә фыдәй фәстәдәр нае

баззадысты, амалджын ләгән та Хуыңау дыууә къухәй дәтты: алчи сә ныртәккә хәдзар у, цардәй къәртт әппарынц. Уәдә адәмы ‘хсән цәрынмә дәр әгуыздәг не сты, зондәй, хъаруйә, әгъдауәй дзыхъхъы чи ‘рләууа, ахәмты каст нә кәнүнц. Жермәст сә фыдау хохы цъассы джиугәйә нә баззадысты — быдирағтә, горәтәгтә сты абон. Тазе та цы? Тазе та Занионимә бонәддәдәр кәнүнц. Сә хъус нал дарынц быдырмә. Нә фәллад стджытә ма, дам, кәдәм хәссәм? Стәй уыңы фәллад стджытәм әнхъәлмә дәр кәм кәсүнц, мә-гъя. Ал-чидәр йәхи кой кәны. Горәтаг чындаң — хъәуккаг дәр нә — хохаг дыууә зәронды әнцон дарән сты? Уыдан Заниони ныхәстә сты. Афтәмәй та сын чындаңытә ләгъстә фәкәнүнц, махмә дәр аңәрут, зәгъгә. Күиннә, стәй!

Барджытә сә цыды кой кодтой. Хъазданы ададжы Гуымбадт суадонмә куы схәпциә сты, уәд әнәнхъәләдҗы сә сәрты Җавәрдәр әхсәвигон маргъ уыңы-иу сыйфытт аласта. Ләгтә фәджих сты. Маргъән йә хъыллист фәңциәд әмә комы тары Әзәгәраскәйырдәм аивгъуытта.

Тазе баҳудт:

— Созырыхъ, талынджы фәндагәй рухсы фәндагәй цы уәлдай ис?

— Хәрзәмбәләг әрмәстдәр боны рухсы әмбәлы, фыдәмбәләг та әхсәвы тар агуры, — әнахуыр маргъ кәдәм аивгъуытта, уыңырдәм акәсгәйә, сұзырдат Созырыхъ.

— Мәләтү зондажын ныхас нә загътай, — йә сәр батылдат Тазе. — Хәрзәмбәләг дыл кәд амбәлдән, уымән базонән нәй.

— Ләг фәндагыл куы фәңәуы, уәд скувы: «О, Хуыңау, рәствәндаг мә фәкән», — йә ныхас баппәрста Тымбыл.

Хистәртә хиирхәфсән ныхас кәй кәнүнц, уйй Җопан зыдата, фәлә сәм уәддәр йәхи хәстәгдәр байста: коммәгәс Жерхъыз йә барәдҗы фәндөн къахы змәлдәй дәр әмбәрста. Зәронд ләгтә цыфәнды куы дзурой, уәддәр сәм хъус: сә ныхасы дон нәй, зонды сой дзы фыңы.

— Әмә уәдә цы у хәрзәмбәләг, мәнә нә сәрты цы цыни атахт, уйй? — загъта Созырыхъ. — Фыдмаргъ, дам, фыд-боны нызмәлы.

— Нә, уйй хәрзәмбәләг нәу, — йә ныхас дардыл айвәзта Тазе. — Фәлә хәрзәмбәләг у, дә хәдзармә куы сыйздәхай

әмәе дәрәствәндаджы тыиххәй әппәтес фыңғаг кәмәй фәбүз-
ныг уай, уый.

— Фәләуу, Тазе, әмәе аборн әрәствәндаг нә фестәм?

Цопан йәхъустә фәхъил кодта.

— Иу цыдәй цы загъдәуа! Фәлә Күйдзыгойы йәх чызджы
амонд фенесин кәй фәндү, уый гурысхожайаг нәу?

— Хъуыддаг куы сырәза, уымәй фәллойаг у,— Цопанырдәм
бакәсгәйә, загъта Тымбыл.

— Хуыщауы бафәндәд,— ныллағ хъәләсәй сұзырдат Созырыхъ.— Уәдәе уый ңавәр маргъ уыдаид, Тазе?

— Уый тоймон уыг уыд, әндәр ницы. Сымах та йәх цы фен-
хъәлдтат?

— Ацафон әнәзәгъинәгтә цырагъдзуан раңауынц, сәхи
сә куывдмәе фәцәттә кәнынц.

Хъазданы адагәй дымга әваст ахәм футт ракодта, әмәе
барджытә сә худтәм фәләбүрдтой. Тымбылы бәх бамыр-
мыр кодта.

— Хъыгагән,— сұзырдат Тазе,— хурмә комкоммә чи кәсы,
уыдоны мыггаг ныббирае.

— Чи сты уыдон?— бафарста Цопан.

— Чи сты! Хоры дзәбәх чи хәры, доны сыгъдәг чи нуазы,
афтәмәй фаджысы әвзәр йәх зәвәтәй размә чи къуыры,
уыдон,— загъта Тазе.

— Ләппуйы сәр куы нә дзәгъәлтә кәнис,— баҳудт Тым-
был.

— Ницы ийн дзәгъәлтә кәнын йәх сәр,— бәххы идон базмә-
лын кәнгәйә, загъта Тазе.— А бәстә афтид нәу, кәд ңәст
алцы нәх ахсы, кәнә алцы нәх уындауы, уәддәр.

— Чидәр тынг хорз дәр уыны, фәлә кәй кой кәныс, уыдон
дәр дзы сойтә не смаэрзынц,— загъта Тымбыл.

— Уымәй раст зәгъыс,— бафиппайдат Тазе.— Фәңгайдагъ
мын сты Басылбайты пәләхсар тулдз бәласы бынмә. Хъыл-
дымтә-иу дзы систой. Кувыд-иу дзы ныздыхтой. Сә хъазтмә-
иу сын куы бакастаис. Ләг сәм бафтыд, зәгъгә, уәд әй афтә-
мәйтес ницы хуызы рауагътаиккөй. Хәхәрманы ‘рҔахстой,
үәлбәхәй сәхимә куыд фәңгайцыд, афтәмәй. Бәх, мәгуыр,
бандзыг, кәд ма йәх къах айсын йәх бол уыд. Ләджен раргъәв-
той әмәе йәх хъазтмә баҳастой. «Хәхәрманән — иу нуазән»,
хъыллист кодтой. Сә иу Цеңойы суадонәй дынджыр къусы

дзаг дон фелвæста. Ныххырхын ын æй кодтой. Уый фæстæ: «Хæхæрманæн — иу кафт!». Ацу æмæ ма скаф. Афтæ суант райсоммæ. «Хæхæрманæн — иу нуазæн», «Хæхæрманæн — иу кафт». Стæй æрмæст Хæхæрман нæ бахауд сæ ахæсты. Басылбайты тулдзы цурты цæуын дæр ничиуал уæндыд. Фæстæмæзæвæтджынтæ бынтон сæ цæстом суагътой. Фæлæ сæ иу хатт æмбисæхсæв сæ хъязты тæккæ тæмæны Уацилла тулдзы бынмæ куы æрриуыгъта, уæд фæсур сты. Мара-зæгъай, уæдæй фæстæмæ ма кæд ам искуы... Бæласыл дæр ма, мæгуыр, уыданы аххосæй цæф ауад.

— Эмæ Хæхæрман та цы баци? — бафарста Цопан.

— Ницы, — загъта Тымбыл. — Райсомæй йæ раджы хъомгæс Геуæли тулдзмæ хæстæг æрдæгуалытæй ссардта. Бæхæн йæ алы æрдуйы бынæй йæ хид калд, фæоцани. Хæхæрман та цыма сындыз къутæртæ фæцагъта — дарæсхуызон ыл нал уыд, нып-паплой йæ чындæуыд, йæ дзыхы ныхас нал бадт. Иудзырдæй, фæгъæла ис Хæхæрман. Хъæумæ йæ бастæй сластой. Хиуæтты нал зыдта, куы сæ иумæ лæбурдта, куы се ‘ннæмæ. Хæрæджы æфтаугæ-иу æм куы бавдистой, уæд-иу йæхи марынмæ æрçыд. Скъеты йæ суангцæджындиндзмæ къуымы ныббастой æмæ уым лæууыд. Цы нае йын фæкодтой — хосæн ницы мадзал артой.

— Амард? — бафарста та Цопан.

— Күйиннæ стæй. Сæрæгас у ныртæккæ дæр. Кæсæгмæ алыгъ-дисты. Уым цæрынц.

— Күйдæй сдзæбæх?

— Дæсны Хуима йын хос скодта. Хин æмæ кæлæнæн йæ хос дæр хин æмæ кæлæнæй конд у.

Барджыты сæрты цы æнахуыр маргъ атакт, уый сын сæ ныхас æнæзæгъинæгтырдæм кæй аздæхта, уым диссагæй ницы уыд. Хистæртæ уыдæттæ хорз зонынц. Кæстæртæ та, хъыгагæн, стырзæрдæ сты. Фæлæ Цопан уыданæй нæу. Хъуамæ лæмбынæг фæфæрстытæ кæна Тазейы, кæннод...

— Уæ фæндаг раст!

Бæхтæ дзыхълæуд ныккодтой. Энæнхъæлæджы ныхасæй лæгтæ дæр куыддæр фесты. Фæндаггæрон дынджыр дуры фарсмæ лæууыд чидæр. Талынджы йæ цæстом нае зынд.

— Кæцы дæ уый? — сабыргай сдзырдта Тазе æмæ йæ худыл хæрдмæ схæңыд.

— Таухъян дæн.

Уый уыд бәрзыхъауккаг Таухъан. Уәдмә йәхәдәг дәр фәндагмә рахызт, йә бәхы йә фәстә ласгәйә.

— Әмә ам цы архайыс? — бафарста йә Созырыхъ.

— Мә цъәх бәх аңырдәм радзәгъәл әмә йә, зәгъын, куы раңагурин... Дзәгәраскәмә әхсайы мә зәрдә.

— Кәд иунагәй нәу, уәд ын ма тәрс, ницы йын уыдзән, — баҳудәгая кодта Тазе. — Нә бәззы дә цъәх бәх, Таухъан, әмә йә баив, цалынмә дын әй бирәгътә нә баҳордтой, уәдмә. Нырма дын фадат ис, уый фәстә байрәджы уыдзән.

— Мәхи зәрды дәр бәргә ис...

— Гъемә, уәдә, цу дә фәндагыл.

Таухъан сгәпп кодта саргъмә әмә талынджы фәтары. Тымбыл бакаст Таземә:

— Афтә нә загътай, уыцы маргъ тоймон уыг йеддәмә ницы у, зәгъгә?

— Цард кәуылты зилы, уымә әз әмә ды уыйас дәсны не стәм, Тымбыл, — загъта Тазе. — Цы у ацы зәхх? Зоныс әй? Зоныс ын ие ‘гъдәуттә? Мә фыдыфыд Адзә мәнән арәх дзырдата: «Царды цы нә ис, ахәм нәй, фәлә дзы тәрсын нә хъауы. Зон, цы дә кәнүн хъауы, уый. Макуы схуысс хохы сәр. Цәуылна? Нә хъауы. Макуы әхситт кән. Цәуылна? Не ‘мбәлы. Иу ран ма ләуу. Цәуылна? Тәссаг у?»

— Афтә зәгъыс, әмә уыцы фарстытәй иүән дәр дзуапп нәй? — сабыргай бафарста Цопан.

— Цәуылна сын ис дзуапптытә, — загъта Тазе. — Бәгуыдәр сын ис. Афтә ‘нхъәлүс, әмә Таухъан нә зоны йә усы мини-үәг. Зоны. Фәлә уынджы алчи йәхионаны дәлдәр нә кәнүн. Нәрәмон, хәркъуы, удхәрвивд — ацу әмә йә базон, адәй-маджы миниуджытә сты әви әндәр истәй... Туг, мә хур, Цопан, туг. Уый хәссы хорз дәр әмә әвзәр дәр.

Тымбыл цәмәндәр йә мидбылты баҳудт, фәлә Созырыхъы цәсгом цыдәр сагъәсхуыз айста. Ахәм ныхәстәм әмхиц никуы уыд, кәд сын сә мидисәй тәрсгә кодта, уәддәр. Уымә гәсгә йә бәхы фәрстә батъяпп кодта әмә йәхи Цопанмә хәстәгдәр байста.

— Туг, мә хур, туг, — дзырдата дардәр Тазе. — Куыдайты чызг Дадеты Мадзихан уартә кәд әмә кәд цард, фәлә ие ‘мбисонд абор дәр адәмәй рох нәу. Уыдон дәр знәм сты, а зәххыл ис сә цәрән, чи зоны, фалдәр кәнә аңырдәмдәр,

уый сәйраг нәу, фәлә уыдан дәр ацы дон нуазынц, ацы хор хәрынц. Йә бәлләх уый у, әмә сәм адәмәй дәр, Мадзиханы хуызән, чидәртә кәй бафты.

— Чи зоны, се ‘мбис уыданәй вәййы, — сабыргай сәзырда Тымбыл.— Туг нә загътай?

— Йә тъымы-тъымайы чифәндыйдәр фәхъастә уәд уыдона тугәй — аирвәзән дзы нал ис. Әвәццәгән, Мадзихан дәр уыци ауыләй бazzад.

— Мадзихан та цы кодта? — бафарста Цопан.

— Әхсәв-иу фесәфт, фәхтыл-иу абадт әмә-иу Хәресы хохы бакуыси... Наргызы куырәйтты бын-иу йәхицән цыдәртә акуыста, кәм-иу нучы ауад, кәм змисы йәхи сәвдүлдта — нал әй базыдтаис. Фыдбылыз кодта адәмән. Йәхи хуызәттимә-иу сәбәндән әмә әхсәвдзу кодтой, скъәттәм-иу бабырыдысты, хъуццыты фәздәттә-иу ныттыдтой, бәхтән-иу сә барцытә әлхынцбәститә бакодтой. Ахәм уыд Гамахар дәр. Уәлә Къәмбыры сәрмә иу ләгәт ис, уырдәм-иу әмбисәхсәв әрцид әмә-иу дзы фесәфт. Кәм вәййыс, кә, зәгъгә, йә фәрсджытә куынна уыдаид. «Әз кәм вәййын, уым мын хорз у, ис мын дзы хәдзар, бинонтә, әт». Уый дын йә дзуапп. Гъәй-да-гъа!

— Ныр цытә дзурыс, ууыл дәхәдәг әууәндис, Тазе? — сәзырда Созырыхъ.

— Ныхас хәйрәдҗы нә уырны, — баҳудт Тазе. — А зәххыл алцыдәр ис. Әрдәбон әй куы загътон, — макуы схуысс хохы сәр. Цәуылна? Хохмә Хуыщау комкоммә бар дары. Бәрзонд ран бәрzonд фарны бынат у. Фәлә йәм дәлиуон дәр ләбургә кәнис. Уәләрвтәй хохы цъупмә сыгъдәгдинад цас цәуы, дәлзәххон дунейә та йәм чызиздзинад уый бәрц әнхъяевзы. Әмә бар-әнәбары хохы сәр раст әмә хәрамы ‘хәен тохы быдыр свәййы. Тохы быдыр та, мә хур, хуыссәнән нә бәззы. Дә уу куы фесафай, уымәй тәссаг у. И, Тымбыл?

— Дзур, дзур!

— Әнусон тохы та адәймаджы мәтуыр зәрдә фәлмәңгә кәнис, — дардәр йә хъуыды нывәзта Тазе. — Әмә уыци тохы зәрдә фәсәттын дәр зоны. Цы у адәймаг? Ныфсы мур! Әндәр ницы. Айс ын йә ныфсы әмә амалдзән. Уымә гәсгәе йын тох кәнис йә ныфсыл бәстизнаг дәр. Фәзәгъынц — уд. Нычъчыртт кодта бәстизнаг адәймаджы удыл. Йә ныфсы ын куы байсы, уәд ын йә уд та бегъели къәбицы әвәрды хуызән вәййы...

Бәлләттә әрбахәццә сты Зылын дуры размә. Тазе йә бәхы баурәдта әмә Цопанмә ие ‘ргом аздәхта:

— Ацы хабәрттә, мә хүр, аз Тымбылән кәнә Созырыхъән нә дзурын. Дәу хъәуынц. Йә амонд агурыны фәндагыл чи ‘рләууы, уымә дәр бәстү фыдбылыз гәппәввонгәй бады. Әмә дзы дәхи хъахъән. Таухъаны федтай? Әнәзәгъинаг та уәлдай тәссаг цәмәй у, уый зоныс? Адәймаджы иудадзыг уырнын кәнү, кәй нәй, ууыл.

— Әз, дам, нә дән, ма мә тәрсүт,— баҳуд Тымбыл.

— Йә цард кәмән нә фәрәстмә вәййы,— дзырдта дардәр Тазе,— уыңы адәймаг, кәй зәгъын ай хъәуы, тыхст әмә мәгүүр у. Алләмә дәр әххүисмә әнхъәлмә кәсү. Әз Күйдзыгойы чызгәй зәгъын. Хәрзәрыгонәй бazzад әнә дарәгәй. Әнахъом сывәллон — ие ‘ккой. Фәкәсүн әм хъәуы. Ныртәккә ныфсхъуаг у. Чи баләудән ие фарсмә? Чи йәм фәкәсдәзән? Хъыгагән, адәймаджы ие ‘рвилбоны сагъастә әмә тыхстытәй не ‘вдәлы. Стәй йә күү ‘вдәла әмә йә бон күү уа, уәддәр йәхи мәт тынгдәр кәнү. Кәй әрхъуыд әнамонд сидәргәс? Никай! Әмә та ам дәр фәзыны әнәзәгъинаг. Әмә мәгүүр уды йәхирдыгәй фәкәнү.

— Әмә нал дәр адәмәй вәййы, нал дәр... — Тымбылы ныхас кәронмә нә ахәццә. Хъабаны къутәрдҗын уыгәрдәнәй райхъуыст рувасы цъәхснаг рәйд.

— Дә зәрдил бадар, Цопан,— әрәджиау загъта Тазе. — Дә карәнәй наәлгоймаг әдүлүү у. Йә зонд нырма цъәх вәййы. Күү фәрәдий, уымәй тәссаг у. Иу хъуыддаг хорз зонын: Күйдзыгойы ауылды түг әмә фарн тыхджын сты. Фәлә уәддәр...

Цы йын ие зәрдил дарын кәнүнц, уый Цопан нә бамбәрста. Әрмәст ие цәстәнгас радав-бадав кодта иу ләгәй иннәмә.

Цәлхыдзаг мәй схылд Хуысдҗыны тигъәй әмә ие ‘взист тын-дзыккутә сыйгъәрин сәрвасәнәй фасын райдыдта.

Ләгтә фәхәстәг сты Мусыхъәумә.

* * *

— Цы сферн кодтай, мә хъәбул, уымәй ницы рауайдзән, — загъта Терезә, ие хауджын салийы йәхи әрбатухгәйә. — Мә мәгүүр зәрдә әмбары, рәдигә кәй кәнүс, уый.

— Чи зоны, рәдийин, нана! — ие худ ие къухты ау-

уәрдгәйә, загъта Цопан. — Фәлә раст әмә зылыны әхсән ауәдз күйд ссардәуа?

— Цәмән агурыс ауәдз раст әмә зылыны әхсән? Арвы хъугәй бәрәгдәр күй у, цы кәнис, уымән йә рәдыд.

— Нана, әргом рәдыд әңцон рахатән у. Әз әй зонын. Фәлә мән фәнды уыңы рәдыд әруадзын.

— Цәй тыххәй?

— Гаппойы тыххәй. Әз уарзын уыңы ләппуиы.

— Нә, ды йын тәригъәд кәнис.

— Әвәццәгән... Нана, мә бон нәу, мәхәдәг цытә бавзәрстон, уыдәттә исқәй хъысмәты уынын. Гаппо мын фәлхатт кәнис мә цард.

— Йә хъысмәт ахәм у.

— Нана, Айтегимә ам күй уыдистәм, уәд нә ныхас хәрзцыбыр күй уыд. Цәмән та йә сног кодтай?

— Мады зәрдә алцыдәр зоны. Афтә мәм кәсы, цыма искуы фәсмон кәндзынае.

— Ды мын күйд әнхъәл дә, нана, бынтон ахәм әдиле нә дән. Схъомыл мә кодтай. Арвыстай мә Мәскуымә ахуыр кәнинмә. Фәкуистон дзы. Цыдәртә федтон... Фәлә, мәхи әмбарынхъом кәдәй дән, уәдәй фәстәмә какон сыйндау мә зәрдәйы ныхстәй ләууынц мә фыды цәсгом, йә цәстәнгас, йә баудт. Йе ‘нәдаст уадул. Мә сидзәры бонтә. Дә цәссигтә, нана. Әмә Гаппойы күй федтон, уәд мә дудгәбәттә иууылдәр мә зәрдәйы сног сты. Цыдәр мын мә уды дуар тымбылкъухәй ныххоста: «Уыңы ләппуиән дуар бакән, Цопан, дә зәрдәмәй йә баудз! Уыңы әнамонд ләппу дә къахвәдтыл цәуы. Фәңбырдәр ын кән йә уыхерыйы фәндаг».

— Exx, мә ләппу. Дә зондыл уәлахиз кәнис дә зәрдә. Кай нә уарзыс, уыңы сылгоймагимә күйд цәрдзынә?

— Гаппойы тыххәй.

— Уый сәйраг нәу, Цопан.

— Уәдә сәйраг цы у, нана?

— Абон мәм кәсис расыг ләджы хуызән. Ныртәккә дә бон алцыдәр у. Фәлә райсом күй әрәрвонг уай, уәд та?

— Әз федтон уыңы сылгоймаджы, нана.

— Әмә?

— Мә бон әй бауарзын бауыдзән...

— Дәхи цәмән сайыс, Цопан?

— Нана. Із демә быщәу наә кәнын. Раст зәгъыс, наә уарзын Заретәйы. Фәлә, чи зоны, искуы... Мәнмә афтә кәсы, әмә нын Гаппо наә зәрдәтә фәхәстәгдәр кәндзән. Нана, әз мәхицән саджын кодтон уыцы ләппуйы. Уымән әмә мын мәхи цард мә зәрдыл ләууын кәны.

— Иу хатт ма дын зәгъын, Цопан, тәригъәд йөддәмә әндәр ницы ис дә зәрдәйы. Ды уыцы ләппуйән тәригъәд кәныс.

— О, кәнын ын тәригъәд, нана, әндәр ацы ныхас наә руадаид.

— Тәригъәд әмә уарзт иу не сты, мә хъабул.

— Тәригъәдәй райгуыры уарзт.

— Рәдийыс, мә къона. Тәригъәдәй райгуыры әрмәстәр тәригъәд.

— Цы мын уынаффә кәныс, нана?

— Даҳәдәт дәхицән бауынаффә кодтай, Цопан. Ныртәккә раст әмә рәдыйд дәхимә сты, мә хъабул. Иуы дзы райс, иннәйы аппар.

— Із равзәрстон мә фәндаг.

— О, Мады Майрәм...

— Хъабысәй хәңзын уе ‘ппәтимә дәр, — йә сәрыл схәңзыд Цопан. — Ницы мын дзы уайы. Цәүүлнә, уый зоныс, нана? Уымән әмә дзы мәхи зонды дәр ницы уайы. Наә уарзын Заретәйы, фәлә йын әнә ракургә най! Әмбарыс, нана?

Терезә йә дысәй йә җәстытә асәрфта әмә әдзынәг ныккаст Цопанмә.

— Цәмән, Цопан?

— Мә зәрдә мәм афтә дзуры, нана, цима әрхәецә, бирәк кәмә әнхъәлмә кастән, уыцы рәстәг.

— Наә дә әмбарын.

— Фындаас әмә мыл ссәдз азы сәххәст, нана, — Цопан йә сәрыл схәңзыд әмә комкоммә ныккаст йә мады җәстытәм.

— Ницы дын фәдән хорзәй, фәлә сәйрагдәрыл нымайын, масть дын кәй никуы скодтон, уый. Әмбарын, дә зәрдәйы цы сагъәс ис, уый дәр. Бинонты хъуыддаг, чи зоны, раджы бакодтаин, фәлә тарстән, мә номыл ацы хәдзармә чи ‘р҃әуа, уый дәүән куы наә фәбәзза, җәргә-җәрәнбонты цы зынтә федтай, уыдоныл ма куы бафтауа. Җардағхәрд зәрдә фидар у, фәлә әфсәйнагәй конд нау, әз та әздзух уымәй тәрсын, исчи дын масть куы скәна... Цәйнәфәлтау, нана, дә зәрдә фәрисса...

— Ма дзур, мæ хъæбул. Дæ нана ӕнустæм нæ цæрдзæн, дæу та бинонты хъуыддаг кæнын хъæуы.

— Ӕмæ Заретæ та дæуæн дæ къахвæдтыл ауад, нана... Кæд дæ бамбариid... Ома... Кæд кæрæдзи хуыздæр бамбариkkат...

— Гæбæр бæх гæбæр бæхы ныхы, афтæ зæгъынмæ хъавыс, Боппа?

— Хъал цард адæмы кæрæдзийæ иппæрд кæны, нана, тыхст æмæ зындзинад та сæ кæрæдзимæ ӕнгомдæр ӕлвасы. Цæмæн афтæ у, уый æз нæ зонын, фæлæ мæм мæ мæгуыр зæрдæ афтæ дзуры, цима ацы хъуыддаг Хуыцауæн дæр фæндон у. Дæ дудгæбæттæ дæ зæрдыл даргæйæ, барæвдаудзынæ Заретæйы. Куыздзыгойы ӕнамонд чызг та кæд нæ хæдзары базонид, чи дзы фесæфт, уыцы амонд.

— Хорз, Щопан, — бирæ фæхъуыдтыæ кæныны фæстæ загъта Терезæ. — Ӕз аæаудзынæн Заретæмæ. Минæвар. Ӕрмæст дæ номæй нæ. Мæхи номæй. Фæнды дæ?

— Фæнды мæ, нана. Стæй цы уа, уый уæд...

— Цы уыдзæн, Щопан, ууыл дзуапп дæтдзынæ ӕрмæстdæр дæхæдæг.

* * *

— Гаппо!

Лæппу йæ сæрыл схæцьыд æмæ дзурæгмæ акаст. Уый уыд Щопан. Ъыилескæйырдыгæй уазал дымгæ фæззæджы ихæндзæф комы тæф хаста, æмæ буары иннæрдæм хызт. Базыр-зыр кодта Гаппойы зæрдæ. Цы хъæуы ацы лæджы?

— Гаппо!

Лæппу йæ бынатæй дæр нæ фезмæлыд. Лæгæтдурсы бын фосы къæхтæй æмæ уарынтæй цы зæхх ныллæбырдтытæ, уырдыгæй йæ цæст нæ иста. Щопан бæхы идон феуæгъд кодта æмæ Гаппомæ хæстæг æрбацьыд. Ницыуал æм сдзырдта, ехс йæ цырыхъы хъусы аттыста æмæ лæппуйы фарсмæ йæхи æруагъта.

Гаппойы ‘нгæс кæдæм амыдта, уырдæм акаст Щопан. Лæгæтдурсы дæллагфарс стъолы йас тыгүылдуртыл цыдæр сай фæлм фæхæцьыд. Цы у, уый Щопан нæ зоны. Уый хорз зоны Гаппо. Йæ фыд Долæты машинайы сыгъды фæдтæ сты уыдон. Дуртæй уыцы фæдтæ ссæудзысты, хæххон уарынтæ сæ æппын-фæстаг ныхсдзысты, фæлæ Гаппойы зæрдæйæ уыцы фæдтæ никуыуал ссæудзысты.

— Цымә, цард ахәм әвзәр ңәмән у? — загъта ңопан, царды цытә бавзәрста, уыдоны тыххәй цима ацы чысыл ләппүйән йәх хъәстытә ракәннынмә хъавыд, ахәм хъәләсү уагәй. Гаппо йәм фәрсирдәм бакаст. ңалдәр хатты федта ацы ләджы. Сәхимә, Зауреты. ңалдәр хатты әрцид мәнә ацы ләгәтдуры сәрмә дәр әмә, Гаппо йәхәдәг къардиуы бынмә куыд әдзынәг фәкәсү, уый дәр дәлә уыңы әнәхәйры дуртәм афтә нымдзаст вәййи әмә йәх цәссигтә фемәхсынц. Әмә уым Гаппойән йәх фыд... Фәлә дзы ацы ләт та цы фәуынны?

— Цымә цард ахәм әвзәр ңәмән у? — бафарста та ңопан әмә йәх уымәл цәстытә базылдта Гаппомә.

Гаппо фәджих. Уыңы цәстытә федта сә фыщаг фембәлдү. Мәнә ам. Үәд ын цыдәр куы загъта ацы әнәдаст ләг. «Дә зәрдәйи стыр рыст дын әз бафыстон». О, уыдон йәх ныхәстә сты. «Цымә, ңавәр рыст бафыста? Куыд мын бафыста мә рыст? Стәй бабайы тыххәй мә рыст бафидин кәй бон бауыздән?» Афтәтә хъуыдитә кодта Доләты әнахъом ләппу. Рахъавыд сыйтынмә, аңауынмә, фәлә йәх цыдәр тых фәурәдта. Бакаст та ңопанмә. Цыдәр хъарм уылән ракалд Гаппойыл ңопаны әнкъард цәстытәй.

— Гаппо, — ләгәтдуры бын дурты рәдзәгъдәм кәсгәйә, әрәджиуа сдзырдта ңопан. — Зоныс, дә карән куы уыдтән, үәд мәнән дәр мә баба мәнә ахәм быләй ахаудта әмә...

— Фәмард?!.. — уыңы тарст хъәр дзы куыд сирвәэст, уый Гаппо әмбаргә дәр на бакодта.

— Фәмард, — сабыргай загъта ңопан. — Фәмард, Гаппо.

Ләппу сыйсад. ңопаны цәстытәм әдзынәг ныккаст, йәх гыщыл уды цы бирә фарстата сәвзәрд, уыдонән дзы цима дзуаппитетә агуырдта, уыйай. Ницы дзы федта, әрмәст цәсты ‘рхәгәй аивәй әрхъуызыд цәссиджы әвзиист әртак.

Гаппо цы загътаид, уый на зыдта. Әдзынәг каст ңопаны цәстытәм әмә хъуыдитә кодта.

— Цымә цард ахәм әвзәр ңәмән у, дә карән ләппутән сә бабаты ңәмән исү? — йәх зәронд фарстмә та раздәхт ңопан. — Әз дәр дәе хуызән мә бабайә бавдәлон дән кәддәр, фәлә абон дәр не ‘мбарың, цай тыххәй, уый.

— Әз мә бабайы никуы ферох кәндзынән, — әрәджиуа сдзырдта Гаппо.

— Макуы йæ ферох кæн, хъæбул, — Гаппойы сæрыл йæ армытæпæн æруагъта Цопан. — Мæнæн æндæр баба никуы уыд, фæлæ мæн фæнды, цæмæй дæуæн уа баба.

— Цавæр æндæр баба? — фæджих Гаппо.

— О, æндæр баба. Дæхи баба нал ис, Гаппо. Нал дæм раздæхдзæн. Никууал æй фенdzынæ.

— Із æлæ бол дæр фенын. Ідзухдæр. Мæ фыны... Цопан йе ‘дилы ныхæстæй фефсæрмы.

— Із алы бол дæр фенын мæ фыды, — Гаппойæн йæ цæссыгтæ йæ рустыл æргæр-гæр кодтой. — Імæ мæ æндæр баба наэ хъæуы.

— Уыцы æндæр баба дын уыдзынæн æз, — æрæджиау сæзырдта Цопан. Йæ комкоммæ ныхас Гаппойы зæрдæмæ куыд фæцæудзæн, ууыл æххæстæй хъуыды дæр наэ акодта.

— Мæнæн ис нана, мæхи баба та уæлмæрдты хуыссы, — сæзырдта Гаппо. — Індæр баба мæн наэ хъæуы.

Гаппо цæхgæр фæзылд æмæ хъæуырдæм фæхæрд кодта.

Цопан йæ мидбынаты бадгæйæ бæzzад. Марияны чыстæй та систад урс рыджы мигъ. Цыилескæ сидзæрхуызæй рæдзæмæдзæ кодта. Уазал та фæхъуызыд а бæстæмæ. Зæхмæ, дуртæм, бæлæстæм, зæрдæтæм. Цопан ма иу каст фæкодта лæгæтдуры бынмæ æмæ Гаппойы фæдыл Зауретырдæм араст.

* * *

— Ды махыл худинаджы пæлæз цæмæн баппæрстай æмæ наэ цæмæн арвистай, сылгоймагмæ цы фæндон ис, уый наэ ба-
зонгæйæ? — цæхæртæ калдта Тазе. Цопан йæ разы уырдыг лæууыд æмæ, цы загътаид, уый наэ зыдта. Тазе йын раст дзырдта. Фæтагъд кодта Цопан. Йæ хъуыдыты зæйцы фæдзæгъæл: зæрдæйы монцæтæ агæппытæ кодтой зонды гæрæнты сæрты æмæ хъуыддаг сизмæстой. Искуыдæр ма афтæ вæййы? Зырмæханы дзыхæй рацыд ацы хабар. Куыдзыго та къæмдæстыг фæцис. Цопан йе ‘дилы зондæй Заретæйы фыдмæ минæвæрттæ барвиста, Зырмæхан Заретæйæ цы дзуапп схæсдзæн, уый кæд рагагъоммæ зыдта, уæддæр. Зæронд лæгтæ бафыдæбон кодтой, уæдæ куыд вæййы, Куыдзыгойы дæр ма æгъдауы охыл сагойыл систой. Ныр та? Заретæ! Эмæ æндæр цы ‘нхъæл уыд Цопан? Эндæр цавæр дзуапмæ æнхъæлмæ каст? Эмæ ныр фиды йæ тæригъæтæ Тазейы раз.

— Мәнән мәхи ахкос уыд, — загъта Тазе, Терезә йын йә разы цы әртыкъахыг бандон әрәвәрләт, ууыл әрбадгәйә. — Әндәр никәй. Цопан чи у? Әндәуәгъ, тыхлағ! Терезә, мә къона, дә дзыхәй та куыд ницы схауд, хъуыддаг џавәр фәзи-ләнты змәнты, уый тыххәй?

— Мәнән мә бон хъуыды кәнүн нал у, — загъта Терезә.
— Ләппуйән дзырдтон...

— Цы дзырдтай ләппуйән әмә, әппынфәстаг, цы дзырдта чызг? Әви?.. Цы дзырдта Күйдзыгойы чызг? Цы дзырдта Заретә, мә хур?

— Зырмәхан әм ныңцыд. Мәнә Цопаны курдиатәй. Бакой йын кодта, куыд вәййы, афтә. Рәестәг, дам, раңыд. Иунәгәй кәдмә? Куыд вәййы, ахәм ныхастан. Замманай ләппу, дам... Ләппу, әмбарыс? Амонд, дам, дәм дуар хойы. Ракәс әм. Мидәмә йә бакән.

— Асал-ауал азы фәцард Тазе, фәлә йыл ахәм рәдьыд никуы ‘рцыд, — баҳудәгау кодта зәронд ләг. — Ды, Терезә, дәхәдәг ацы хъуыддагмә цы җәстәй кәсис?

— Әз ай мәнә мә хъәбулән загътон. Тәригъәдәй цард аразән нәй. Царды бындуру уарзтыл ләууы.

— Де ‘взонджы хәрв нәма аппәрстай, Терезә, — загъта Тазе әмә ие ‘ргом Цопанмә аздәхта. — Зауретмә нә куы ‘рвыстай, Цопан, уәд нын афтә загътай, цыма хъуыддаг әрмәстдәр Күйдзыгойә аразгә у. Мах әм хистәртимә ның-цидыстәм. Фәлә нә ды фәсайдтай. Әз райстон Күйдзыгойә разыры дзуапп, цы хъуыддаг кәнәм, уымән, Заретә әппындаәр куы ницыма зыдта, уәд...

Цопан йә сәрый схәңцыд.

— Мәхи фәнд ахәм уыд, Тазе, — загъта Цопан, — җәмәй хъуыддаг әвәстиатәй сырәза. Мә хъуыдыйы сәр та уыд Күйдзыго. Әмә сымах дәр уымәр арвыстон.

— Цымә, кәй сайдтай, Цопан, мах әви дәхи?

— Мәхи. Сымах Күйдзыгоимә куы ныхас кодтат, уәд аз зыдтон Заретәйи дзуапп.

— Җавәр уыд?

— Заретә мәнмә никуы смой кәндзән...

— Җауылнаә дәм смой кәндзән, Цопан, уый нә зоныс? — бафарста Терезә.

— Зонын, нана. Уый йә ләджы мәнныл нә баивдзән.

— Рәдийис, мә къона, — ныхъхъуыды кодта Терезә, — Заретә әңгәгәйдәр дәумә не смой кәндзән уымән, әмәе йәды нә уарзыс...

— Къулбадәг ныхәстә ма кәнүт, — фетхәлдта Тазе, — Цопан махән йә хъуыды куы загъта, уәд бацин кодтам: кәдәй, уәдәй. Дзырдаг дзы бирә нә уыд. Әгайтма Тамбийи фырт зонды фәндагыл ныллаууыд. Зәгъ, бацамон, Цопан, кәдәм цәуын хъәуы, уый... Әлләх, әлләх, фәндаг фәрухс, йәхи ацамынта, цәуын хъәуы. Кәдәм, зәгъгә, бафарстон Цопаны, — Тазе йә дзыппәй махоркәйә дзаг мәскуы чысса систа, — Күйдзыгомә, дам, йә чызджы йын курын. Кәңцы чызджы, бафарстон әз. Күйдзыгойән, дам, иунәг чызг йеддәмә нәй. Тымбылмә, Созырыхъмә бадзырдтон. Ацы ләгмә фәкәсәм, зәгъгә, загътон. Идәдз сылгоймаджы кәй куры, уый ницы мары. Әгайтма кәрәдзийи бамбәрстой. Ех-хе. Күйд рабәрәг, афтәмәй кәрәдзийи нә бамбәрстой. Әмә Тазейи балц Зауретмә худинаджы балцы ном райста. Уый әнхъәл дын нә уыдтән, Цопан.

Цопан ныхъхъус. Йә дзых ныххуыдта Терезә дәр. Дзырдта әрмәстдәр Тазе. Дзырдта әнад, зәрдәйән масти чи кодта, ахәм ныхәстә. Фәрәдыйд Цопан. Тынг фәрәдыйд. Цымә ма уыцы рәдыйдән срастгәнән ис? Уый Цопан нә зыдта. Нә зыдта, цы хъуыдаджы ныллаууыд, уый йә цардыл куыд сахаддән, уый дәр. Дардәр цы кәннын хъәуы, уый зыдта әрмәстдәр иунәг адәймаг — Терезә. Әмә зәрдәсаст сылгоймаг ныифсдҗынәй бавнәлдта, йә иунәг хъәбул цы рәдыйдтытә әруагъта, уыдон сраст кәннымә.

* * *

Рәдыйдтытә та, Тазейи загъдау, Цопан әруагъта әртә ләдҗы фаг. Заретәйи зәрдә цәмәдәр фәкъәпп кодта, уыцы сәрдигон изәр Айтег, Мыслимәт әмә Цопан сә дуармә куы ‘рләууысты, уәд. Цәмән сә бахъуыдтән, зәгъгә, ахъуыды кодта Заретә, фәлә Мыслимәтән ницы загъта, әмгәрттә сты, әнә стыр ныхасагәй кәрәдзимә фәдзурән, фәрсәй-фәрстәм абадән та цәуылнә ис? Фәлә уәддәр... Заретә бамбәрста, мусыхъяуккаг Цопан семә дзәгъәлы кәй нә уыд, уый. Стәй ие ‘нахуыр әнгас. Афтә ма-иу әм каст Доләт, скъоламә ма куы цыдысты, уәд. Доләты цәхәрәнгас-иу йә буары

иннәрдәм ахызт, йе ‘нәбон уәнгтә-иу гәды бәласау базырзыр кодтой. Фәләй ийн Доләты къәйных әңгас йә зәрдәйән хаста цыдәр әнахуыр, фәләй ахсызгон әнкъарән, раст-иу ыл цыма базыртә басагъта, афтәй йәм каст. Цопаны җәстәнгас та ийн цыма йә уд ихын уәхстыйл әфтыдта әмәй йә афтәмәй дымгәмә дардта.

Айтег, Цопан әмәй Мыслимәт күы аңыдысты, уәд Заретә бирә фәхъуыды кодта се ‘рбацыды сәрыл. Кәмдәй йә зәрдәйы къуымы әмбәрста, Доләты амарды фәстәй йәм иу бон исчи дуар кәй әрбахойдзән, уый, фәләй йәхицән нә ак-каг кодта уыдаттыл хъуыды кәнүн — әгәр стыр әмәй сыйғдағ уыд йә уарzonдзинад Доләтмә. Йә сау сәрбәттән нырма йә сәрәй нәма система, уый дәр хъуыдайаг хъуамә уа кәмәндәрты, зәрдәйы дуар нә, уды рудзынг дәр нәма фәзыыхътыр, рухсы тәпп әм нәма бакаст. Уый, кәй зәгъын әй хъәуы, йә зәрдил дардта Мыслимәт, йемә күы ныхас кодта, уәд, иу әргом дзырд дәр йә дзыхәй уымән не схауд. Айтег әмәй Цопан та уынджы рәгъамад әндзәлмттыл бадтысты әмәй, цыма хъуыддаг уыдонмә әсппиндәр нә хауд, уйайу цәуылдәр әнәмәтәй дзырдтой. Нә, Заретә ахәм әнәмбargә нәу: Җалдәр хатты ацахста Цопаны ахсгәкаст әмәй-иу йә зәрдә къултыл йәхи ныххоста. Йә зәрдил кәмән ницы вәййы, уый афтәй нә фәкәс, хъуыдитә кодта Заретә. Фәләй йә хъуырдухән бирә нә ахаста — дыккаг бон, растәндәр уыцы афон, фәзынг Зырмәхан. Заретә йә мидәмә бахуыдта, әмәй зәронд ус пецы раз әртыкъахыг бандоныл йәхи әруагъта. Зырмәхан Җасдәр рәстәг әнәдзургәйә каст Заретәйи җәстыйтәм, ныхас җәмәй райдайа, уый цыма нә зыдта, уйайу. Заретә ләууыд къулрабын суангцәджындың цур әмәй зәхмә каст: йә зәрдәйы къуымы кәмдәр әмбәрста Зырмәханы әрбацыды сәр әмәй сагъәс кодта, җәмәй тәрсү, зәронд ус ныхас уыцы донвәдил күы анхъәвза, уымәй. Уыцы уысм райхъуист Зырмәханы хъәләс:

— Заретә, мә хүр. Гәды әмәй мыстәй нә хъаздзыстәм. Җәмәй дәм әрбацыдтән, уый дын әргомәй зәгъездынән. Ме ‘фсымәры ләппу Цопан мә дәумә әрбарвыста. Фәнди йә демәй йә цард саразын.

Заретәйи җәстыйтә фәхъоппәг сты. Цыдәр зәгъынмә хъавыд, фәләй Зырмәхан фәразәй:

— Мацы дзур, мæ къона. Ахъуыды кæн. Тыххæй дæ ничи мой кæнын кæны. Із мæхæдæг Цопанæн дæр афтæ загътон — зæрдæрыст сылгоймаджы ма стыхсын кæн, баудз æй. Тыхмийæ ницы райсдзына. Афтæ нæу?

— Мæ хæдзарыл, Зырмæхан, — кæуынæввонг фезмæлыд Заретæйы был, — уый цавæр ныхæстæ кæныс? Кæдæй нырмæ мæ мойгæнæг сылгоймагæй зоныс?

— Ёмæ дын æз уый нæ дзурын, — йæ хъуыры фæбадт Зырмæхан. — Цопанæн æз дæр афтæ загътон, фæлæ уый ныццæх æмæ мæ дзурын дæр нæ баугъта. Кæнæ, дам, Заретæ, кæнæ — ничи. Цымæ дæм цы ссардта ахæмæй?

Зырмæханы дæлæ-уæлæ ныхæстæм мæсты кæна, æви нæ, уый Заретæ нал æмбæрста. Уæвгæ дзы зæронд ус цы аххосджын у? Аххосджын у, чи йæ рарвыста, уый. Стæй æдзæстом.

— Дæхи мæт мæ уый бæрц нæй, Заретæ,— райхъуист та Зырмæханы ныхас, — фæлæ Гаппойыл ахъуыды кæн. Уый фыд хъæуы. Долæт рухсаг уæд, мæрдтæй нал раздæхдзæн, лæппу тæнæ фыдæй тæригъæд у. Ёмбарыс? Цопанæй та райсдзæн фыды рæвдыд.

Заретæйы зæрдæ æрбадæнгæл Зырмæханы ныхæстæй. Исты йæм сдзурид, фæлæ ацæргæ сылгоймагæй æфсæрмы кæны. Ёраджиау загъта:

— Зырмæхан, æз дæ æфсæрмы кæнын, æз дæ тынг æфсæрмы кæнын, фæлæ дæ чи ‘рбарвыста, уымæн афтæ зæгъ, уым мойгæнæг сылгоймаг нæй æмæ йæхи дзæгъæлы ма тыхсын кæнæд.

Зырмæхан ие ‘рфгуытыл хæрдмæ схæцыд. Нæ сахуыр, исчи йын йæ ныхасыл дыууæ дзура, ууыл. Хъуамæ рамæсты уыдаид, фæлæ афойнадыл фембæрста йæ уавæр æмæ сабыргай загъта:

— Фæсмон кæуыл фækæнай, ахæм хъуыддаг нæ бакæндзынæ, мæ къона. Уæдæ кæдмæ бадынмæ хъавыс? Цæрæнбонты сидзæргæсæй? Ёмæ дæхицæн тæригъæд дæр нæ кæныс?

— Мæхицæн? Тæригъæд? Йæ Хуыцау кæуыл рахæты, уый йæхицæн тæригъæд нал фækæны. Цавæр амонд ма мын агурын кæныс, Зырмæхан? Хуыцауы цæст мын амонд куы уарзтаид, уæд аbon мæ цард кæугæ æмæ ниугæйæ не ‘рвитин, — Заретæ йæхи рудзынджырдæм аздæхта æмæ скыыдта. Зырмæхан сыстæд æмæ йæ размæ баçыд.

— Ёрсабыр у, мæ хъæбул. Цардмæ абоны цæстæй кæсæн

нәй. Әнустәм мигъбон нә вәййы. Хур дәр та дә батавдзән. Әрмәст дә зәрдә фәфидал кән. Ҳүсүс? Даҳи йеддәмә дын дә цард ничи сараздзән.

— Әмәй әз аразынмә дәр нал хъавын, Зырмәхан, — үә цәститә сәрғәйә, загъта Заретә. — Мә хәс у мә хъәбулы схъомыл кәнын. Мәхи кой мә нәй.

— Әмәй дын әз дәр уый дзурын, — үә бәхыл та абадт Зырмәхан.— Цопанимә үә схъомыл кәндзынә. Уәхицән дәр цот фәзындын. Цард уәм үә мидбылты худдазән.

Заретәйы фәндыд, Зырмәхан тагъддәр куы аңауды, уый. Зәронд ус ын әнәвгъяу къахы үә зәрдә, сдзурын та үәм нә уәнды. Әрәджиау үәхи фәхъәддых кодта әмәй ынн загъта:

— Мә зәрдә мын мастәй мауал дзаг кән, Зырмәхан. Аңу, мә мәгуырл мә ныууадз.

— Әз цәуын, фәлә ахъуыды кән.

Зырмәхан фәңгүйәт. Дуары цур үә фезмәлдәй къәрәмис ахаудта, әмәй бедрайы дзыгъал-мыгъул ссыд.

— Иннае хатт куы ‘р҆ңауон, уәд мә дәхимә тыхдзырд мауал скәнин кән, — куыд ахуыр уыд, иу дзырд ахәм ма скәна, уый Зырмәханы бон нә бацис. — Хорз мә куы зоныс!

Зырмәхан аңыд. Заретә әрбадт сынтағыл. Үә цыбыр цард азгъордта үә цәститы раз. Цы дзы уыд хорзәй, уый — Доләты уарзондзинад, Гаппо. Әндәр ницы. Арвы ферттывдау Доләтимә сә цард цәхәртә акалдта әмәй әрбайсәфт. Уыцы ‘рттывдәй Заретә цыма куырмәй аzzад. Цыма царды рухс никуыал фендузән. Цыма ыйл хур никуыал скәсдзән. Әмәй үә зәрдә әнустәм бazzайдзән әгайнәг ихәй. Нал стәфсдзән үә уд. Ничиуал әм батавдзән үәхи. Цалынмә цәра, уәдмә кәсдзән Гаппойы фәстә. Әндәр ын ницыуал бazzад. Нымайдзән үә хъәбулы къахвәдтә. Фу-фу сыл кәндзән. Арвәрдинау үә зәрдәйы иу кәрон Гаппойыл әңцайдзән, иннае — үә сәфт амондыл. Доләты ингән — үә монцтә әмәй үә бәллицты хәдзар. Гаппойы цәститә — үә ныфсы денджызтә. Афтә цәрдзән. Цалынмә...

Цыдәр әңцойад хъарм фәд уадзгә уыләнтәй аивылд Заретәйы зәрдәйил. Цы агуры, цымә, алцыдәр ын куы ис, уәд? Ам сты Доләты уарзт, үә хъәбул, үә сабыр хәдзар. Цы ма үә хъәуы? Сәрзиләдҗжын дымгә фәzzыгон хус сыйфәртә куыд сыймәнта, уыйай әм фәкаст Зырмәханы фәзынди. Ницы

агуры Заретә. Цы агуырдта әмә цы ссардта, уыдон дәр кәмдәр бәзәджын хәрә мигъы күң фесәфтысты.

Дуары къәрцә фәңцид. Заретәйән фескъуыд йәхъуыдты хал. Аәрбаңыд Гаппо. Сугтә пеңци цур әркалда әмәй йәмады цур әрләууыд. Мад әмәй фырт қастысты қәрәдзи ҇аестытәм. Алчиңдәр дзы агуырдта ҇аессыджы фәдтә. Аңы хатт сәхициауыл комдзог раңыздысты Заретәйы ҇аестытә.

— Нана, мауал күң, кәннод мәнмәй дәр кәуын фәңәуы, — загъя Гаппо әмәй йәс сәр иуварс азылдта.

— Хорз, мәй хъәбул. Нал қәудзән дә нана. Никуыуал. Цом, аэз дын исты хәринағ фенон...

* * *

— Сис дә сау сәрбәттән, мәй чызг, агураң дә ис әмә адәмәй худинағ у, — загъя Күүдзыго, Заретәй йын йәхъуы разы фынг күң авәрдта әмәй иу комдзаг күң скодта, уәд.

— Қәй цы хъыгдары мәй сау сәрбәттән, баба? — йәхъуы фыдмә бакаст Заретә.

— Аэз дә абәраң кодтон, хъуыддәгтә ҇аемәй бәлвырдәр базонон, уый тыххәй. Цопаны минәвәрттә нәхимә уыдысты. Зәронд ләгтә. «Нә» дәр сын нә загътон, «о» дәр, уымән әмәй нә зонын, дәумә цы фәнд ис, уый. Иннах хуыщаузәр та нә абәраң кәндзысты, әвәңцәгән. Цы сын хъуамә зәгъюн?

— Баба, қәйдәр минәвәрттә дәумә ҇аемән цәуынц? Цавәр дәттинағ чызг ма дәм ис? — Заретәйы хъәләс базырзыр кодта.

— Зын мын у дә уавәрмә кәсын, мәй хъәбул. Фәлә цы бачындәуа! Хуыщауы фәндоны ныхмә цәуән нәй.

— Аәмә чи цауы Хуыщауы фәндоны ныхмә? Аэз цауын Хуыщауы фәндоны ныхмә?

— Цы дзуапп радтон Цопаны минәвәрттән, цы сын хъуамә зәгъюн? Аэз дәм уый базонынмә әрбаңыдтән.

— Цопан қәй хоныс, уый фыдыхо Зырмәхан дәр нәм иу бон әрбаңыд. Арвыстон ай. Мәнмә цәуын нә хъәуы, баба. Аэз мойгәнәг сыйгоймаг нә дән. Мән тыххәй дәумә дәр мачи цәуәд.

— Хәедзары нәлгоймаг күң нә уа, уәд цудгә кәнни, мәй чызг. Уыцы ләппуйы та аэз зонын. Цалдәр хатты йәхъуы федтон, фембәлдтән ыл Мусыхъәуы дәр. Дзәбәх ләппуйы каст кәнни. Фәнди мәй, дәр цард күң саразис, уый.

— Мæ цард иу хатт сарæзтон, баба, фæлæ фыдæнхъæл фæдæн. Дыккаг хатт мæ хъысмæт æвзарон, уйй бæрц ныфс æмæ мæм тых нæй, стæй мæ фæндгæ дæр нæ кæны.

— Тынг зæрдиагæй сæ бæргæ фæнды, ацы хъуыддаг куы сырæзид, уйй. Лæппу дын æнæzonгæ нæу, æвæццæгæн.

— Федтон æй иунæг хатт цалдæр боны размæ.

— Кæм æй федтай?

— Айтег æмæ мæм Мыслимæтимæ æрбацыд.

— Уйныс, ды та дæхицæн зæрдæсæттæн митæ кæныс.

— Баба, ницы дын æмбарын. Кæй фарс дæ: уыцы лæппуйы æви дæ чызджы?

— Мæн фæнды, цæмæй мауал уынон мæ хъæбулы цæссыгтæ. Бирæ дын фезгъæлдысты, æгъгъæд у. Дзагцæстæй акæс цардмæ. Мæн уйй фæнды.

— Баба, афæдз рацыд, дæ сиахс куы нал ис, уæдæй нырмæ,

— Заретæ ærbадт йæ фыды фарсмæ. — Зæрдæйы хъæдгом кæд нæма сдзæбæх, уæддæр туг нал кæны. Цæмæн æй хъæуы агайын? Ногæй та фемæхса, афтæ дæ фæнды?

— Аз афтæ ‘нхъæлтон, мæ хъæбул, æмæ Цопан дæ ныфсæй æрбæрвиста йæ минæвæрттæ.

— Мæ ныфс кæм ис, баба, уйй мæхæдæг дæр куы нал зо-нын...

— Адæмыл айхъуыст, Күyдзыгойы чызджы, дам, курæг ис.

— Сылгоймаджы курæгæй фылдæр цы вæййы...

— Усгур лæппу иугæр идæдз сылгоймагыл сдзырдта, уæд уым цыдæр ис.

Заретæ фæджих уыцы ныхасмæ. Уйй та нырмæ йæ сæр куыд нæ ‘рæхаста. Зырмæханы загъдуа: цы йæм ссардта ахæмæй? Уарзгæ йæ кæны? Тобæ, тобæ. Фыццаг хатт æй уынгæ дæр цалдæр боны размæ куы фæкодта. Уæдæ уйй цы у? Ус курын халæнгүыртæй хъазт нæу. Цопан дæр ахæмы каст нæ кæны.

Заретæ йæ сæрæй асырдта уыцы хъуыдтыæ.

— Тæрсын, цы амонд дæм кæсы, уйй дæ къухæй куы ахая, уымæй, — загъта Күyдзыго æмæ сыстад. — Фæсмонаң цæфæй зæрдæ нæ, уд риссы. Уыцы рыстæн та мæнмæ дæр хос нæй.

— Цæфмæ дæхи куы дараий, уæд дыл æнæмæнг ауайдзæн, — загъта Заретæ.— Иу цæф мыл ауад, баба, æмæ мæ нал фæнды дыккагмæ мæ уд дарын. Афтæ-иу зæгъ дæ минæвæрттæн, иннæ хатт ма дæм куы ‘рбацæуой, уæд.

— Уыдонаң цы зәгъон, уый та куыннаң зонын, мә чызг, фәлә...

— Цы, фәлә?

— Ницы. Афтә әнәуи... Уәddәр сис дә сау сәрбәттән. Худинаң у.

— Зәрдәйы сау фәлм уымай не сурс уыдзән, баба.

— Зонын ай, мә чызг, фәлә дын дә зәрдәйы рист Ҷәмәй фәкъаддәр кәнон, ахәм хос мәм най. Чи зоны, уыцы хос фәзына Ҷопанмә. Мәнмә афтә кәссы.

* * *

Хъуыдайы атәры әмә та уый фәстәмә сәры фәкуыси вәййы. Йәхи әндәр истәуыл айсәрхы, әмә та уыцы сагъас йә фәсхъусәй зәрдәмә ныгәпп кәны. Цы йын бакәна, уый Заретә нал зоны. Йә фыдимә куы ныхас кодта, ууыл әртә боны раңыд, фәлә уәдәй фәстәмә йә зәрдә дыууә дихы фәци. Йә зонды ныссагъд «ацу»-йы әдзәсгом какон сынды әмә йын әппүн сласыны фадат нал ис. Йәхи фәхъәддых кәны «ма ацу»-йы тәләссон хъуыды, фәлә йыл зәрдәйы монцтә ныккәлынц, әмә та уый дәр уәд йә къухтә сдары.

Гаппо райсомәй стурты куы аскъәрдта, уәд фездәхт Күздыготәм әмә уым бафәстиат. Заретә цалдәр хатты раңыд сенәмә, акаст хъеуы бынмә. Фәндагыл цъиуызмәләг нае уыд. Фәлә сылгоймагмә афтә каст, цыма йәм аbon чидәр фәзындызән. Уыцы чидәр ын цыма йемә әрбахәсдзән, дзәгъәләй йә чи ныууагъта, уыцы ныфс. Җәмәдәр гәсгә йә бафәндыйд Зырмәханы, Мыслимәты фененин. Фәндыйд ай, Җәмәй та йын дзурой уыцы ныхастә, ләгъстә йын кәной. Җәмән ай афтә фәндыйд, уый нае зыдта. Йә цәстү кәронәй аивәй агуырдта Ҷопаны дәр — цымә аbon Зауреты най?

Фәтарст уыцы хъуыдайә. Йә сәрмә та йә куыд хәссы? Саударәг ус куы! Фәстәмә балыгъд хәдзармә. Әрбадт тъахтиныл. «Ахъуыды кән, Заретә», — йә сәры ферттывта Зырмәханы фәлгонц. «Уыцы хос разындызән Ҷопанмә», — йә хъустыл ауад йә фыд Күздыгойы ныхас. Фәкомкоммә къулмә. Хъәдин фәлгәтәй йәм әдзынәг каст Долает. Йә ныхы ‘ицьылдә цыма фәтардәр сты. Йә былтә цыма зынаңаңына змәлдышты әмә дзырдтой «ма ацу». Уыцы ‘нгасәй бандзыг Заретә. Цасдәр рәстәг йә bon нае уыд къамәй йә

цәститә атонын, раст әй цыма цылла бәндәнтәй исчи әрбалвәста, уйын хуызән. Стәй әнәнхъәләджы феуәгъд, базыл әрхаудта әмә ныккуытда:

— Нә цәуын, Доләт! Нә цәуын! Никәдәм цәуын, Доләт!..

Уыңы уысм чидәр дуар әрбахоста. Сабыр күүирцү-күүирцү хъуызәга аленк кодта әрдәгтальнг уаты. Заретә сыйдәттәй рабадт хуыссәни әмә иуылдәр хъустә фестад. Йә зырзыргәнгә күүхтәй йә цәссыгтә асәрфта: уәд та ма әфсәрмыйаг уазәг... Чи хъумаме уа? Мыслимәт? Нә, Мыслимәтән йә къәрцәй-ныхас йәхицәй фәраздәр вәййи. Нәлгоймат? Әдзәстхизәй чи ‘рбацәудзән саударәг усы хәдзармә? «Мә хәдзарыл, Цопан». Заретәйи зәрдә цыдәр әннахуыр гуыпп-гуыпп скодта. Хъавгә сыйстад.

Ногәй та райхъуыст уыңы сабыр күүпп-күүпп.

Заретә дуар байтом кодта.

Йә разы ләууыд әнәзонгә сылгоймат...

* * *

— Әз Терезә дән — Цопаны мад.

Заретәйи цәститә фәхъоппәг сты. Никуы федта ацы сылгоймаджы, фәлә цәмәдәр гәсгә зәрдә йәхи күултыл ныххоста: ацы әнәзонгә адәймаг у, цәмәй тәрсы, уйын фидиуәг.

— Мидәмә рахиз.

— Фәрнджын ут зәгъын мә цәсгом нә хъәцы, Заретә.

Заретә ницы сдзырдта. Дуарәй иуварс аләууыд әмә Терезәйән фәндаг радта.

— Әз, Заретә, дәумә уымән әрбацыдтән... — загъта Терезә, нылләг тъахтиныл куы ‘рбадт әмә Заретәмә әнәдзургәйә дзәвгар әдзынәг куы фәкаст, уйын фәстә.

— Цәмә?

— Мәхәдәг дәр әй нә зонын, — Заретәйи цәститәм комкоммә кәсгәйә, сдзырдта Терезә. — Фәнды мә, цәмәй дын мә цардвәндаг фәуа зондыхос.

— Күйдәй?

— Ды әрыгон дә. Дә цард разәй ис. Фәткүүи йә афоныл тонинаг у. Күы йыл фәфәстиат уа, уәд йәхәдәг згъәлы... Мә ләппу дә куры. Фәнды йә, цәмәй йәм смой кәнай.

— Мән та нә фәнды.

— Кәд дә нә фәнды, уәд әм ма смой кән.

- Әмә мәм уәд цәмән әрбаңытә?
- Ныхас ын загътон. Әмә дәм әрбаңытән.
- Ныхас уый аргъ нау, әмә иу комәй иннәмә фыдәбон кәнай.
- Терезә систад, хәстәг баңыд Заретәмә. Заретә йә сау глеси сәрбәттәны хаутә йе ‘нгуылдзы әхсән раззар-баззар кодта.
- Нә зонын, Заретә, ци дын зәгъон, уый. Мәхәдәг уыдтән дә уавәры. Әмә мәм курәг чидәриләр уыд, уыдан уыдысты ме знәгтә.
- Де знәгтә? — Заретә йә сәрлы схәңыд.
- О, ме знәгтә. Афтә мәм каст, цима мә Тамбийә хицән кәнинц.
- Тамбийы ма уарзыс? — йә хъоппәг цәститә Заретә сзылдта Терезәмә.
- Уарзын. Фәлә мәм афтә кәсы, цима уыщы уарзт ныу-уазал, басыд. Нал мын тавы мә зәрдә.
- Бирә рәстәг раңыд уәдәй нырмә...
- О. Рәстәг хъәдгәмтә хорз дзәбәх кәны. Уәддәр арф нос баззайы. Хаттай сдумы, хаттай цәссиг әруайы русыл, фәлә...
- Цы фәлә?..
- Тары сау әндәрг фәңдәйхъузы. Ауынын ма Тамбийы. Ауынын ын йә фәсонтә. Мә цәститә ахгәнын әмә йын уәд фенин йә цәстом дәр. Әндәр нә.
- Цәмән мын дзурыс уыдаттә? Фәсмон кәнис дә цар-дым?
- О.
- Цәмән?
- Цопан ныр ләг у. Агуры йәхицән цардәмбал. Әнә ‘мбаләй цәрын зын у, мә къона. Хур алкәд адәймаджы нә тавы. Әмбал та... Бинойнаг... Уый ныфс у... Адджен у, мә хъәбул. Әз фәңардән иунәгәй, әнә ‘мбаләй цәргә-цәрәнбонты.
- Тамбийы уарзт та?
- Знонәй цәрән нәй. Цард абор у, әмә йә абор цәрын хъауы.
- Мәнән ис ләппу...
- Цопан мәнән раздәр уыд... Куыд сылгоймаг сылгоймагән, афтә дын ай зәгъын.

— Алчидәр йәхи мәт кәнүр?

— Әрмәстдәр.

Заретәй йә сәр әруагъта. Йә сәрбәттәны хаутә та йе ‘ңгуылдзты әхсән сдыууәрдәм сты. Терезәй йә армытъәпән әруагъта Заретәйы русыл.

— Бауырнаәд дә, мә хъәбул. Ныртәккә әз әмә дәүәй чи растидәр у, уый Хуыцау йеддәмәе начи зоны. Әз дын тыхми наә кәнүн. Ахъуыды кән.

Заретәй та хәрдмәе сзылдта йә хъоппәг цәстытә. Терезәй ын цыма бамбәрста йе ‘гомыг фарст. «Уарзондзинад кәм наә уа, уым ницы ис», — дзырдта Заретәйы аңгас.

— Зонын, мә хъәбул, — әрәджиау загъта Терезәй. — Цард уарзондзинадыл ләууы. Уарзы дә Цопан. Мәнмә афтә кәсү. Дәү, чи зоны, наә уырны, фәләе уый афтә у. Фәхаявәггәг мә ләппу дәү тыххәй. Әмбарыс?.. Әз цәуын. Ахъуыды кән...

* * *

Искәй зәрдә скъахынмә адәм цәй дәсны сты, әвәдза. Цы не схауы сә дзыхәй, ахәм наәй. Дыгууә комы әндәр дзырдаг нал уыд: усгурты хуыздәр, фондзыссәдзәй иу — Цопан әмә цавәрдәр саударәг ус. Зауреты накъәдәр усгур дәләуәз Сымсым дәр ма ныхасы йә рихийы бин баҳудти:

— Заретәйы хуызаттыл куы ‘рвәссин, уәд ай раджы әрхастаин. Фәләе мән чызг хъәуы, чызг.

— Сбадтысты дәм чызджытә, гуымыңда. Дәхимә ма кәсәнмә уәддәр бакәс. Кәм цы лацамарз әмә хъараабугъя ис, уыдан дәр сәхимә ләгтә кәсүнц.

— Әмә әз Цопанәй цәмәй әнәләгдәр дән? И?

— Цәмәй. Ахуыр әм ис. Бынаты кусы. Ди та?

— Сидзәргәс усыл сәзурын мә сәрмәе уәддәр не ‘рхәсдзынән.

Цыдәр уәззаяу, масть ад скодта уышы ныхас, фәләе иуәй-иутәм худәг фәкаст, иннәтә та йә әнәбары нынныхъуыртой.

* * *

Байхъуыстыты уыцы ныхастә Заретәмә дәр. Әхсәвәй-бонәй хъуыды кодта Терезәйы әрбаңыыл, йә хъысмәтыл, Гаппойыл, әппынфәстаг, Цопаныл. Куюд кәна,

цы кәна. Цопанырдәм тыхджын фарсласән кодта йә фыд Күйдзыго дәр. Фәлә ацы ныхастә. Нә, Заретәйи зәрдә уыцы ныхастән на бафәраздзән. Әмә сферәнд кодта хъуыддәгтән кәрон скәнын.

Уыцы бон Цопан әмә Гаппо ацыдысты Саугомы донмә кәсаг ахсынмә. Фәстәмә куы сыйдахтысты әмә къадзеләгтәй куы суәлбыл сты, уәд Заретә сә размә фәцис. Цопан әрләу-уыд. Әрләууыд Заретә дәр. Цопан Заретәйи цәститә афтә хәстәтмә фыщаг хатт федта. Мәнә диссаг: ахәм рәсугъд әнхъәл ын никуы уыд. Заретәйи хъоппәг цәститә дзы иннәрдәм хызтысты. Гаппо ләууыд Цопаны фарсмә әмә каст куы йә мадмә, куы Цопанмә.

— Нана! Цопан!

Ничи сә ницы сәзырдта. Мариайы чыстә та сонт дымгәмә базмәләйдисты, әмә сә урс рыг мигъяу сыйстад. Цопаны зәрдә йәхи къултыл хоста. Йә сәрәй фәтактысты йә хъуыдитә Гаппойы тыххәй, цыдәр фесты Заурет әмә Мусыхъәу, Сау-гом — уыдта ма әрмәстдәр Заретәйи цәститә. Цыма дзы аныгъуылд. Цыма йын уыцы цәстәнгас йә уд кәдәмдәр фәхәссы. Архайдта, фәлә уыцы судзгә әнгасы къәппәгәй йә бон аирвәзын на уыд.

— Цопан! — уый сәзырдта Гаппо. — Нана!

Цопан цыма йә фынәйә фехъал. Иу каст фәкодта Гап-помә әмә йә бынатәй фезмәлыд. Афәлвәрдта Заретәйирдәм акъаҳдзәф кәнинил, фәлә цыма йә къәхтыл здыйә конд цырыхъхытә уыд. Заретә йә бынатәй змәлгә дәр на фәкодта. Стәй йә былтә базмәләйдисты әмә ныдән хъәләсәй загъта:

— Мә цард мын ма змәнт. Хъусыс?

Йә цәститә ферттывтой әмә сәзырдта Гаппомә:

— Цом, Гаппо, нәхимә.

Цопан йә мидбынаты цавдуурау баззад. Йәхи әрәмбәрста, Гаппо йә мады цурмә куы бацыд, әрмәстдәр уәд. Әвиппайды фәхатыдта, цыдәр стыр хәзна дзы кәй ирвәзы, ныртәккә дзы цыдәр кәй фесәфдзән, уый. Фәтарст уыщи хъуыдыйә. Афәлурс йә цәсгом. Йә зәрдә цыдәр әнахуыр гуыпп-гуыпп скодта.

— Заретә!

Сылгоймаг әрләууыд әмә Цопанмә йә уәхсчыты сәрты

ракаст. Йæ рустыл згъордтой цæссыджы æрттивæг цæппузыртæ.

— Заретæ! Аз æнæ дæу нал фæцæрдзынæн.

Цопан фæдонзоныг. Цалдæр хуымæтæг ныхасы зæгъынæн æй уый бæрç хъару баҳардз кæнын баҳъæудзæн, уый йæ никүы бауырныдтаид. Фæлæ йын цыма ныр фенцондæр, цыма æгæрон стыр уаргъ ахаудта йæ уæхсчытæй.

Заретæ æдзынæг каст Цопаны цæстытæм: йе ‘нгасы цы æмбугъулагæнгæ миттымыгъ систад, уымæй Цопаны уæнгтæ æнахуыр зыр-зыр бакодтой. Лæппумæ афтæ каст, цыма уыщы знæт денджызы ныртækкæ йæ тæссонд бæлæгъ ныффалгæрон уыдзæн. Заретæ йын хаста тæрхон, æмæ Цопан зæрдæсстæй æнхъæлмæ каст уыщы тæрхонмæ. Рацыд ма иу уысм, Заретæ азылдта йæ сæр æмæ Гаппоимæ Зауретырдæм араст сты.

4

Сæрд фæцис. Фæззæг дæр йæ бур дымджытæ æрбатым-былтæ кодта æмæ ærbaisæфт. Ралæууыд зымæг. Митджын, тымыгъджын хæххон зымæг. Куырæйтты ком ихæнæй ныббызыртtag. Саугомы дон рагацау йæ уæлæ ихын кæрç ссæрфта æмæ расыг хъарагъулау ныффынæй, æрмæст ма йæ ныдæн хуыр-хуыр кæцæйдæр хъуыст. Рæстæг дæр æвæццæгæн ныс-салд: боныгон ма — гъа, фæлæ-иу æхсæв та йæ цыдæй бынтон ныллæууыд. Йæ цæст ныкъулгæ дæр næ фæкæны, афтæмæй салд стъалыджын арвæй Ахсæввæрнон ныдjdжих вæййи дæлæмæ — зæхмæ. Раст цыма астæумæ миты фæлæгæрдý: æппын ын размæ ницыуал фентысы. Амæ райсом раджы Бон-вæрноны урс сарыхъ зивæтгæнгæ йæ сæрыл куы ‘ртухы, уæдмæ ныффæллайы, мæгуыр. Нæ, ничи быхсы махмæ зымæджы карзæн. Уæларвонæй, дæларвонæй иууылдæр сæхи ныггумыбадт кæнынц, сæ уазалдзæф уdtæ ма фæцæрынц, искуы уыщы зындон кæй фæуыздæн, æмæ, æппынфæстаг, дзæнæты уалдзæг кæй ралæудзæн, уый ныфсæй.

Уыдонæй хъауджыдæр цыдæр фæцис Цопаны ныфс. Йæ бæсты лæппуйы æфхæрд зæрдæйы райгуырд æгæрон уарзт уыщы æнамонд сылгоймагмæ. Фесæфт тæригъæд. Цымæ цы фесты Заретæйи цæссыгтæ? Ави сæ уынгæ нал кæнys? Нæ, йæхи næ аивта Заретæ. Цопан сæ арæх фене Гаппоимæ дурлæгæтты сæр лæугæ. Фæкæсынц дæлæмæ — комы бынмæ. Цыма дзы кæйдæр фæагурынц. Цыма искæмæ æнхъæлмæ фæкæсынц,

уәдә нәем нә бәлләңдон ныртәккә сзындызән, зәгъгә. Цопан-иу Мәскуымә ахуырмә күң цыд, уәд-иу Терезә дәр йә фәстә афтә каст. Йә мадмә-иу йә күх фәтыйләт, мауал цу мә фәстә, хәдзармә аздәх, зәгъгә. Ницы-иу дзырдта Терезә, әрмәст-иу тигътә-тигътә цыд йә хъәбулы фәстә, йә цәссигтә та-иу әнәрынцойә згъордтой йә мәлләг рустыл, йә бәсты та-иу цима Цопанән сә уәздан рафәйлау-бафәйлауәй фәндарастан дзырдтой хәмьышырихийә әвзист хәлтә.

Бирә-иу фәләууыдисты Заретә әмә Гаппо дурләгәты сәр, бирә-иу фәкастысты комы бынмә, стәй, сә бәлләңдон зынаң күң нә уыд, уәд-иу сындағгай араст сты уәләмә хъәумә. Цәмәй та райсом әрцәуой ардәм сә сәфт бәлләңдоны размә.

«Тәригъәд кәмән кәнай, уый нә бауарздзынә, әнә уарзтәй та цард аразән нәй», йә зәрдыл та әрләууыдисты Терезәйи ныхәстә. О, уарзт кәм нә уа, уырдәм амонд дәр хәстәг нә цәуы. Йә монцты цырены Цопан нә федта сәйраг — тәригъәд царды бындураЯн нә бәззы, райсом уа — иннәбон, уыщы әнкъарән изәрон мигъяу әрбайсәфдзән әмә, дә хырыз зонды цы амонды тәләссоң мәсиг самадтай, уый ныккәлдзән. Әнәмәнг, тәригъәд у Гаппо, тәригъәд у Заретә. Йәхәдәг, йә мад Терезә кәддәр күң тәригъәддаг уыдисты, афтә. Фәлә уый цы у? Раңыд афәдзы әмбисәй фылдәр, фәлә нырма ныр бамбәрста йә рәдьид. Йә рәдьид йә мад Терезәйи раз, Заретәйи раз, әппынфәстаг йәхи раз, зәрөнд Тазейи раз. Нырма ныр бамбәрста, Заретә Хъарсы фидарау әнәсәттон цәмән у, уый. Йә зәрдә йә хаты, мәгуыр, Цопан ын тәригъәд кәй кәнен, уый, әмә уыщы әнкъарәнәй йә уд ноджы тынгәр ныйих вәйи. Бирә әгъуис-сәг зымәгон ахсәвтә арвыста Заретә, йә мәгуыр хъысмәтыл хъуыды кәнгәйә, фәлә йәм Цопанырдыгәй әрмәст тәригъәды уазал уddзәф кәй цыд, уымәй йә афтид къәс ихәнәй-ихәндәр кәй кодта, әндәр дзы тавсы мур нал баззад. Ницы баххуыс сты Айтег әмә Мыслимәты ләгъстәтә, йә фың Күйдзыгойи зәрдәвәрәнтә, Зырмәханы әртхъи-рәнтә, Цопаны мад Терезәйи зондамынди. Әгәндәг их бамбәрзта Заретәйи әфхәрд зәрдә. Исты ма йә стәфсын кәна...

Уый хыгъд нал ис тәригъәд Цопаны зәрдәйи нәдәр Гаппомә, нәдәр Заретәмә. Гәнән ын фәуәвгәйә, Гаппойи пыхыныл сәрил йә армытъәпән күң авәры, уәд цима йә удыл

аивылы цыдәр ләмәгъ, фәлмаст, фәлә, әгәрон хъарм чи дәтты, ахәм уылән. Йәхи дзы нә тигъ кәны Гаппо дәр, йә сау-сауид әрфгуыты бынты йәм күы скәсү, уәд уыңы әнгасәй фесхъиуы әнахуыр ныфсы зынг әмәй йын батавы йә зәрдә. Уыңы уысм әй ахәм тынг фәфәндү, цәмәй йәм Гаппо сдзура «баба», цәмәй йәхү ишкүнива, йә хъуыры бын әй әрбатуха. Уыңы уысм әй фәфәндү, цәмәй февзәра Заретәйи цур, сиса йын йә сау сәрбәттән әмәй йын сабыргай зәгъя: «Цом ацы талынг әмәй уазал дунейә, цом рухсмә, хъарммә, цом иумә».

Әмәе сഫәнд кодта Цопан...

5

— Баба!

Гаппо фестъәлфың әмәй фехъал. Заретә пецы цур архайдта әмәй, йә ләппүйи удаист хъәр күы фехъуыста, уәд фәтарст.

— Цы кодтай, мә хъәбул? — зыр-зыргәнгә хъәләсәй афарста Заретә, йә ләппүйи йә хъәбысы әрбатухгәйә.

Гаппо йәхи нәма әрәмбәрста, йә цәстытә аууәрста әмәй йә мадмә ныджджих.

— Цы кодтай, Гаппо?

— Бабайы мә фыны федтон. Цымы мәм дзырдта.

— Цы дәм дзырдта, мә хъәбул?

— Хъәр мәм кодта.

— Фынта ницы сты, Гаппо. Дә зәрдәмә сә ма хәсс.

— Нә-а, нана, Фәлдәхт дуры цурәй мәм хъәр кодта.

— Хуыщаубоны фын — сихормә.

— Цы загътай?

— Ма йыл мәт кән, — загъта Заретә, фәлә йә зәрдә та мидәгәй риуы къултыл йәхи бахоста: цымә цы уыдзән? Стәй йәхи фәхъәддых кодта әмәй йә ләппүмә сдзырдта:

— Сыст, Гаппо, уазал донәй дәхи ахс әмәй райхъал уай.

— Нана, әз бабайы федтон, дзырдта мәм. Нә дә уырны?

— Уырны мә, мә хъәбул. Фәгәпп лас, дә дзаумәттә акән.

Заретәйи уәнгтә барызтысты. Цымә цәмә расайдзән Гаппойы фын? Фыбылыз? Хуыща бахизәд. Ныртәккә та аңаудзән Цъилескәмә. Йәхи бағадзәхсәдзән Гурмеханыл. Фәкувдзән әм. Фәтабутә йын кәндзән.

Пецы арт ахуыссыд.

Хәдзар уыд уазал.

— Нана, арт ма скән, ихән мын у.

* * *

Мариайы чыстәе ныссалдысты. Сә рыг нә, сә уд дәр ма ныйих. Хосыройы къәдзәхы байбын ләгәты цур фароны билбатыджы ставд зәңгәй бazzад әрмәстдәр бындзәфхад. Цыллескә ныфғынәй. Урс ңәнды уәлә хъил дур хъарагъулау ләууыд ацы сыгъдәг бинатән.

Цопан хәстәг баңыд кауын аәмбондмә аәмә йә сәрты хуыммә бакаст. Кауәй ңәнды онг арф миты зынд нараәг над фәндаг. Нә фәгуырысхо, кәй фәдтә сты, ууыл. Уыцы нараәг фәндаг ңәуы Заретәйы зәрдәйыл. Фәлә йыл Цопанән ңәуыны фадат нәй. Цопан йә амондмә аәндәр фәндагыл ңәуы. Абон. Мәнә ныртәккә.

* * *

Сахуазал дымгә къубалдзагъд кодта хәрәгдымы бур хәлттә Фәнықджыны бәгънәт тигътыл. Саугомы дон бинтон ныхъхъус: хъуыләджы сәр серайә күйд сәхгәнай, уйайу йә дзурән дзых бамыр аәмә ма кәмдәр ие ‘нәбары хъуыр-хъуыр цыд.

Заретә аәмә Гаппо ләууысты дурләгәты сәр аәмә та знонау, аәндәрәбонау кастысты дәлләмә, комы бинмә. Цыма әффәрмы кодтой, уйайу сә мила ңәсгәмттә урс-урсид митәй бамбәрзтой, Доләт йә уд кәй цуры систа, уыцы уазал дуртә. Нә, сә аладзыд зәрдәтә не сурс уыдзысты уыцы митәй, сә алфамблай нал сгуипп кәндзән кәддәрау цъәх-цъәхид кәрдәт зауретаг рагуалдзәджы. Цыдәр ихәнриз скодта Заретәйы зәрдә, цыма йыл комы бинәй сләбуурагъ уазал уахъәз аныдзәвыйд, уйайу. Фәлә Гаппо! Йә ңәститә әрттывтой, афтәмәй ныдҗәджих комы бинмә. Цы дзы уыны, цымә? Цәмә аңхъәлмә кәсә?

... Цопан сзынд әрәджиау. Йә къахайст уыд сабыр, раст цыма мәрдты бәстәй цыд, уйайу. О, мәрдты бәстәй цыд Цопан. Мәрдты бәстәй — уәләмә, Хурмә, Рухсмә, Амондмә, Уарзтмә. Ферох дзы, чи у, уйй, зыдта әрмәстдәр, дурләгәты сәр цы дыууә әнамонд уды ләууы, уыдоны салд зәрдәтә схъарм кәнйинмә кәй ңәуы, уйй.

Гаппо феуәгъд кодта йә мады къух. Уйй чи у?

Уымән уәвән нәй.

Баба!

Уымән уәвән нәй!

— Баба!

Цопан әрләууыд әхсәры къутәры цур әмәк каст уәләмә.

— Баба!

— Із ам дән, Гаппо!

— Баба!

— Із мәнә дән, ләппү!

— Баба!

— Фәңғауын дәм, Гаппо!

Гаппо дзәбидыры сәныккау әргәппү кодта дурләгәты сәрәй.

— Ма ахай, мә хъәбул! — Цопаны удаист хъәрәй къәдзәхтә нышшарыдтой.

Афтид уыд Щъилескә. Зилгә дымгә дзы уадзынгтәй-уадзынгтәй фәемидәг, миты фәзгъәртә фелвәста әмәс сә Хосыройы къәдзәхы сәрты қәгатырдәм аскъәфта.

Цопан әмә Гаппо хъәбыс-хъәбыс ләууыдысты әхсәры къутәры цур. Цопаны рустыл згъордтой цәссыджы ставд артәхтә. Гаппойы мәлләг үәнгтә зыр-зыр кодтой: сидзәр ләппү күйдә.

Заретә бандзыг дурләгәты сәр.

— Уый де ‘цәг амонд у, мә хъәбул.

Заретә фәкаст дзурәгмә.

Уый уыд йә фыд Күйдзыго.

— Де ‘цәг амонд дә ссардта, мә чызг.

Хур скаст.

Цопан йә риумә нылхъывта Гаппойы, афтәмәй каст уәләмә, дурләгәты сәрмә. Фәкаст әхсәры къутәрмә. Зонн дәр ма салд чи уыд, әхсәры уыщы хъусцәгыл әрзәбул дын-джыр артак. Ныртәккә әрхаудзән.

Мит тайын райдынта.

Зауреты раләууыд уалдзәг.

2002 аз

ХЪОДЗАТЫ Ахсар

ИРОН ЛӘГ

(Чиныг «Исли»-йæ)

АЕВЗАГ

«Поэтæн у фыдæлты ’взаг йæ зæхх»¹ ,
йæ ныйярæг зæхх — йемыдзаг хæзнатæй:
Фæлтæртæн ам — сæ бындæфхад. Бæркадæй —
æвидийгæ. Уæлдунетæ уæрах

сæ хуызтæ скалынц авд-авдæй. Сæ артæй
тых баудзынц æдзæрæг дзырды — тæх!..
Нæртон хæтæнтæ афæлдæхынц цъæх,
Тæхгæ-нæргæ цин рагуылф кæны зардæй.

Уæд хур, уæд саумæр — сиу вæйы сæ туг:
кæлæйнаг мыртæ райдайынц сæ дугъ,
нæрæмон зилдух — амонды хъæзтытæ.

Æрвон рухсы, æрвон зæлты хъæбыс...
Æрвдидинджытæ, хъоппæгтæ уыныс:
кæсынц дæм минтæй уидæгты цæстытæ.

2009.30.08
Хохы Саниба

ХАФИЗЫ ГАЗЕЛЬ

Æрцард гадзрахат алкæй уды ам,
Æууæнчы бынат бацахста хæрам.

Æнæфау чи у зонд æмæ зæрдæйæ,
Ыстигъынц уымæнничитæ йæ царм.

¹ Вячеслав Ивановы ныхас.

Йæ уд ыснараæг тухитæй, мæстытæй, —
Кæмæ ис уаг, уæздандзинад, æфсарм.

Ам цардæн чи у йе 'цæг хицау? Саулæг:
Йæ дарджытæ — бæрzonд бадæн, гæртам.

Цы ахады поэты дзырд, цы давы?
Кæмæ хъарынц йæ рухс æмæ йæ хъарм?

Поэт дæ ды? Куы фестай Сенай¹ дæр —
Куыдзæмгад дæ, хæрзафтид та дæ арм...

Æрдзырдæуыд мæм иу сау æхсæв арвæй:
«Хафиз, кæд уыди кады аргъ аслам?»

Дæ ном нæрдзæнис а зæххыл дæ фæстæ,
Æнустæ дын æрвิตдзысты салам!»

2009.26.08

Хохы Саниба

ИРОН ЛÆГ

*Вселенная — Отчество моё...
Къостма*

Ирон лæг базыдта йæ бон:
йæ цин — йæ ис æмæ йæ бон,
ирон лæг райхæлдта йæ рон,
бынтон ыссæрибар ирон.

Иронæн дун-дуне фысым:
иронау нал хъæуы кæсын,
нæдæр фыссын, нæдæр зæгъын,
нæдæр хæрын, нæдæр хæцын,
нæдæр цæрын, нæдæр мæлын.

Иронмæ ницы ис æвгъяу,
ирон лæг — нардуара, рæдау,
фæуæрста фарн æмæ æгъдау.
Фæуæрста къона æмæ арт,
йæ кафт, йæ хъæстытæ, йæ зард,

¹ Сенай (Санаи) — номдзыд персайнаг поэт, царди XI æнусы.

йæ сомы, йе 'лгъыст уа, йæ ард,
йæ салам, й' арфæтæ, йæ куывд,
йæ цыт, йæ дзырд æмæ йæ куыд,
үэрст ысты ном æмæ цæсгом,
истори, ивгъуыд бонтæ, сом...

Дуртула¹ уæлкъуышпæй фæхудт:
«Æгъи-гъо-гъи, гаффутт, гаффутт...»

«Ирон» — у ацы дзырд мæ рын.
Ирон дæн, афтæмæй цæрын...

2008.15.10

ÆХСАРЫ КАРД

Мæ кард æвæрын ме Знон æмæ ме 'хсæн:
æз а дунейæн аккаг хъæбул не сдæн.
Æнæбон, раууат... Мад-фыдæй - æнæхай,
æфсымæртæй, нæртон дзырдæй, мæ зæххæй.
Æмгæрттæй дæр, æууæнкай дæр фæцуух дæн.
Цы ма мын баззад? Иунæджы бон, тухæн.

О ме Знон, о нæртон рæсугъд Дзерассæ,
мæ дзæбæх чындз, фыдлæгтæ 'мæ фыдаztæ
бæллæхмæ 'ркодтой: бабын и нæ хъæстæ -
Дæлимоны уæгъуыр тугæй фæхъæстæ.

Ирыстон, ир... Æддæрæгонау царdtæн
йæ сай дзыхъты: мæ маройæн, мæ зардæн
нæй ам бынат. Æцæгæлон ын систы
Къоста 'мæ Нартæ... Нал хъæуы фæдистæ:
цагъар æлгъаг у. Не 'мбары йæ уавæр -
æд æфсондз æй нынныхъуырдзæни саумæр...

Æз а дунейæн аккаг хъæбул не сдæн:
æвæрын кард Дзерассæ æмæ ме 'хсæн.

2009.28.08
Хохы Саниба

¹ Дуртула — Брытъиаты Елбыздыхъойы трагеди «Амыран»-ы архайæг, къуылых æмæ сохъхъыр хæйрæг.

УАЛДЗӘДЖЫ АЕВЗАГ

Къохәй рахызт уалдзәг,
мадард бәгънәг, хъалзәнг.
Цинхъастә цъәх зәлтәй
сбазырджын и зәрдә.

Базмәл, уалдзәг, ратәх,—
ма уа дургом а зәхх.
Бадар ын дә ронгәй —
агәпп ласа ногәй.

Цинәй дыл куы мәлышынц
хәфсытә, ысхъәлфынц.
Азәл мын, аәрттив мын,
райхал мын, ари мын
къуыпаты куырмәлхынцъ.

Мәрәй нәуу ысфардәг,
хурмә систа хилын.
Азәл мын, аәрттив мын.
Де ' взаг дын, мә уалдзәг,
әз иронмә ивын.

2009

МАРЦИНКЯВИЧЮСМӘ ГӘСГӘ

Нә тархъәдмә та фесафон мә сәр,
фәзарон та, фәкәнон та цъәлхъәр.
Гъе-гъе! Гъе-гъей! Гъе-гъей!

Мәхицән та фәуыдзынән мә фаг:
әлгъитынмә мыл базайдзән әвзаг.
Гъе-гъе! Гъе-гъей! Гъе-гъей!

Ныххуырсдзынән мә карз фидистә әз
сымахыл, о мә кәрз әмә мә бәрз.
Гъе-гъе! Гъе-гъей! Гъе-гъей!

Хъәд аргъуанау әрбайсафдзән мә рис –
ыссарын ам мә сәрибар, мә ис.
Гъе-гъе! Гъе-гъей! Гъе-гъей!

У зәдты бадән – баудзән мә рухс,
мә уәхскыл баддзән урс әхсинаәг, урс.
Гъе-гъе! Гъе-гъей! Гъе-гъей!

*2009.27.08
Хохы Саниба*

РИЦАЕ

Exx, цы арв и, exx, цы ҷад и!—
иу арв иннәе арвы хъары.
Зәрдәе цин-дзәнәтәе 'рцарди,
рухс ыл уары әмәе уары.

Уары арвәй, уары ҷадәй.
Цин — цъыллинг әмәе пәррәест.
Ацы хур-бәстәе фәдзәхст
уәд йәе фәлдисәг Хуыңауәй!

Гъей, абхаз, ныббәттәм ардәй
мах наә иудзинад әнусмә.
Стәм кәд иу арты әот — Нартәй, —
цард уәд аразәм сәе рухсмә!..
Exx, цы арв и, exx, цы ҷад и!
Ай әңәг уа әви фын? —
арвәен райгуырди ләппын,
даләе Рицәйы әрцарди.

Фарн дә хай, Апсны, Абхази!
Ды — мә Меккәе, әз — дә хадзы.

*1981, 2009.31.08
Хохы Саниба*

РУХСЫТАË

Тæхынц куырмæджы рухсытæ. Сæ хæтæн —
къуырма дуне. Агышпæгæй тæхынц.
Ыссæнды сæ уæззау мæйдар — æмвæтæн.
Куы ком, куырындз — сæ тыхтæ сын сæттынц.

Цы у цымæ сæ тахты сæр? Сæ фæндтæн
нæй раиртасæн. Хауынц æмæ стынц.
Арвæрттывдау ærbайсæфы сæ фæдтæн
сæ фæд дæр, фæлæ ног фæттæ æхсынц.

О рухсытæ, зæххы цоты ныфсытæ,
уæ фæрцы свайяæм цинзæрдæ, цæрдхъом,
табуйаг нын уæ тынты хъазт, уæ ном.

Нæ фæлдисæг уæ арфæйау ныфыста
нæ арв, нæ зæххыл. Уидæгтау цæрут:
сæнтсау тары уæ фарны куыст кæнут.

*2009.04.09
Хохы Саниба*

ХАЙЯМÆЙ

Дæ мулчы ныфсæй дзурыс: «Уый æз дæн!»
Аэлхæд бынатæй худыс: «Уый æз дæн!»
Мæлæт йæ арм æрæвæрдта дæ уæхскыл,
Йæ уæздан хъæллæс хъусыс: «Уый æз дæн!»

2009.31.05

ФЫЦЦАГ КÆРКУАСÆН

Цъæхснаг тары æнæкæрон цъæхснаг арфмæ
нæрæмон уасæг арвыста цъæхснаг арфæ.
Йæ фæстæ — дыккаг, æртыккаг, сæдæтæ
уæллæрвтæн хъарынц уасджытæ сæ зæлтæ.
Нæу арв æбузн: æмæхсæвæджы ирдгæ
хæрзуац ыскъæфы Бонвæрнонаэй Ирмæ —
æрвон дзырдтæн сæ табуйагдæр, ирддæр —
æгас æрцæуай, Фарн!

2009.09.05

ИЗÆРГÆРОН

Хохыл дыдзыхур дæлæмæ фæтулы...
 Иу куыздз гъæу-гъæугæнгæ «джиппы» фæсуры.
 Сгъела мæ зæрдæ дæр, хинымæр дзуры:
 асурон хуры.

2007

ФÆЗЗЫГОН АРФÆ

Тæгæры апп, æрвон зæлтæ нывæнды
 дæ тæнбазыр. Хæд-зилгæ кафты тæх:
 æрцæуæд дыл, цы рухс ныв и дæ фæндты —
 ныттыгъта дæм йæ фæлмæн тæрттæ зæхх.

2008

ИНГРИДЫ МÆЛÆТ¹

*Я свободна
 от могилы и от обманувших друзей.
 Ингрид Йонкер*

Ныр иунæг дæ —
 Хуыцауау,
 Зæххау,
 Арвау.
 Цы уыдис, уый зæронд миф уыдис, аргъау.
 Дæ урс цинтæ, дæ хъулон уарзт, дæ сау мæт —
 хæрзбон сын зæгъ, дæ рифтаджы ком бабæтт
 æмæ —
 хъæмæ...

Кæс-ма дæ бынмæ: балы апп ысбæгънæг:
 ыссæрибар йæ къалиуæй, йæ сæрдæй,
 тæрккъæвдатæй, цъæх ирдгæтæй — æшпæтæй,
 ныр хицау у йæхи удæн йæхæдæг.

¹ Ингрид Йонкер (1933 — 1963) — хуссарафрикаг поэтессæ, амардта йæхи: яхсæвыхон денджызы аленк кодта æмæ нал æрбаздæхти: расистон закъонтæм гæсгæ цæрын йæ бон нал уыди...

Хорз байрай, о сәрибартән сәе сәр,
сәрибарты уәлиаудәр,
дәлдәр...

2003

СКЪУЫДДЗАГ

(М. Павликовска-Ясножевскайә)

Рәхдҗы йә цардән скәндзәни кәрон
Сафо йәхәдәг. Рог дымгә фәйлауы
сәнтсау дзыккутә... Айнәгыл ләууы.
Әрбайхъуст ам мынәг хъәләс: «Сафо,
цы да хъәуы?» «Әраеппарат мыл дендҗыз, —
пәмәй мын иу дәр ма фена мә цәссыг...»¹

2008.20.01

* * *

Фәтахт әмбисәхсәв мә рухс фын.
Үәд әй цы зин сырдта, цы мамм?
Әрмәест ма аzzади мә русыл
уәларвон урс зәдән йә хъарм.

Цы ‘рбаци фыны чызг? Йә узәлд
куы кодта хуры ад мәнән.
Әрхаста удыхос мә урс зәд,
әви мын акодта кәлән?

Нә дуне агуышпәг — мә рухс фын
әваст әрбадәлдзәх, фәцис...
Әрмәест ма сау афтиды хъусын
мә риуәй сонт гуыш-гуыш, фәдис.

2009.04.05

¹ Сафо (Сапфо) — рагон грекъаг поэтессә, царди нә эрәйи агъоммә VII әнүусы. Таурәгъ куыд зәгъы, афтәмәй йәхихи раппәрста Левкады къәдзәхәй дендҗызмә.

* * *

Дæ бахудтæй дæ уадултыл фæзынди
дыууæ дзыхъхъы, дыууæ хурау. Ныр мын
Ирыздыхъхъимæ баисты æртæ.

* * *

Фæтахти цард... Аербаввахс и кæрон.
Нæ мæнг дунейæ базыдтон мæ бон.
Фæлæ æрхуымæй не 'рвитын мæ бонтæ —
хæлæрттæ ис: фыдæнхъæлтæ, фæсмонтæ.

2009.24.05

УРС ЛÆППУЙЫ ЗАРАГ

Цалынмæ мæ цæст ныкъуылдтон, уалынмæ
атахти мæ фынды бынæй цард.
Ныр лæууын къæдзилbast уырсау уарынмæ.
О, фæлæ хæрын, чызджытæ, ард:
сарæхсæзæн-ма а урс лæшшу уарзынмæ,
суадзæзæни-ма саусæрау цъæх арт.
Чызджытæ! Нæ байрæджы и цалынмæ —
рацæут-ма, ма мæ лидзут дард.

Цалынмæ нæ байрæджы и, уалынмæ...

2009, май

ДИССАГ

(Томас Мурæй)

Кæд ис нæ заеххыл иу сылгоймаг ахæм,
Анæ фæливлгæ чи фæразы уарзын, —
Хæрын уын ард, æгас дуне мæ фæндæй
Аерлæудзæнис йæ зонгуутыл йæ разы.

О, чи уа уæдæ уыцы зæд? Йæ хæдзар
Цы баисты и, цы ран бады æмбæхстæй?
Аэз уый агуралæг къахихсыд дæр бауин,
Аermæст æй фенон иунæг хатт мæ цæстæй!..

Кәд уыңы уд аүүәнккаг у, әңгәгәй
 У уарзынхъом, уәд а зәххы хәрзудтә,
 Йә паддзәхтә, йә кувәндәттә се 'ппәт —
 Кәнәй йын хъуамә къулсәрәй табутә.

Уәд арвы онг мә цины хъәр ныннардзән:
 «Хуыңау Йә фәнд куы райдыдта нывәндүн,
 уәдәй ардәм хуыздәр хабар нәма 'рцыд.
 Нырәй фәстәмә диссәгтыл аүүәндүн!»

2009.01.09
 Хохы Саниба

АЕХСӘЕВЫ ЦӘСТ

Аехсәвы цәст кәсү, уыны.
 Уыны: әспәт дуне зыны.
 Кәсү. Йә гамхуды нымбәхст
 әмә кәсү, фәлгәсү цәст.
 Аеххәссы алцәуыл: нә арв,
 нә хох, әмвәтәнәй нә зәхх
 ысты бәрәг әмә ысгәрст.
 Уыны уый денджызтән сә арф,
 уыны уый паддзәхты фыдах.
 Уыны: уыгәрдәнтән сә цъаж,
 нә зард, нә тыхтона, нә масть,
 нә куист, нә ард әмә нә уарзт.

О аехсәв, уарзын дә. Ермәст
 ды ахсәв ма 'рәвәр дә цәст
 мәнүл: аэз аргъяуы цәрын,
 аэз рухсы амондмә тәхын.
 Мә цуры хур бады мәнән,
 нәй уымә комкоммә кәсән.
 Йә тавс, йә узәлүн, йә хин
 мә удән удыхос у, цин.
 Ди та дәлдзәхбәстәй дә, зин,
 дәуән зыгъуыммә у дә «дин».
 Мә цуры хур бады, йә зынг
 уысммә дәу фестын кәндзән рыг.

2009.02.09
 Хохы Саниба

* * *

*Æрзылди, чи зоны, мæ сахат, —
кæсын ма иунæг хатт, фæстаг хатт
дæ нывмæ ацы 'хæев, Къоста.
Мæрдты нæ фембæлдзыстæм, зон æй:
ды — раст лæг, ракæсис бæрзондæй.
Æз та? Тæригъæдджын — æз та.*

*О, ды — уæларвбæсты, дзæнæты,
æз та — тæригъæдджын, нæ дæтты
Барастыр ахæмтæн дзæнæт.
Дæуæй зæды мондæгтæ истон,
дæуæн мæ уды рис æльвыстон —
уысмæ-иу бакъаддæр и мæт.*

*Æркæс-ма, ме стъалы-ныфсдæттæг:
бырсы хъæддаг дуне тыхсæттæг, —
ды ма мын, иунæг ды — æнцой.
Мæн цард нæ бауарзта: нæ зыдтон
æз йе 'взаг — бавзæрстон йæ зындон,
æдзуҳ мæ хивæндæй тыдтой.*

*О, тардтон хи фæндтæ, быщæутæн
æмæ лæгхуыцæуттæн быдзæуæн
нæ бæззын — фестадтæн сæ рын.
Ныр æз хъæды халонау иу дæн.
Нæй ирæн а дунейыл фидæн,
æз та æдзæстхизæй цæрын...*

*Æрзылди, чи зоны, мæ сахат, —
кæсын ма иунæг хатт, фæстаг хатт
дæ нывмæ ацы 'хæев, Къоста.
Мæрдты нæ фембæлдзыстæм, зон æй:
ды — раст лæг, ракæсис бæрзондæй.
Æз та? Тæригъæдджын — æз та.*

2004, 2009.04.09

Хохы Санiba

НЫСТУАН МÆЛÆТМÆ

*Æз дæ æдзуҳ мæ хæргæнæг хуыдтон,
æз дæм æдзуҳ мæхинмæр куывтон:
æд хотыхтæ куы æрлæууай мæ разы, —
Æхсæртæггатау иуцæфон-иу разын.*

2009.16.07

АНТОН ЧЕХОВ: 150 АЗЫ

Антон ЧЕХОВ

ЗАМАНА

Зырнаэйзиләг Григорий Петров рагәй нырмә дәр, әмбал кәмән нәй, ахәм әрмдәсныйыл нымад у әгас Галчины зылды. Әнәуи та уый хуызән әнәсәрфат әмә әнәджелбетт ләг не ссардзынае. Ныр мәнәй йә зәронд усырынчындонмәе ласы. Дәс әмә ссәдз версты йә ауайын хъяуы, ноджы фәндаг ахәм гуыргъахъхъитә у, әмәе йыл суанг къазнайы постлассәг дәр нә бафәразид аләгәрдин, уәд ацы фәныкгуыз цы бакәна! Йә ныхын судзинтәй рәхойәгау хойы әнәхайыры тымыгъ. Мит фәлдзәгъдәнтә хәссы, әddәг-мидәг уайынц тъыфылты әврәгътә. Нәе йә равзардзынае, зәххәй уары, әви арвәй. Митын мигъы фәлм аныхъуырдта әгас дуне. Әрбадәлдзәх ысты быдыр, телыхъәйтә, хъәд... Уад фыдниуд куы ныккәнә әмә Григорийыл йәе тых, йәе бонайи йәхү куы ныххуырсы, уәд әм дзоныгъән йәе къәләт дәр нал фәзыны. Цола, әнәбон ефс тыхтәамәлттәй ласы йәе цышпар къахы. Арф миты йын ныссәдзынц әмә, беңау, йәе сәр батилынхъом дәр нал вәййы. Фәләе зырнаэйзиләджы тагъд кәнин хъәуы. Йәе бадәнәй фәгәпп-фәгәпгәнгә ефсы рагъ ныххойы.

— Матренә, ма ку... — гуым-гуым кәненә ләг, — иучысыл ма бафәраз. Хуыщауы

фәндәйрынчындонмә бахәццә уыдзыстәм, әмә дын уайсахат йәд... Павел Иваныч дын хосы әртәхтә авәрдзән, намә дын дә тугәй раудзын кәндзән. Чи зоны ‘мә дын уыңы хорз дәр йә цәст бауарза, әмә дын дә буармә спъирттәй базилой, әмә уәд, йәд у... дә фарс суләфдзәни. Павел Иваныч бацархайдзән... Раздәр уал схъәртә кәндзән, йә къәхтәй зәхх әртъәппытә ласдзәни, фәлә бацархайдзән. Дзәбәх ләг у, хәларзәрдә, Хуыщау ын әнәнис цард раттәд... Күйдәр әм бахәццә уәм, афтә фыццаджы-фыццаг йә фатеры дуарәй расәррәттә ласдзән әмә нын наә хәйрәджыты нәмттә зәгъын кәндзән. Фәдис сисдзәни: «Цы хабар у? Афоныл Ҽауылна ‘рбацыдтә? Йам сымах хуызәттимә бон-сауизәрмә цоппай кән, әндәр маңы кус! Райсомәй Ҽауылна ‘рбацыдтә? Фесәф ардыгәй! Да дымгә дәр дын куыд нал ауынон, афтә! Райсом-иу әрбацу!» Әмә ын әз зәгъдзынән: «Йа, ме ‘лдар дохтыр! Де зәд, дә фарныстән!» Нуа, дә ратәрәг хәрәгт ратә-ра! Нуа!

Зырнәйзиләг йә ефсы рагъ ныххойы әмә, усмә наә ракәсы, афтәмәй дарддәр гуым-гуым кәнъы:

— «Дә бәрзондзинад! Хуыщауардыстән... Дзуар әфтауын мәхиуыл, мәнгәй кәй ницы зәгъын. Сәударәй рацыдтән. Күйд хъуамә әрбахәццә уыдаин афоныл, кәд әмә не Скәнәг... Мадымайрәм... йә масты цәхәртә әркалдта, фыдтымыгъ рауагъта? Даҳи әстыйтәй йә уыныс... Хорхор бәх дзы наә ахәцид, мәнән та, кәсис, мә бәх бәх нау, фәлә Ҽыдәр мәлдзор фос». Павел Иваныч та абухдзәни: «Зонәм уә! Уәхи сраст кәнинән ынә ‘фсон ссардзыстут! Уәлдайдәр ды, Гришкә! Рагәй дә зонын! Абондәргы арахъхы дуканимә иу фондз уады әнә бакәнгә кәм фәуыдаис!» Әз ын афтә: «Дә бәрзондзинад! Фылдәг әмә әнәдин куы наә дән, мыйиг! Мә ус йә уд исынмә куы ‘рҼыди, мәнә мәлгә куы кәнъы, уәд мә арахъхытә-йедтәм әвдәлә? Ҽытә дзурис, дә хорзәхәй! Бын бауәнт уыңы арахъхы дуканитә!» Әмә дә уәд Павел Иванычрынчындонмә бахәссин кәндзән. Әз мә зонгуытыл әрхаудзынән: «Павел Иваныч! Де зәд, дә фарныстән! Сәрнылләгәй дын арфа кәнәм! Ныббар әдилү къоппатән, әлгъистәгтән. Әгәр тызмәг әстәй ма ракәс музуккәгтәм! Да кәртәй наә тәргә хъуамә ракәнай, ды та дә къәхтә миты дәр ма самәстай!» Павел Иваныч мәм ахәм

каст әрбакәндзәни, цыма мын иу ныддауинаг у: «Мә къәхты бынмә хауыны бәсты, әдымы къоппа, арахъхь ма цырыдтаис, фәлә дә бинойнагән тәригъәд кодтаис. Уисәй нәминаң дә, бәгуы!» — «Иттәг раст зәгъыс, Павел Иваныч, уисәй нәминаң дән, Хуыщау мә фәнәма! Фәлә уын кувгә дәр куыд нә хъумә кәнәм, сымах нә хәргәнджытә күү стут? Дә бәрzonддинад! Әңгәг дын зәгъын... раст Хуыщау раз дзурәгау... Күү дә асайон, уәд-иу мын мә Җаңы бату кән: Матренә күйдәр, йәд у... фәдзәбәх уа, йә къәхтыл сләуу, афтә дәхи дзыхәй цыдәриддәр зәгъай — бакәндзынән ай! Тамакодон дә хъәуя, карелаг бәрзәй... крокеты пуртитә, зырнәй дын разилдзынән суанг фәсарәйнаг кегелтә дәр... Иу капекк дәр дә нә райс-дзынән! Мәскуыйы дын ахәм тамакодон сыйтձәни цыппар сомы, аәз дә иу капекк дәр нә бацагурдзынән». Дохтыр ба-худдзән аәмә зәгъдзән: «Цәй, хорз, хорз... Әмбарын дә! Фәлә къупри кәй дә, уйй мын хъыг у»... Әз хорз зонын, мә зәронд, хицәутты раз хи куыд дарын хъәуу, уйй. Нәй ахәм хищау, аныхас кәнүн кәимә ма базонон. Әрмәст нә Хуыщау фәндагыл фәдзәгъәләй бахизәд. Кәс-ма, тымыгъ куыд футтытә кән! Гәбынатәй мә Җаңытәй байдзаг сты.

Зырнәйзиләг йә гуым-гуымәй не ‘нцайы. Йе ‘взаг йәхү бар ауагъта аәмә дзуры, әмәй йә сау масти хурхәй ма амар. Әвзаг бирә ныхәстә ләхүрү, ноджы фылдәр та хъуыдзатә аәмә фарстытә гуыры сәрү. Бәлләх ыл әнәнхъәләджы әрбамбәлд, әвиппайды, аәмә ныр йе ‘муд әрцәуынән нал у, хуызән хъуыды нал ахсы сәр. Ныры онг цард әнцад-әнәмәтәй, йә расыг фынты, нәдәр зын искуы бавзәрста, нәдәр цин, стәй дын дудгә рыстәй йә уд әвиппайды күү ныккарзид. Әнәмәт фәнүкгүйз аәмә расыггәнаг уадидәгән агәпп ласта әнәвдәлон аәмә мәтәй йемыдзаг ләгәй. Тагъд кәнү кәдәмдәр, суанг әрдзимә дәр хъәбисәй хәңү.

Дысонизәр райдытой йә замана, йә бәлләхы хабәрттә. Хорз ай хъуыды кәнү — йә хәдзармә иннә хәттытау фәзынди къуымәлдзәфәй, загъд-замана самадта, тымбыл къухәй әвзиста. Сылгоймаг йәхү нал баурәдта аәмә йә фыд-зыкъуыр ләгмә җәрәнбонты фыщаг хатт ныддардта йә Җаңытәй. Уымәй-размә йә Җаңытәй зынди хъизәмәртты фәд аәмә саст зәрдәйи ахаст. Ахәм Җаңытәй ма вәйиы, арәх кәй фәнәмүнц аәмә сыйдәй кәй фәмарынц, уыңы күйтән. Фәлә ныр усән уыди

тызмæг æмæ æдзæм-æндзыг цæстæнгас. Дзуæртты нывтæй ма сыгъдæджытæ фækæсынц афтæ, стæй, мæлыны къахыл чи ныллæууы, уыдон. Гье уыщы æнахуыр, тызмæг цæстыты æнгасæй райдыдтой йæ бæллæхы хабæрттæ. Лæг фæуыргъуыйау, йæ чемы нал уыд. Йæ сыхаджы цола ефс ракуырдта æмæ мæнæ йæ усы рынчындонмæ ласы, кæд ын Павел Иваныч исты мадзалæй йæ раздæры цæстæнгас йæхимæ раздахид.

— Матренæ, ды, йæд у... — гуым-гуым та кæны. — Мыйаг дæ Павел Иваныч куы фærса, фæнадтон дæ æви næ, уæд-иу зæгъ: næ мæ фæнадта! Энæуи дæр дæ никуыуал фæнæмдзынæн. Уый тыххæй дын мæнæ мæхиуыл дзуар дæр æftauын. Кæд-иу дæ искуы фæнадтон, уæддæр дæм хæрам никуы фæдæн.

Афтæ-иу мын æнæбары над раудтæ. Тæригъæд дын кæнын. Эндæр исчи читт дæр næ фækæнид, æз та дæ мæнæ ласын, мæ уðæй арт цæгъдын. Тымыгъ дæр йæ футттытæй не ‘нцайы! Йа, не Скæнæг, æппæт дæр Дæ бæрны ис! Фæндағыл næ дзæгъæл кæнын ма бауадз... Куыд у дæ фарс, риссы ма? Матренæ, цы ныххъхъус дæ, дæу куы фærсын! Риссы ма дæ фарс?

Энахуыр диссаг æм кæссы, усы цæгомыл мит куыд næ тайы, уый. Ноджы йын цыдæр фæлурс-фæныкхуыз дæр у, раст чъизи мыдадзау. Йе ‘нгас — тызмæг, лæмбынæг, арф.

— Эдылы къоппа! Эз дын хæлар ныхæстæ кæнын, Хуыцауæн дзурæгау... ды та, йæд... Эдылы къоппа дæ! Куы рамæсты уон, уæд дæ Павел Иванычмæ нал аласдзынæн!

Йæ дзылары бос æруагъта æмæ сагъæссы бацыд. Усмæ ракæсиd æмæ йæ ныфс næ хæссы, тæрсгæ кæны! Истæуыл æй афæрсынæй дæр тæрсы: куы ницы дзуапп ын ратта. Эппынфæстаг, цæмæй йæ гуырысхотæн кæрон скæна, уый тыххæй усы къух уырзæй асгæрста, кæсгæ йæм næ ракодта, афтæмæй. Схæцыд ын йæ уазал къухыл, æмæ йын фæстæмæ куыд æрхаудта, уый йæм ærbайхъуыст ехсы къæрццау.

— Амарди, æнхъæлдæн!

Зырнæйзилæг кæуы, дзыназы. Йæ усæн тæригъæд уый бæрц næ кæны, мæсты йæм цас у: «А дунейыл алцы дæр куыд тагъд арæвдз вæййы!..» Йæ усимæ ницы ма ацаради, нæма аныхæстæ кодта йемæ, нæма йыл баузæльыд, æмæ йын мæнæ ærbamarди. Дыууиссæдз азы фæцард йемæ, æмæ ærbacыдæр и рæстæг, цыма æвиппайды мигъы фæлмы атади... Фыдноzt, хылтæ æмæ гæвзы аууон джиугæйæ, царды ад æмбаргæ дæр næ бакодта.

Ныр цыма фылдәрагән афтә рауд — йә ус әрбамарди, тәригъәд кәнын ын куы райдыцта, әнәе уый йә бон җәрын нәу, стәй йә разы тынг азымдышын у, уый куы бамбәрста, уәд.

— Къәбәргур зылди, мәгуыр! — мысы ләг. — Мәхәдәг ай әрвистон адәмы әхсәнмә мамәлайы къәбәр күрәг. Әдиле къоппа, иу дыууссәдз азы ма уәддәр куы ацарадаид, науәд, әвәецәгән, әнхъәлы, әңәг дәр ахәм әмәе ахәм дән, зәгъә. Йа, сығыдәг Мадымайрәм, цы ма йә ласынрынчындонмә? Дзәбәх кәнын ай куы нал хъәуы, ныгәнын ай куы хъәуы. Нуя! Фәстәмә!

Ләг фәстәмә раздаекта дзоныгъ әмәе ефсы рагъ йә тых, йә бонәй хойы. Фәндаг фылдәрәй-фылдәр кәны. Дзоныгъы къәләт әппындәр нал зыны. Хаттай дзоныгъ йәхи исты зазы талайыл сәевы, тала къухтә ацъәррәемыхст кәны, ләджы җәстытә иу исдугмә ауының талайы сау әндәрг, стәй та йә алыварс дуне урс фесты, зилдухгәнәг урс.

«Exx, ныр ногәй җәрын райдай!..» — тәхудытә кәны зырнәйзиләг.

Йә зәрдыл әрләууыди, Матренә дыууссәдз азы размә цы чызг уыд, уый — әвзонг, рәсугъд, хъәлдәг. Бонджын хәдзары чызг уыди, фәлә йә амән радтой, уымән әмәе йын йә дәсныйадмә бабәлләйдисты. Ног бинонтән алы фадәттә дәр уыди хорз җәрынән, фәлә йә бәлләх дәр уый у, әмәе а ләппу чындзәхсәвы фәстә фылдасыгәй пецы сәр куыд ба-фынәй, афтәмәй, зәгъән ис, абоны бонмә хуыр-хуырәй фәхуыссыд. Йә чындзәхсәв ма йә зәрдыл ләууы, фәлә уый фәстә цы уыди, уыдаттәй, маргә йә куы акәнай, уәддәр ницыуал әримысдәни, нуазгә, хуысгә әмәе хыл цы кодта, әндәрг. Афтә атахтысты дыууссәдз азы...

Митын әвраегътә чысылгай сау адартой. Дунейыл әрәнца-дисты изәрмилтә.

— Ныр кәдәм җәуын? — әбаләууыди та йә зәрдыл. — Ныгәнын ай хъәуы, әз та йә рынчындонмә... Мә сәр бын-тондәр сдон!

Йә дзоныгъ та фәстәмә раздахы, ефсы рагъ ныххойы. Уый йә тыхтә әрбамбырд кәны әмәе футтыгәгәнгә лыстәг сәппәй азгъоры. Ләг ын йе рагъ хойынәй не ‘нцайы... Фәсте цыдәр гуышп-гуышп йә хъустыл ауад, әмәе фәстәмә на ракаст, фәлә

йæ фембærста, уый марды сæры гуыпп-гуыпп у дзоныгъыл. Бынтондæр баталынг. Ноджы фækарздæр сты тымыгъы футтытæ...

«Ногæй цæрын куы райдаин, тæхуды!.. — йæ бæллицтæ та нывæнды зырнаæзилæг. — Ног кусæнгарз самал кæнин, куыстæгтæ исин, мæ усæн ахца дæттин... о!»

Йæ дзылары бос æрхаудта. Агуры йæ, архайы йæ сисыныл, фæлæ йын не ‘нтысы, йæ къухтæ йæ коммæ нал кæсынц...

«Уæлдай нал у... — зæгты йæхинымæры, — ефс мæ йæхæдæг бахæцæ кæндзæни, фæндаг зоны. Иучысыл куы афынæй уаин... Цалынмæ мард æвæрой, дзургæ кæной, уæдмæ уал мæхи куы ‘руадзин».

Лæг йæ цæстытæ æрæхgæдta, ræдzæ-мæдзæ кæны. Иуцасдæры фæстtæ йæ хъустыл ауад, ефс куыд ærlæууыд, уый. Ра-каст æмæ разæй уыны хъæдкьюл хæдзар æви цъынайы хуызæн тарбын цыдæр...

Бæргæ, дзоныгъæй куы рахизид æмæ куы базонид хабæртæ, фæлæ йæ буар иууылдæр зивæджы цъысымы бахауд, æмæ йæ бынатæй фезмæлыны бæсты фæлтау басийæд... Эмæ тæгæр фынæй авæйы.

Райхъал, ахуырст къултæ кæмæн уыд, ахæм стыр агъуысты. Рудзгуытæй мидæмæ лæбуры хуры руҳс. Зырнаæзилæджы цур — адæм. Архайы, йæхи сæм хиуылхæцгæ æмæ æмбаргæ лæгæй равдисыныл.

— Мæ зæрондæн йæ марды уæлхъус исчи куы радзурид! — хаты. — Сауджынмæ фæдзурын хъæуы...

— Цæй, хорз, хорз! Ахуысс уал! — йæ ныхас ын аскъуыдта чидæр.

— Мæ фыдыхай! Павел Иваныч! — дохтыры ауынгæйæ, дисы бацыди зырнаæзилæг. — Дæ бæрzonдdзинад! Мæ хæргæнæ!

Фæнды йæ рагæпп кæнин æмæ дохтыры раз йæ зонгуытыл æрхауын, фæлæ йæ къухтæ ‘мæ йæ къæхтæ йæ коммæ нал кæсынц.

— Дæ бæрzonдdзинад! Мæ къæхтæ кæм ысты? Цы фесты мæ къухтæ?

— Хæрзбон сын зæгъ дæ къухтæ ‘мæ дæ къæхтæн... Басыдысты! Цæй, цæй... цæуыл кæуыс? Ацардтæ, æмæ Хуыщауæн табу! Эртиссæдз азы батыдтай, цы ма дæ хъæуы?

— Мæнæ замана!.. Дæ бæрzonдdзинад, бæллæх куы у ай,

замана!.. Ныббар мын, дә хорзәхәй! Иу фондз-әхсәз азы ма...

— Цәмән?

— Ефс кәйдәр у, раттын ай хъәуы... Зәронд усы банигәнны хъәуы... Рәстәг күйд тагъд атахти! Дә бәрzonддинад! Павел Иваныг! Әппәты хуыздәр тамакодон карелаг бәрзәй! Крокетик дын разилдзынән зырнаэй...

Дохтыр йә къух ауыгъта әмә уатәй рацыд.

Мамыкъаты Хъазыбеджы тәлмаң

ЙӘ УСИМАË ФӘХЫЛ

— Хәйрәджыты амәддаг фәуат! Күистәй дә хәдзармә күйдзы фәлладәй, сыйдәй мәлгәйә әрбацу әмә ма дын дә разы хуызән хәринаг дәр ма әрәвәрәнт! Үйдон адәм сты!? Ноджы сын уайдзәф дәр ма бакән! Уайсаҳат ниуынмә фәвәййынц! Ус цы бон ракуыртон, уыщы бон мын фәлтау мә сәр күи рачындаид!

Афтәтә дзургәйә ләг йә уидыг тәбәгъмә знәт әппәрст бакодта, мәстәй пиллаттә калгә фестад әмә дуар йә фәстә ныггуыпп ласта. Ус ныккуынта, къухтәсәрфән гәххәтт йә җәсгоммә систа, әмә уый дәр феддәдуар.

Ләг йә кусәнуатмә бацыди, диваныл бафәлдәхт, йә җәсгом базы фәщавта. «Цы хәйрәг мә ацардынта ус курыныл! — дзырдана йәхицән. — Хъуыннада күи бакодтон, ууыл нымадәй Җалдәр боны йеддәмә нәма җәуы, афтәмәй мә уд әрдүйә нарәгдәр сисис. Ахәм царды бәсты фәлтау дәхиуыл дамбаца ныффәздәг кән!»

Сахаты 'рдәг дәр нәма рацыд, афтә дуары әддейә къәхты хъәр рапхъуыст...

«Афтә у, гъе... Бафхәрдта мә, фәхъазыди мә, ныр дуары цурты рацу-бацу кәнны, бафидауын ай фәнды... Әнхъәлмә кәс! Бафидауыны бәсты фәлтау мәхи әрцауындызынән!»

Дуар байтом, мынәг хъинц дзы рапхъуысти. Чидәр әрбахызт әмә сабыр, нәуәндөн къахдзәфтәгәнгә диванырдәм бараст.

«Хорз, хатыртә кур, ләгъстә кән, дзыназ... Фучъи дә нә хъәуы, фучъи! Цы мә айсай, уый ләппутә фендысты! Мә

дзыхәй сым дәр не ссәудзәни, дәхи куы амарай, уәд дәр... Фынай дән мәнә, стәй мәм дзурын дәр нае цәуы!»

Ләг базы йә сәр арфдәр ныттыйста, әмә дзы мынәг хуырхуыр райхъуысти. Фәлә ләгтә дәр сылгоймәгтау ләмәгъ сты. Се 'рфәлмән кәнынән бирә нае хъәуы. Йә фәсонтәм буары хъарм куы баҳацца, уәд хивәндхуызәй диваны чылдымырдәм бағалдәр кодта, йә къах батылдат.

«Әгъгъа... Йәхи әрбаласта, әрбандзәвыди мыл, гәды митәй мә сайы... Мә уәхскән та мын аба кәндзән, йә зонгуытыл әрләудзәни. Мә удымарәг сты уыңы буң митә!.. Фәлә... Уәддәр ын ныххатыр кәнын хъәудзән... Әнхъәлцау у, әмә йә тыхсынгәнән нае. Иу сахаты бәрә уал ай амәстәймардзынән, стәй...»

Ләгән йә хъусы сәрты асыффытт ласта арф уләфт. Стәй дыккаг, әртыккаг... Уалынджы йә къухыл банкъардта чысыл къухы бандзәвд.

«Цәй, цы уа, уый уәд! Фәстаг хатт ма йын барын. Сылгоймаг мәгуыр у, фәзәгъынц. Стәй ахкосджын мәхәдәг куы дән! Ницәй тыххәй загъәд-замана самадтон... Царды цы не 'р҆цәуы, мә къона!»

Ләг йә цонг фәстәрдәм аивәзта әмә хъарм буар әрбахъәбис кодта.

— Пуй!

Йә фарсмә хуыссыди сә къуыдыр куызд «Дианкә».

ОРДЕН

Хәстон прогимназы ахуыргәнәт, коллегион регистратор Лев Пустяков йә хәлар, поручик Леденцовы фарсмә цард. Гъемә ног азы фыңцаг бон ие 'ргом уый хәдзарырдәм сарәзта.

— Хъуыддаг афтә у, Гришә, — Ногбоны арфәтә ракәнныны фәстәй йә ныхас райдытта Пустяков. — Бәргә дә нае батыхын кодтаин, ме 'рдхорды гәбаз, фәлә мын хуыздәр амал нае. Уый курәг дә дән, әмә мын ардыгәй изәрмә дә Станислав авәр. Къупец Спичкинмә хуынд дән бонрәфты. Уыңы әнаккаг Спичкины та дәхәдәг зоныс: ордента-йедтә йә уд, йә дзәңгъ сты, әмә исты әрттивәгтә йә риуыл кәмән нае вәййы, уыдон ын емынәйы ад кәнынц. Стәй йын дыууә чызджы ис...

Зоныс сә — Настя әмәе Зинә... Ме ‘рдхорд куы нә уаис, уәд дәм не ‘рбаңыдаин... Әмбарыс мә, нә? Афтидармәй мә ма аздах!

Үйдәттә Пустяков дзырдта къәзгәйә, фәссылар-иу әмә-иу дуарырдәм акаст, афтәмәй. Поручик рамәсты, әвзәр ны-хас дәр дзы сирвәзти, фәлә уәддәр фәстагмә сразы.

Боны дыууә сахатыл Пустяков цыпәрдзәлхыг баҳуырста әмәе Спичкинтырдәм араст. Йә кәрцы Җәппүзыртә нә сәвәрдта әмә-иу рәстәгәй-рәстәгмә йә риумә әркасти. Кәйдәр орденәй йәм кәрәдзимә ерысгәнәгау әрттывдтытә калдтой бур сыйгъәрин әмәе сәнтурс эмаль.

«Ахәм дзаума ләгән ныфсы хос у, — хъуыды кодта ахуыр-гәнәг, әмәе йәх хъуырәй бабызы бапп-баппы хуызән мыртә райхъуист. — Әвәдза, ацы къаннәг диdi фондз сомәй зынаргъдәр нәу, фәлә адәмы Җәстү куыд тынг ахады!»

Спичкины хәдзармә куы баҳәцә, уәд йә кәрцы тәрттә фәйнәрдәм аппәрста әмәе бәхтәрәгән әхца фидынмә фев-нәлдта. Афтәй йәм фәкасти, цыма йын бәхтәрәг йә пъагәттә, әрттиваг Җәппүзыртә әмәе Станислав куы ауыдта, уәд фыр цымыдисәй Җавдурау фәци. Пустяков хирвәссон хуыфт скодта әмәе хәдзармә баңыд. Йә кәрц ласгә-ласын стыр уатмә ба-каст. Уым даргъ фынджы уәлхъус бадтысты иу 15 адәймаджы әмәе минас кодтой. Сә дзолгъо-молгъо әмәе тәбәгъты зәлланг әддәмәе хъуысти.

— Чидәр дзәнгәрәг Җәгъды, — райхъуисти хәдзары хиңауы хъәләс. — А-а, Лев Николаич! Табуафси, мидәмәе. Айрәджы кодтай, фәлә ницы кәнны.. Max дәр нырмада нырмада.

Пустяков йәри размә ракодта, йә сәрый уәләмәе схәңцыд әмәе, йәк күхтә әүүәрдгә, баҳызт уатмә. Фәлә әвиппайды фәудаист. Фынджы уәлхъус Зинәйи фарсмә бадтис йе ‘мкусәг, францаг әвзаджы ахуыргәнәг Трамблян. Ацы фран-цаг дын иугәр дә орден федта, уәд ай зон: дә худинаджы хъәр айхъуист әмбойны, әнусмә куыздәмгадәй баштадтә!. Пустяковы фыццагдәр хъуыды уыди: дә Станислав дә риуәй әррәдүв, кәнәе та — лидзгә ардыгәй! Фәлә орден фидар хуыд у, уәдә лидзынән дәр байрәджы. Ләг йәх рахиз къухәй йә орден амбәрзта, йәхи фәгуыбыр кодта, бадты адәмән әлләх-билләхтәй салам радта әмәе, никәй къух райста, афтәмәй раст йе ‘мкусәдҗы тәккәе бакомкоммә афтид банды.

доныл уәззаугай йәхи әруагъта.

«Әвәцәгән, нозтджын у», — ахъуыды кодта Спичкин, уазәг йә чемы кәй нәй, уый күү федта, уәд.

Пустяковы цур әрәвәрдтой хъәрмхуыппы тәбәгъ. Ләг йә галиу къухәй уидыг систа, фәлә уәздәтты фынгыл галиуәй хәрән кәй нәй, уый фембәрста әмә, хәрдҗын дән, зәгъгә, сәфсон кодта.

— Мә мадығсымәр,protoиерей Елеевмә баудтән, әмә мә уый... йәд у... хорз федта... Бузныг... Мерси-с...

Ләджен зәрдә бынтондәр бамәгуыр, мастьын йә риуы къултә арында: хъәрмхуыппәй мәләттө дзәбәх тәф цыди, уәдә кәфы дзидзайән дәр йә фәздәг калд әмә фындыкхуынчытә хъыңзы кодта. Пустяков афаеввәрдта йә рахиз къух аерисын әмә орден галиуәй амбәрзын, фәлә нә сарәхсти.

«Бафиппайдзысты мә... Стәй къух риуы әддәттө рахизырдәм күү раивәза, уәд адәм банхъәлдзысты, ацы ләг зарынвәнд цыдәр скодта, зәгъгә. Әнәбайрайгә скәнәй сә сихорәй — тагъдәр күү ахицән уаид! Фәлтау трактиры бахәрдзынән!»

Иуцасдәрә фәстә Пустяков, ныгъуылтытәгәнгә, йә цәстизуләй бакости францагмә. Трамблян йәхимидаң тынг батыхст, ие ‘мкусәгмә къәмдәстүгхуызәй каст, әмә уый дәр фынгмә не ‘внәлдата. Күү фемдзаст сты, уәд сә дыу-уәйән дәр сә тыхст ноджы фәтынгдәр, сә цәститә дәләмә әруагътой әмә афтид тәбәгътәм кастысты.

«Бафиппайдта мә, әннакка! — ахъуыды кодта Пустяков. — Йә хәмхудтыл бәрәг у, кәй мә бафиппайдта, уый! Күүдзы тугәй ахсад у, комдзог. Тәккә райсом мыл директормә дзырд бахәсдзәни!»

Фысымтә ног хәринәгтә хастой әмә хастой.

Иу губырыфында бәрзонд ләг систади, хъуынджын әмә йын пака фындыхуынчытә, стәй әрдзәй әрдәгчында цәститә. Йә галиу къухәй йә сәрү тенка адаудта әмә загъта:

— Әп... әп... Әппәтәй нын зынаргъдәр чи у, уыдан тыххәй уәм сидын... Ам цы ахсина тә бады, уыдан цәрәнбон бирә уәд!

Адәм әмхуызонәй систадысты, сә нуазәнтә систой. Уәттө къуымты ныйязәләй «ура». Сылгоймәгтә сә мидбылты баҳудтысты, әмә нуазәнты къуырщытә сарәх сты. Пустяков дәр систади, галиу къухәй систа нуазән.

— Лев Николаич, дә хорзәхәй, мәнә ма ацы нуазән

Настасья Тимофеевнәмә адәтт! — әрбадзырдта йәм иу нәлгоймаг. — Аназын ын ай кән!

Пустяковы ацы хатт йә рахиз къухы әххуыс бахъуыд, әмәе зәрдә ныссәххәтт кодта. Станиславән, мәгуырәг, әппын-фәстаг, бонырухс фенын бантыст әмәе йе ‘нцъылд сырх ленты дәлбазырәй Җәхәртә скалдта. Ләг афәлурс, йә сәр дәләмә әруагъта әмәе францагмә тарстхуызәй бакаст. Уый дзы дисгәнгә йә Җәстытә ныссагъта, цыма йә истәмәй бафәрсынмә хъавыд. Йә билтә гәзәмә хинхудт кодтой, Җәсгомыл та сабыргай тайын байдыртта къәмдзәсттыг...

— Юлий Августович! — францагмә бадзырдта фысым. — Мәнә ма ацы авг уә разы әраевәр!

Трамблян йә рахиз къух әнаәбары раивәзта әмәе... о, амонд! Пустяков ын йә риуыл ауыдта орден. Станиславәй ноджы каджындәр чи у ахәм — Анна! А-гъа, а францаг дәр мәхи хуызән фәлитой у! Пустяков фыр цинәй бахудти, бандоныл йәхү парахат уагъд әркодта... Ныр ай йә орден әмбәхсыны сәр нал хъәуы! Дыууәйә дәр әмхуызон тәригъәдджын сты әмәе ма Җәмәй тәрсой! Нал фәхудинағ уыдзысты...

— А-а-а... Гъым!.. — бауасәгау кодта Спичкин, ахуыргәнәджы риуыл орден куы ауыдта, уәд.

— Афтә, гъе! — загъта Пустяков. — Диссаг дәм нә кәсү, Юлий Августович! Бәрәгбоны размә нәм цы хъазтизәртә уыд, уым иннае ахуыргәнджытәй уәлдай куы ницы стуыхты фестәм, уәд мах Җәмәен равзәрстой хицәуттә? Диссаг дәм нә кәсү ацы хабар?

Трамблян дәр бахъәлдзәг, йә сәр разыйы тылд кодта әмәе, адәммә әртыккаг къәпхәнни Анна дзәбәхдәр Җәмәй зына, уый тыххәй йә риу размә радардта.

Фынгәй куы сыйтадысты, уәд Пустяков уәттыл зилин байдыртта — хъуамә сылгоймәгты зәрдә балхәдтаид йә орденәй. Әмә кәд тынг әххормаг уыд, уәддәр ай цин йә уәлныхты хаста.

Трамблян әмәе Спичкин та уыцы рәстәг хәрзиуджыты койтә кодтой. Пустяков-иу йе ‘мкусәгмә хәләттәнгә бакаст әмәе йәхидән дзырдта:

«Уый зонгайә мәе риуыл Владимир әрцауыгътаин. Ехх, мәнә ләг, дә сәр дын рачындауәд!»

Әрмәст ай ацы хъуыды мардта хурхәй. Әнәуи та... Цы ма йыл дзурәм — иттәг амондджын әмәе зәрдәрухс уыд.

ШАМПАЙНАГ СӘН

Шампайнағ сәныл ма ‘үүәндүт... Алмасийау ңаҳәртә калы, хъәддаг суадонау рәсуг у, нектарау — аджын, йә аргъ та кусәджы къухвәллойә, поэты зарәгәй, сылгоймаджы рәвдидај — зынаргъдәр. Фәлә дзы уаҳи иуварс ласут! Шампайнағ сән у рәсугъд әмә әнаефсарм сылыстәджы хәрз халдих, йә фидың та — Гоморрәйау фәлитой әмә налат. Шампайнағ сән сыйзгъәриндоны тылд чырын у, йә мидәг та мәрдтә стәжытә әмә алы хъылматә. Адәймаг әй нуазы зын сахат, йә уд әрдүйә нарағдәр куы свәййы, кәнә йә зонды ңастьытә хорз куы нал фәуының, уәд. Нуазы йә әфсәстәй, йә фыр хъаләй, мәнә төуайән судзины хүйнчы алаасән куыд нәй, афтә царды рухсмә раңауынхъом куы нал вәййы, уәд.

Шампайнағ сән у, мидәгмоймә чи баңауы, ахәм нәлтү, къәрных кассирты, әнәсәрбос хайуанты, гацца сылгоймәгты сән... Къупритә, губындызәл хәтәгйтә, ңастьфәлдахджытә амалджын сәудәджеертә цы ңаљы фынгыл бадой, уым әнәмәнг фендзынә шампайнағ сән.

Æнхъәлут, сә хидвәллойә кәй бакуыстой, ахәм әхҹатә йыл хардз кәнның? Күйинә стәй! Сайын, стигъын, давын, гәртәмттә исыны фәрцы сәм әфты утәппәт исбон...

Сылгоймагмә бырынцъаг фәндагыл әрләууыны зонд куы ‘р҆ңауы, уәд фыңқаджы-фыңқаг шампайнағ сәнәй фәхъәстә вәййы: ай ахәм нозт у, әмә, Евәйы чи фәсайдта, уышы калмай сыйф-сыф кәнү!

Нуазының әй чындызәхсәвты, мәнг әнкъарәенты әвдҗид йәхи чи бакәны әмә цард-цәрәнбонтәм йә уәнгтә уәззаяу рәхыстәй чи бабәтты, уышы әрыгон удтә.

РАСЫГ ЛӘДЖЫ НЫХАС ÆВРОНГ ХӘЙРӘГИМӘ

Интендантон уынаффәдоны раздәрү чиновник, коллегион секретарь Лахматов сәхимә фындыкы уәлхъус бадт әмә, әхсәрдәсәм рюмкә куыд нызта, афтә йә сәрү фәмидағ ахәм хъуыды: хъуамә адәм иууылдәр әфсимәртая ңәрой, әмсәр-әмбар әмә сәрибар уой. Уалындыкы дын әм цырагы

фәстәйә хәйрәг куы рагудзи ласид. Сылгоймаг фәсивәдәй ацы ныхастан чи кәса, уыдан ма фәтәрсәнт. Хәйрәг цы у, уый зонут, мә хуртә? Уый у усгур ләппу-ләг, бакастәй зәрдәдзуаг, цырыхъхыты хуызән сау җәстом ын, йә җәстытә та сырх әмә хъоппәг. Йә тенкайыл чысыл сыйкъатә — афтәмәй йын ус дәр нәма и... Сәрыхъуынта, а la Капуль кәй хонынц, ахәм хуызы әлвыйд. Йә буар кәрдәгхүз хъуынта әмбәрзт. Кәны нәл куызды смаг. Йә дәлсин әрцауындағ къәдзил, къәдзили кәрон та — фат... Әнгуылдзы бәсты йын — дзәмбытә, къәхты бәсты — бәхы сәфтәджытә... Лахматов ай куы ауыдта, уәд әваст фәкуыдәр, фәлә фәстагмә әрәмбәрста: кәрдәгхүз хәйрәдҗытәм ахәм миниуәг ис — адәймаг нозтхъастә у, уый куы базонынц, уәд уайсахат йә уәлхъус аләууынц.

— Алыбон әгас цу, чидәриидәр дә! — дзуры хәддзу уазәгмә Лахматов.

Хәйрәг гәзәмә фәкъәмдәстүг, йә җәстытә дәләмә әруагъта.

— Әфсәрмы ма кән. Хәстәгдәр рацу... Мәнмә хырттымыртт нәй. Дзур мемә әргом, маңы бамбәхс. Чи дә, цы дә?

Хәйрәг джитәнтәгәнгә әрбацыди Лахматовы цурмә әмә, йә къәдзил йә сагәхты ‘хсән фәңәвгәйә, сәрәй ныллағ акуывта.

— Хуыйнын хәйрәг, дәлимон дәр мә хонынц. Дән чиновник, Зындоны къәнцылары директор, йә бәрzonддинад Сайтаны сәрмагонд фәдзәхстытә әххәстгәнәг.

— Әрхөхъустон, ай-гъай... Тынг әхсизгон мын у. Әрбад! Иу сыйқа дәр баназ... Иттәг хорз... Әмә цы хъуыддагыл хәст дә?

Хәйрәг ноджы тынгдәр фефсәрмы...

— Раст зәгъын хъәуы, ницахәм бәлвырд хъуыддагыл хәст дән... — дзуапп радта уазәт. Әфсәрмыгәнгәйә схуыфыд әмә «Ребус»-газетмә йә фынды ныххиртт кодта. — Цы йә ‘мбәхсон, раздәр нын бирә куыст уыд... Адәмы сайдтам, раст фәндәгтәй сә галиумә здәхтам... Ныр уышы куыст, антр-ну-суади¹, мур дәр ницыуал ахъяз у... Раст фәндаг нал ис, әмә ма адәмы кәңәй здәхтәуа? Адәм махәй фәлитойдәр систы.

¹ Нә дыууәйә дардәр ай мачи базонәд (*фрanc. entre nous soit dit*).

Куыд ма асайдзынæ, университеты чи бакаст, иу къуыпп дær, иу дзыхъхъ дær әнәсгәрстай қәмән нал бazzади, мәйдар әхсәв боны хатт чи кәны, ахәм адәймаджы? Сом адавын ма дын куыд бацамонон, кәд әмә әнә ме ‘ххуысәй мингай сомтә ассивыс?..

— Уый афтә у... Фәлә уәddәр исты хъуыддагыл хәст уыдзынæ?

— Ай-гъай... Нæ раздәры куыстән ма әрмәст йæ ном бazzади, фәлә уәddәр цыдәртә архайәм... Сылгоймәгты сайәм, әрыгон ләппуты әмдзәвгәтә фыссыныл ардауәм, расыг къупеңтән айдәнтә сәттын кәнәм... Политикәйы, наукәйы хъуыддәгты нәхи рагәй нал тъиссәм, уымән әмә дзы мисхалы бәрц дәр ницы ‘мбарәм... Махәй бирәтә кусынц «Ребус»-ы. Зындонән хәрзбон чи загъта әмә адәймәгты хуызы чи бацыд, ахәмтә дәр ис не ‘хсән... Уындон ракуыртой хъәздыг къуепеңгты чызджыты әмә цардәй тъәпп хауынц. Иутә дзы систы әвдактә, иннәтә уадзынц газеттә, цәвиттон, сты хъуыддаджы ләгтә, адәмы ‘хсән сын ис кад.

— Бафәрсын аипп ма уәд: улупа та цас исыс?

— Раздәр куыд цардыстәм, ныр дәр афтә цәрәм... — дзуапп радта хәйрәг. — Ницы нәм аивта... Фатертә, рухс, хъармгәнәнтә — се ‘ппәт дәр къазнайы хардзәй. Улупа нын нәй, стәй нæ хъәугә дәр нæ кәны — иууылдәр уәлбикъонтыл нымад стәм, сымах әвзагәй дзургәйә та — уәлштатонтә. Цыбыр ныхасәй, Җавәрфәндү хәйрәдҗы дәр райс — цы куыст кәны, уый кады хъуыддагыл нымад у... фәлә йæ цы ‘мбәхсон, гәвзыкк цардәй цәрәм. Адәмыл Хуыцауы салам сәмбәләд — гәртәмттә исыныл нæ сахуыр кодтой, науәд афонмә фыдцәрдатытәй нæ мыггаг сыйкъуыдаид. Алы әфтиәгты руаджы ирвәзәм... Тәригъәдджынта м хойрәгтәй фәкәс, әмә дзы дә рәбүйнмә дәр исты фәбүрын кә. Нæ Сайтан базәронд и, къәнцүлары хъуыддәгтәм ай нал әвдәлы...

Лахматов хәйрәгән йæ рюмкә байдзаг кодта. Уый йæ анызта, әмә йыл дзых базади. Зындоны сусәгтә дзурыныл схәцыд, йæ уды дуәртә паражаттәй байтыгътта, стәй йæ кәуындзәг фәкъәртт, йæ цәссыгтә уромын нал фәрәзта. Лахматовы зәрдәмә фәңцид әмә йæ әхсәвы дәр сәхимә ныууагътта. Хәйрәг хуыссыди пецы әмә суанг бонмә сәнттә цагътта. Сәумәцъәхәй цыдәр әрбаци.

АНТОН ЧЕХОВЫ БЛОКНОТТАЙ

* * *

Амондджын адәймагән хъуамә исчи йә дуары әдде ләууа амә йәм-иу рәстәгәй-рәстәгмә бахойа, цәмәй йын-иу йә зәрдым әрләууын кәна, зәххыл әнамонд адәм дәр кәй цәры, стәй амонды фәстә әнәмәнг әнамонд кәй әрбахизы, уый.

* * *

Ай сылгоймаг нәу, фәлә петардә.

* * *

Иу хъәздыг зәронд ләг бамбәрста, адзал ам кәй әрбахастәг, уый. Йә цагъартән мыды кәхң рахәссын кодта амә йе ‘хцатә мыдимә бахордта.

* * *

Фабриканты хисты диакъон бахордта, йә алыварс еугәфы мыггагәй цы уыд, уыдон иууылдәр. Сауджын ай рәмбыныкъәдзәй басхой-басхой кәны, фәлә ай йә «куысты» афтә арф аныгъуылд, амә ма дын искәй уыны. Сауджын ам мәстәй мард, уәдә цы, амә хистәй күү здәхтысты, уәд ын йә фарстытән дзуапп дәр нә ләвәрдта. Изәрәй диакъон сауджыны цур йә зонгуытыл әрхауд амә ләгъстәтә байдыдта: «Чырыстийы хатыр мын бакән!»

Фәлә фыңгуыбыны хабар адәмәй нә ферох. Цавәр диакъон, зәгъгә-иу күү бафарстой, уәд та-иу райхъуист: «А-а, мәнә Хрымовы хисты еугәфтән сә бынәй рухс чи суагъта, уый!» Науәд та: «А-а, мәнә еугәфхор диакъон кәм цәры, уыцы хъауај зәгъыс?»

* * *

Пысылмон йә удыбәстәйы тыххәй скъахы цъай... Бәргә, бәргә, махәй-иу алчи дәр фәстагәттән бынән күү ныуудаид цъай кәнә скъола, йе та әндәр исты, цәмәй а дунейыл әвәдәй ма баззайа.

* * *

Дæ дзул дær сау, дæ бонтæ дær сау.

* * *

Иу зондджыны алыварс ссардзынæ 1000 æнæзонды, иу зондджын ныхасы фарсмæ разындаæн 1000 æдышы ныхасы, æмæ уыцы мин йæ быны ассæнды иуы. Уымæн сты сахартæ æмæ хъæутæ æдзæллаг уавæры. Дзыллæйы фылдæр хай æппынæдзух дæр уыдзæн æнæсæр æмæ æппынæдзух дæр уæлахиз кæндæни. Зондджын йæ зæрдæ ма дарæд, адæмы фылдæр хайы искуы йæхи æмвæзадмæ сисдзæн, ууыл. Уый бæсты æндæр тыхтæ бацагурæд, аразæд фæндæгтæ, телеграфтæ, телефонтæ — цард уыдæтты руаджы аккуырсдзæни размæ.

* * *

Лæггадгæнæг чызг йæ хицауы хуыссæнтæ куы фефснайы, уæд ын алы хатт дæр йæ туфлитæ сынтаæджы бынмæ рæбыноз баппary. Фыр нæрдæй фæйнæрдæм чи фæцыд, уыцы бондджын хицау æм мæстæй тъæпп хауы æмæ йæ хъуамæ атæра. Фæстагмæ рабæрæг: чызг дохтыры амындæй архайдта — йæ туфлитæ агургæйæ дам-иу нард лæджы æнæбары æргуыбыр кæннын бахъæудзæн æмæ кæд афтæмæй фæмæллæгдæр уаид.

* * *

Нард сылгоймагмæ кæсгæйæ: уый сылгоймаг нæу, фæлæ дзаг мæй.

* * *

Фæсвæд хъæуы къæнцылары сæвæрдтой телефон, фæлæ бирæ нæ акуиста: хъæбызатæ æмæ дзы хъæдысыстытæ сæхицæн ахс-тон скодтой.

* * *

N: канд куыйтæ нæ рæйттой, фæлæ ма суанг бæхтæ дæр.

* * *

Уырыссаг лæгмæ куы хъусай, уæд иудадзыг хъаст кæнны: йæ усæй йæ бон нал у, йæ мулкæй йæ бон нал у, йæ бæхтæй йæ бон нал у.

* * *

Гыщцыл чызг уызы зәрдәрухсәй дзуры йә мадыхойы тыххәй: тынг рәсугъд у, тынг, раст нә куыздз Бобичы хуызән.

* * *

Амонд әмә царды цин аехца әмә уарзтәй нә гуырынц, фәлә рәстдзинадәй. Цәрәгойы амонд дә куы ‘рхъәуа, уәд дә цард әңцад не ‘руадзdzән, ахәм цәфтә дын ныккәндзән, әмә дә сәр дә кой сүйдзән.

* * *

Уарзондзинад у фарн... Кәд хаттай карз вәййы әмә халән куыст фәкәны, уәд уымән йә аххосаг йәхи мидәг нәй, фәлә адәм әмсәр-әмбар кәй не сты, уым.

Иутә әфсәст, зондджын әмә хәларзәрдә куы уой, иннәтә та стонг, әнәзонд әмә хәрамхъәстә, уәд цыфәнды фарны хъуыддаг дәр хъаугъамә сайы әмә адәмты кәрәдзийә ноджы адарддәр кәнны.

* * *

Мәгуыр чызг, гимназисткә. Ис ын 5 әфсымәры. Хъәздыг чиновникмә чындызы аңыд. Уый ын йә къәбәр иудадзыг йә цәстмә дары, цумайы ләдзәг дзы саразынмә хъавы, әбузн әй хоны, йә хәстәджытәй ын хынджыләг кәнны. Хъуамә, дам, алы адәймаг дәр йә бынат зона. Сылгоймаг быхсы, фәстәмә дзурын нә уәнды, тәрсү: йә цард йә къухәй куы фәхая әмә та йыл мәгуыр-дзинад куы ныйичын уа. Уалынмә ләг әмә ус иу стыр хищаумә хуынды бахаудтой. Усыл адәм сә цәст әрәвәрдтой. Стыр хищау әй бауарзта әмә дзы йәхизән хәзгүл скодта. Сылгоймаг цәхгәр фендәрхуызон, йә ләджы узәләнтә йәм нымады дәр нал сты әмә ын иуахәмә әлгъгәнгә афтә: «Дәхи иуварс айс, хайуан!»

* * *

Әнә истәуыл кәнә исказуыл әууәндгәйә адәймагән цәрән нәй.

* * *

Сывәрджын сылгоймаг. Даргъ хъуыр әмә ын цыбыр къухтә, у кенгуруйы әнгәс.

* * *

Сылгоймагән иу ләг ссарынәй бирә ләгтә ссарын әңдоңдәр у.

* * *

Водкә урс у, фәлә дзы фынды сырх свәййы, кад та — сау.

* * *

(...)

Иу ахуыргонды чиныңжы кәсәм: «Цәмәй удыл фәхәст уай, уый тыххәй ссар, йә хицау тәккә ацы сахат йә пырх кәуыл акалдта, ахәм адәймаджы, йә къах ын ронәй фидар балвас. Стәй йын йә зәвәт акъәртт кән, әмә цы агурыс, уый уым разындзәни.

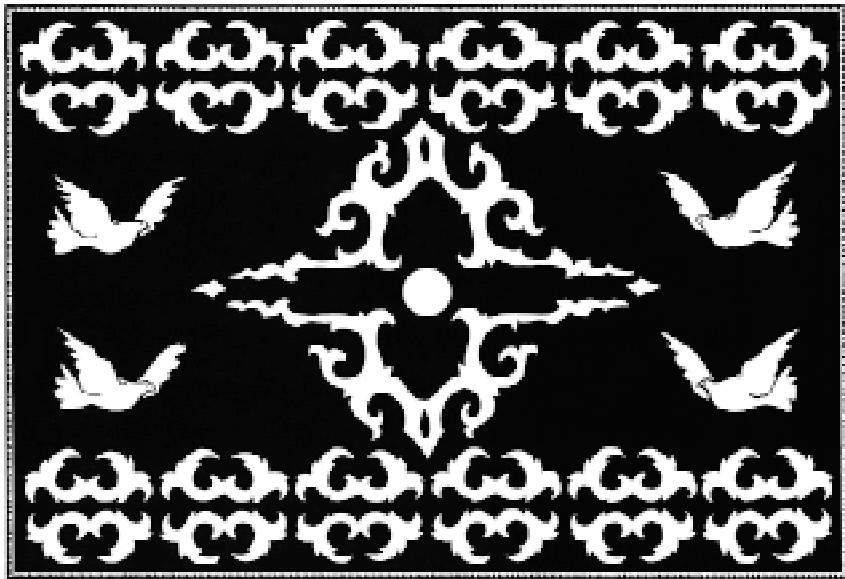
Мән уырны, уд иу буарәй кәй атәхы әмә әндәр ран кәй әрпәрү, уый. Мәнә уын мәхәдәг әвдисән. Цалынмә ацы зәххыл мә дудгә бонтә әрвыистон, уәдмә мә уд царди бирә Җәрәгойтә әмә зайәгхәлтты буары. Цәвиттон, Буддә цы рәзты фәндәгты кой кәнү, уыдан иууылдәр бавзәрстон...

Куы райгуырдтән, уәд уытән къәбыла, царды фәндагыл куы әрләууытән, уәд та — тъәпкъаҳ хъаз. Паддзахадон күистмә куы бахаудтән, уәд сән пысырайы мылгаг. Мә хицау мә хуыдта къобола ләдзәг, мә хәләрттә — хәрәг, сәри-барыл тохгәндҗытә — фос. Әфсәнвәндәгтыл, ома поезды кәнә трамвайы цәугәйә, уытән тәрхъус, хъәуы, музуккәгтү ‘хсән цәргәйә мәхимә кастән цъулбер. Гәдү ныхәстә кәнүнмә әмхиц кәй уытән, уый тыххәй мә фәсаууонмә хуыдтой рувас. Ус куы ракуырдтон, уәд та сән сыкъаджын стур. Фәстагмә, цәмә бәллыдтән, уый мә къухы бафтыди: цардай хъулау хъазын, гуыбын рауагътон әмә, йә хъал бон чи калы, ахәм хуы мә рауади.

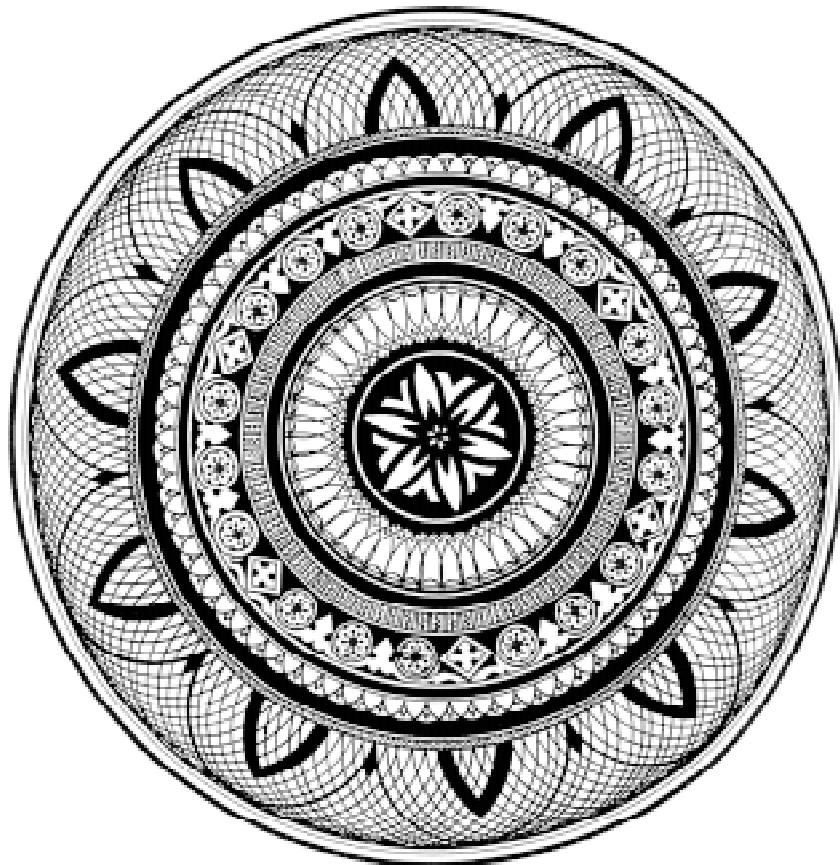
Хъодзаты Ахсары тәлмаңтә

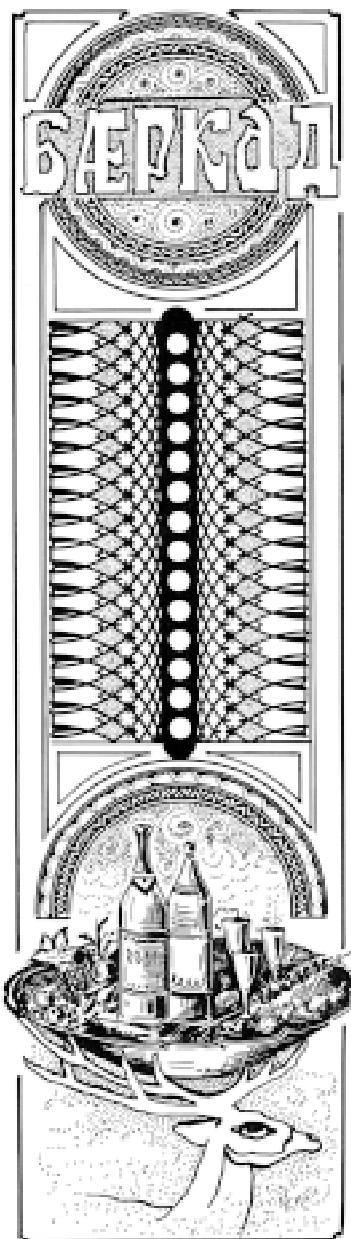

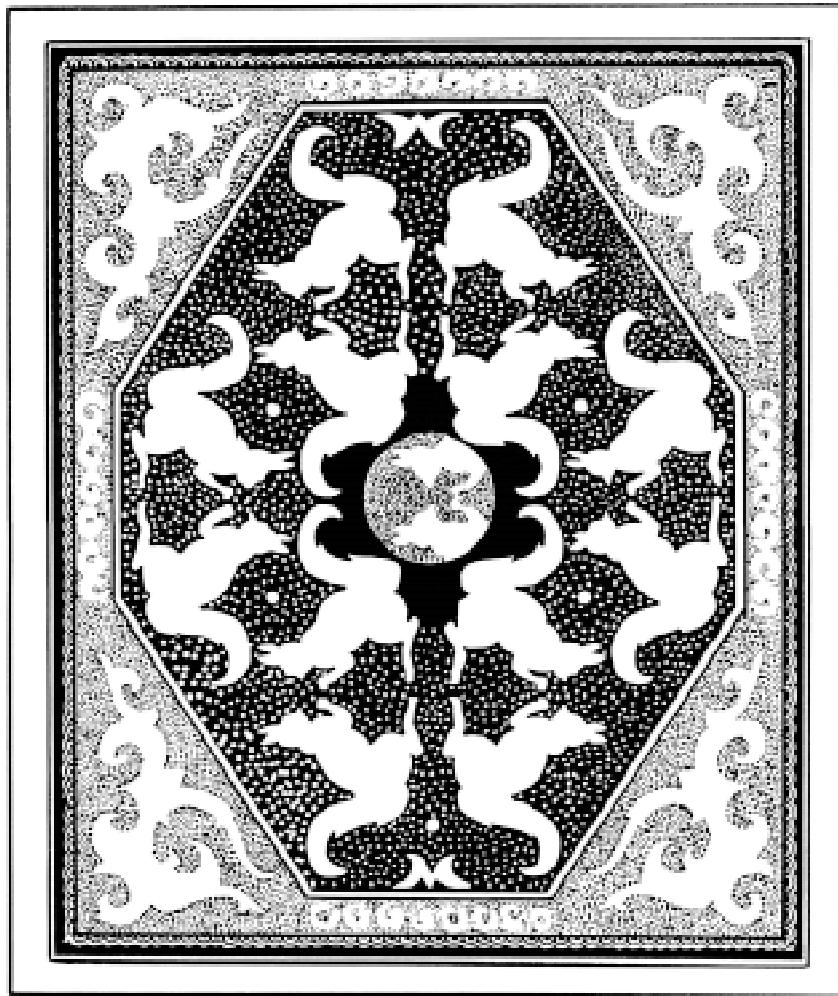
«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ

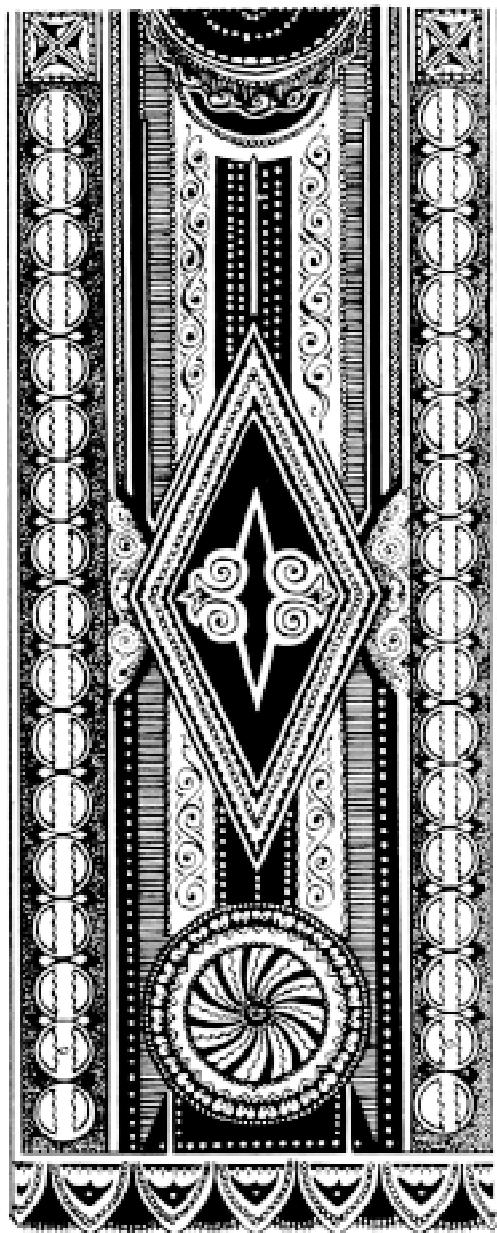

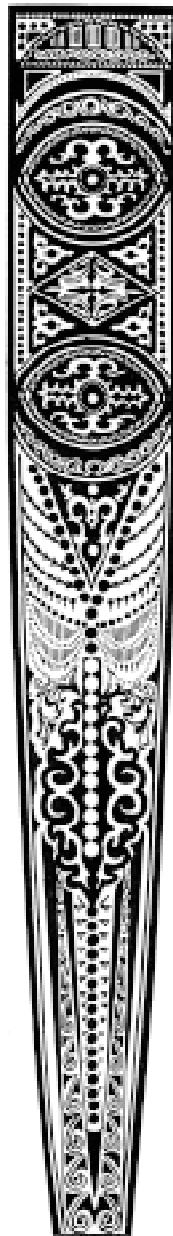
*Нæ равдысты —
Багаты Барисы орнаменталон күйистытæ.*

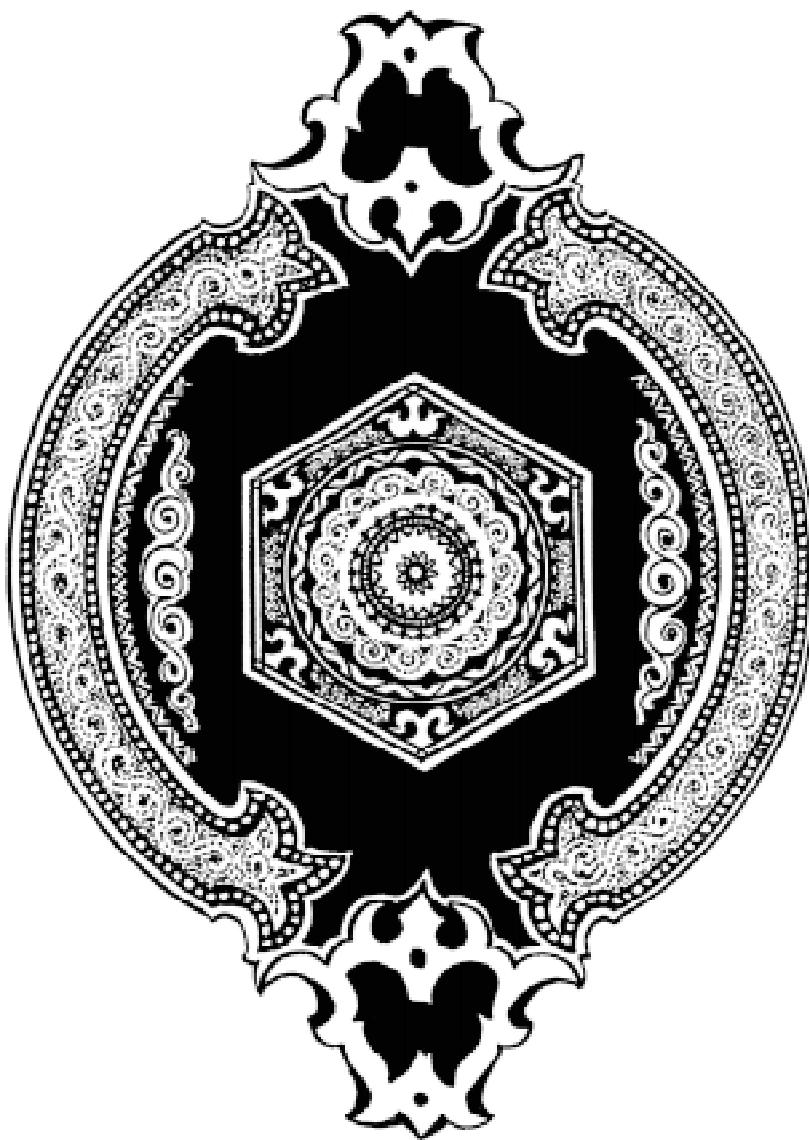

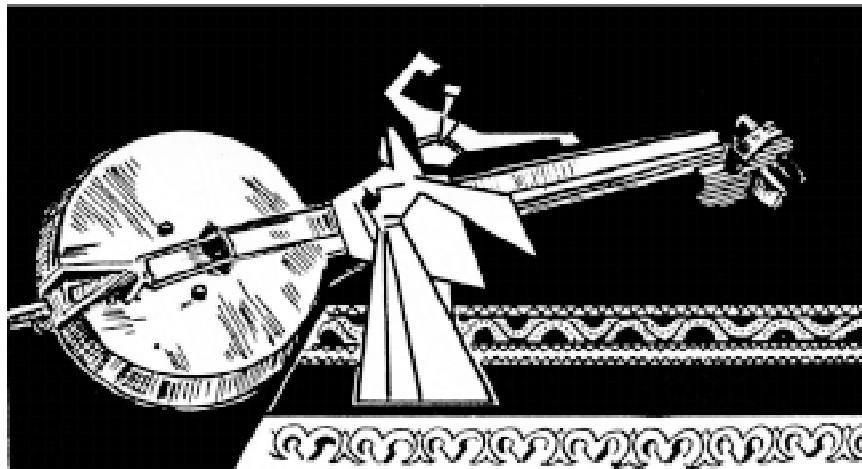

ЛИТЕРАТУРӘЙЫ ФАРСТАТӘ

ГАГЛОЙТЫ Алинә

АХСАР АӘМӘ НАМЫСЫ АЕУУАЛТАӘ НАФИЙЫ ХӘСТОН ЛИРИКАЕЙЫ

Джусойты Нафийән йе 'мдзәвгәты фыңцаг циклтә мыхуры фәзындысты 1946 — 1947 азты газет «Коммунист» аәмә журнал «Фидиуәджы» фәрстыл. Уый уыд зәрдымдаринаң рәстәг — советон адәм цин кодтой се стыр уәлахизыл, буң аәмә сәрыстыр уыдысты аәмбисонды стүхтүйтәй, суләфындысты ахсызғонәй. Поэттә сә уаңмысты аәвдистой уыңы психологиян уавәр, адәмы хъәлдәзәгдинад.

Аәлборты Хадзы-Умар фыссы: «Хәсты рәстәдҗы аәмә фәсхәсты ирон поэзийән характерон чи уыд, уыңы иумәйаг афыстондзинад аәмә помпезон ахастай Нафийы аәмдзәвгәтә хицән кодтой сә конкретон уынынадәй аәмә поэтикон аив нывәстәй, хәстон детальтә, зәрдәбын әнкъарәнтә, салдаты сагъастә — адон уыдысты сә хуыздәр миниуджытә»¹.

Цыппорәм азты кәрөн — фәндзайәм азты райдиан ирон поэзийы адәмон поэтикон сфералдыстад стилизаци кәнын ногәй куы стынг, уәд Нафи әргомыздәхт уыд реалистон типизациямә. Уыңы азты цы 'мдзәвгәтә фәфыста, уыдан әрәмбырд кодта аәмә сә 1949 азы раугъята хицән чинигәй, «Салдаты зәрдә», зәгъигә, ахәм номимә. Уый уыд йә фыңцаг чиниг, йә поэтикон сфералдыстады райдайән, уәндон, ныфсәвәрән райдайән.

«Нафи советон адәмы тох аәмә стүхтәзинәдтә аәвидиси иу адәймаджы, салдаты тох аәмә удуәлдай хәсты фәрцы. Салдаты сагъасты, йә бәллицты аәмә йә зәрдәйы әнкъарәнты автор аәдзухдәр мидсагъастә аәмә хъуыдитә кәй кәнү, уымән схуыдта йә чиниг дәр «Салдаты зәрдә»², — фыссы Гафез.

«Салдаты зәрдә»-йы фәбәрәг сты, Нафийы поэзийән аәмткәй характерон чи у, уыңы миниуджытә: поэтикон зәрдәргомдзинад, ләгүарzon аәмә рәстуарzon. Аәвзонг поэт

царды размә тындзыңта ңымыңдис зәрдәйә, йә уәнг әмә үә
цәст нә фәлладысты ңырд уынын әмә кусынәй, зарынәй
әмә змәлынәй.

Поэт үә разы әвәрдта стыр, фәлә дзы үә сәххәст кәнүнәй
ныфс қәмәй уың, ахәм хәс. Уыңы хәс әвдист әрцид
әмдзәвгә «Салдаты хұуыңты»:

А зәхх куы 'рттива уәлахизы 'ртәхы,
Гъе уәд фәнды мән поэты чины
Зәрдәйы тугәй ныфғыссын наә зәххы
Уарзты,
фыдахы,
ләгдзинады
чиныг!

Нафийи чиныг әнәхъәнәй, ңима әмдзәвгәты цикл кәнә
кадәг у, афтә зыны, – автор дзы сарәзта, ныйгарджытә, би-
нойнаг, хъәбул қәмән ис, ахәм ирон салдаты фәлгонц. Ракә-
ны үә, уләғғә дәр кәй уарзтәй қәны, уыңы уарзон хъәуәй
әмә үин үә уды рыст әвдиси суанг фәсхәсты онг. Фәлә
ирон әфсәддон ңыфанды уавәры куы вәййы, уәддәр үә
зәрдә әппиңәдзүх дзуры үә уарzon къумимә. Үә риу хотын-
ты ныхмә әвәры уый сәраппонд. Уырны наә: наә үәм әру-
адзәзән худинаң, знаг ыл наә ңәудзән үә ңыиф къәхтәй, наә
үә рәхойдзән үә арцы ғынды. Фәлтау ирон салдат Ирыс-
тоны сәрүл ңәттә у үә ңыбыр цард нывондән әрхәссынмә.

Хәсты бонты А.Н. Толстой бағиппайдта, зәгъгә, «литера-
турә сси хъайтар адәмы хъәләес». Аивады нысаныл дзырдта
А. А. Фадеев дәр: «Адәмы әппәт тыхтә абон арәзт сты зна-
джы сәттынмә. Советон аивад адәмы разәнгард қәны уәла-
хизмә»³. Ахәм ахаст уыди Нафимә дәр поэзийи тыххәй. Уый
үә хъуыңты әргом кодта поэтикон нывты, лирикайы
фәрәзтәй.

Ирон салдатән-иу ңәфәй үә туг куы фәңыр, уәддәр үә
ныфс уыдис Ирыстон. «Хәсты фәндәгтүл үә тугәйдзаг рыгтә
ныхъуырдта үә ғыдыбәстәйы рәсугъд сомбоны» охыл. Уәла-
хизы бон дәр ңины ңәссыгтимә ғышқаг уый ном сдзырдта. Ирон
салдат уарзы әппәт бәстә, Җәдиси адәмты. «Фәлә үә ңи
'мбәхсон: үә хъиджы, үә ңины, Ирыстон, ды уыдтә үә рухс
хуры хай», уый у үә карздәр сомыгәнән. Ам Нафи дарддәр
хәссы Къостайы гуманон әмә патриотон традицитә.

Къоста уырыссагау фыста: «Люблю я целый мир, люблю людей бесспорно...».

Нафийи лирикон хъайтар хæсты тымыгъы дæр næ рох кæны йæ адæмы, куы йæ бафæрсынц, чи у, уымæй, уæд йæ дзуапп вæйыы сæрыстырæй: «Ирон».

*Нæ мыл ис нымæтхуд, нæ дарын æрчъитæ,
Нæу ме 'хсар мæ хъама, уæрдæх нæу мæ рон,
Фæлæ мæ куы бафæрсынц ме 'мгæрттæ, — «Чи дæ?»,
Уæд буцæй фæзæгъын: «Советон ирон!»*

Нафи мысгæ ницы кæны, дзуры æцæгдзинад. Хæсты азты П. Павленко фыста: «Слово осетин с уважением произносится на всех фронтах Отечественной войны, ибо осетины показали себя храбрыми и честными воинами»⁴.

Зæрдæрухс æмæ сæрыстыр у ирон поэт. Цæмæй? Йæ адæмы стуыхтытæй, сæ хæстон хъуыдæгтæй. Уый Ирыстонæн «йæ фыйайа лæппу у, йæ номæй хæцы»:

*Нæ адæмæй буц дæн, зæрдæрухс, сæрыстыр, —
Йæ фыйайа лæппу дæн, йæ номæй хæцын.
Йæ хæхтæ, йæ быдыр — мæ бæрны, мæн ысты.
Советон ирон дæн!
Фæрсыс ма мæ, цы²*

Поэты хæстон поэзи дзаг у лиризмæй. Салдаты зæрдæ næ хъæбæр кæны, уый хæсты цæхæры дæр гом у мысинаæтæн, уый уыны æмæ æнкъары æрдзы фидауц, зоны царды ад.

*Уарзтон æз хъæбысæй хæцын, хъазын.
Не 'фæстæн næ арф хуыдымты ленкæй.
Арæх-иу хуыссыдæн уылæн-базыл,
Цъингуырау æппын næ хызтæн Теркæй.*

*Азты цыд тæлтæг лæппу кæм хаты!..
Ахуыр... Куыст... Мæ лæджы рад æрхæстæг.
Гъемæ иу бон бахъуыд мæн бæлцуаты
Н' артдзæстæй лæгау фæцæуын хæстмæ.*

*Уæд ныссагътон фæрссаджы раз тала.
Бадзырдтон гыщимæ: уыйай галиу
Рацыдтæн. Уый дицинаæг куы кала,
Фæрссагмæ куы сæххæсса йæ къалиу,*

Үәд әз дәр зындынән... Сау изәрты
 Уый дәүән дә уды хъынцъым сурдзән.
 Сабийау дын алы райсом кәртәй
 Уый мә ном хәрзәггурәттаг дзурдзән...

Ныр әрцыдтән. Уарыны әртәхы
 Дымгәимә уыңы тала хъазы...
 Зәрдәйи – куы атыхсин нә зәххыл,
 Райсомы 'ртах дойныйән ныуазын!

Хәсты фыдасты, бәгуыздәр, адәм тыхст уыдысты. Уәззазау уавәртү үдхар кодта хәстон поэт дәр. Фадат нә уыд әмдзәвгәтыл бәстон кусынән. Нигер уыңы рәестәджы фыста: «Уацмысән йә темә әмәй үәхүәдү әдзүх үәхәрзхъәдүл дзурәг нә вәййинц... апп кәм нәй, ахәм хус әмәй уәләнгай ныхас адәмь зәрдәмә нә хъары...». Нафи йәхі хызы бағынәг лозунгтәй әмәй риторикон ныхасәй. Йә уацмыстә әвзәрдисты үәхәрдәйи арфы. Йә алы уацмыс дәр амад ңәуы бәлвырд мысинағыл, бәлвырд нызыл.

Нафийи лирикон хъайтарән хәсты карз тымыгъты дәр үәхәттәтил уайы үә фыды хәдзар, үә мад, үә фыд. Сусәг нә кәнен сә уавәр, сә зынтае. Поэтмә ис ныифс, әмәй үәхәс уәргом.

Ды бадыс иунәгәй, мә мад.
 Нә фыд — күистдзагъд, ныххауди уаты...
 Даң ңард дәүән нә кәнен ад,
 Уый әз мә акъопмә дәр хатын.

«Салдаты зәрдәйи» Нафи равдыста салдат-хъайтары тохвәндаг, Кавказы хәхтәй Берлини оңг ңәугәйе, уыны алғы дәр, хаты әппәт дәр, үә алышварс ңы ңәуы, уый үә зәрдәмә арф ис:

Фатыл фыст — «Берлинмә!» әмәй «Размә!»
 Нәй фашисттән а зәххыл бынат!
 Хәст ңәуы үә кәронмә, үә карзмә, —
 Абырста Уәлахизмә Салдат!
 Ныр ләгмартә нал ысты сә тыхы, —
 Уацайрағты чызи бардз ныддаргъ.
 Разында, зәгъигә, иу искуы мысты хуынкъ,
 Минәй дәр сәм нал кәсиid зынаргъ!

Зынгæ бынат ахсы Джусойты Нафийы хæстон лирикæ ирон поэзийы. Критиктæ дзы арынц, уыцы рæстæджы советон поэзийæн хицон чи уыд, ахæм аиппыта. Фæлæ йын æмткæй кæнынц стыр аргъ, хатынц йæ нывты реализм, йæ хъуыдтыы ногдзинад, йæ поэтикæйы хъару.

Алы æцæг поэтæн дæр вæйы йæхи хъысмæт, иннаеты хъысмæттæй чи хицæн кæны, ахæм, æмæ поэт рæгъмæ хæсси-наг уымæй у. Нафийы хъысмæт у йæ фæлтæры хъысмæт, фæлæ уымæт у поэт-гражданины хъысмæт, у индивидуалон, ирдæй дзы зыныц аразæг æмæ хъуыдигæнæджы миниуджытæ. Уд æмæ зæрдæйæ бавзæрста нæ цард æмæ нæ литературæйы уæз-зуу азты фæлварæнтæ æмæ у нæ заманы зынгæ поэт. Нафи у, йæ курдиаты ахадындзинад стыр кæмæн у, ирон поэзийы, иде-он-эстетикон рæстыл рæстмæ чи æндavy, ахæм поэт, хъуыдигæнæт æмæ нывгæнæт.

ЛИТЕРАТУРÆ:

1. *Æлборты Хадзы-Умар*. Поэты æхсарджын хъæлæс. Фидиуаæт, 1985, № 2.
 2. Гафез. Æвидигæ суадон. Советон Ирыстон, 1975, 23 сентябрь.
 3. Фадеев А. Собр.соч. в семи томах. Т.5. М., ГИХЛ, 1971, 369 ф.
 4. Сб. «Говорит Северная Осетия». Орджоникидзе, 1943, 41 ф.
 5. Нигер. Уацмысты æххæст æмбырдгонд æртæ томæй. 3-аг том. Чиныгуадзæн «Ир», 1968, 386 ф.
-

ПУБЛИЦИСТИКА

ДЗИЦЦОЙТЫ Юри

«ЦӘГАТ» АӘМӘ «ХУССАР»-Ы КОНЦЕПЦИ КЪОСТАМАË

Къостайән йә уацмысты әвзаг рәсүгъд, хъәздыг әмә нуарджын у. Поэт ирон дзырдән йә ад, йә тых афтә хорз банкъардта, афтә арахстджынаәй дзы пайдә кодта, әмә йә уацмыстә, тәмәнкалгә хуры къәрттытау, уайтагъд зәрдәйыл сәмбәлынц, арф дзы ныххизынц.

Поэмә «Хетәг»-ы ирон эпикон уацмысты стиль фәзмгәйә, Къоста йә ныхас нывәнды, наә цәсты раз нын рагон ирон цардыуаг ирдәй чи әрләууын кәнен, ахәм дзырдтәй.

Ацы уацмыс кәрөнмә фыст куы әрцыдаид, уәд наәм, әнәмәнгәй, фәзындаид Нарты каджыты әмсәр монументалон эпопейә. Фәлә поэмә маҳмә цы уавәры әрхәщә ис, уый дәр әвдисән у поэты арф хъуыдыйән, цыргъ зонд әмә арахстдинадән. Поэмәй ис, комментаритә чи домы, ахәм бынәттә. Уыдонәй иу у, Къоста «хуссар» әмә «цәгат» куыд әмбары, уыңы фарст. Цәвиттон, «Нары бәстә», кәнәе «Нары комы» кой кәнгәйә, поэт фыссы:

Годжи, мә хуры хай, уыңы бәстәй фидардәр
Дунеты никуы ис, – уым цардысты нартә.
Хурыскәсәны йә фидар арән у Чырыстиийы цүпп,
Хураныгуыләнү йә арән у Адай-хох,
Цәгаты арән та у цъитиджын әфцәг Зикъара,
Бәстән йә хуссары арән у Хъәриуы хох¹.

Географи уәләнгай чи зоны, уый дәр бағиппайдзән иу хъуыддаг. Туалгомы равәрд ахәм у, әмә Зикъарайы әфцәг йә хуссайраг араентыл ис, Хъәриуы хох та – йә цәгатаг. Къостамә та ацы хъуыддаг иннәрдәм у. Цәмән, зәгъгә, куы

¹ Хетәгкәти Къоста. Уацмысты әххәст әмбырдгонд фондз томәй. Фыцлаг том. Дзәуджыхъау, 1999, 383 — 384 фф.

бафәрсәм, уәд дзуапп не ссардзыстәм нәдәр Къостайы уацмыстән арәзт комментариты, нәдәр сәрмагонд литератураеый. Уәдә дзуапп агурын нәхи баҳъәудзән.

Фыщаг фәкастәй афтә зыны, цыма Къоста әнәрхъуыдыйә «хуссар» әмә «цәгат» сә бынәттәй фәивта. Фәлә хъуыддагмә лыстәгдәр күң аеркәсәм, уәд бамбардзыстәм: Къоста зонгәзонын рахуыдта Зикъара цәгатаг арән, Хъәриу та — хуссайраг.

Цәвитеттон, наә фыдаелтә «цәгат» әмә «хуссар», абон сә күңд әмбәрәм, афтә не 'мәрстөй. «Ирон-уырыссаг дзырдуат»-ы кәсәм: «хуссар 1. юг; 2. южный» (488 ф.), «цәгат 1. север; 2. северный» (510 ф.). Фәлә иннә дзырдуәтты ацы дзырдән сә нысаниуәг әндәрхуызон амынд у. В. Ф. Миллер хуссар афтә тәлмаң кәнә: «южный склон, юг, южный»¹. Ноңды бәлвирдәр ныхас кәнә Абайты Вассо: «хussar ‘южный склон горы’, ‘южная, солнечная сторона’, вообще ‘юг’»².

Әңгәс тәлмаң дәтты йә антонимән дәр: «сәгат 1. ‘северный склон горы’ <...>; 2. ‘тыльная сторона ножа, топора и пр.’ <...>; 3. ‘дом родителей для замужней’». Ацы әртә нысаниуәджы иу дзырды мидәг күңд байу сты, уый фәдым дзургәйә, Вассо дардәр фыссы: «В основе лежит понятие “тыла”, “тыльной стороны”. Отсюда: 1. северный, “тыльный” склон в противоположность южному, солнечному; 2. тыльная сторона оружия в противоположность острой; 3. дом родителей, который является для замужней “тылом”»³.

Зынгәе иранист Эйлерсы күңстүл әнцой кәнгәйә ма Вассо зәгъы, зәгъгә, ирайнаг адәмтәй бирәтәм «хуссар» әмә «цәгат»-ы концепци амад у «солнечная сторона» әмә «теневая сторона»-ы ныхмәвәрдзинадыл⁴. Ома, хохмә хуры цәст күңд хәецә кәнә, ууыл амад уыд «цәгат» әмә «хуссар»-ы ныхмәвәрдзинад; хуры цәст цы фахсмә кәссы, уый у хуссарварс, кәдәм наә кәссы, уый та — цәгатварс.

Ирон адәммә дәррагзаманты раст ахәм әмбәрүнадтә кәй уыдис, уый зыны канд наә дзырдуәттәй наә, фәлә ма әндәр

¹ В. Ф. Миллер. Осетинско-русско-немецкий словарь. Т. 3. Л., 1934, 1614 ф.

² В. И. Абаев. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Т. IV. Л., 1989, 251 ф.

³ В. И. Абаев. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Т. I. М.; Л., 1958, 296 ф.

⁴ Бац күуст. Т. IV, 251 ф.

факттәй дәр. Зәгъәм, мәнә цы фыссы Дзанайты Н. «Мах дуджы» (2004 аз, № 6, 31 ф.): «Ам хур әмбәхсти уышы нәуу әмә хъәдты фәстә, әмә, кәд хуссарырдәм уыдис Сахсаты хъәуәй, уәddәр Цәгатыл нымад цыд».

Нә хъуыдыйән әвдисән у дзырд хуссары этикологи дәр. Уйын раззәрд, рагон ирайнаг дзырд **hwar-* ‘хур’-ән гетероклитикон тасындзәджы цы вариант ис, **hwan-*, зәгъгә, уымәй суффикс *-*sgr*-ы руаджы, әмә комкоммә тәлмацәй амоны ‘хурджын фахс’¹.

Адәттә хынцгәйә, ис бамбарән, Нарты кадджыты чи әмбәлы, иу ахәм формуләйән дәр. Райсомәй йә фос хизынмә әрвитгәйә, Сайнәг-әлдар йә цәу-бодзойән афтә фәдзәхсы: «Цу, Бодзол, әмә хуссарән йә цәгәтты фәхиз, цәгатән та йә хуссәртты әмә-иу изәры фос әнәхъәнәй әрыскъәр!»². Кәй зәгъын ай хъәуы, ам дәр дзырд цәуы хохы фәхстыл. Ома цәгатаг хохән йә хуссайраг фахсыл хъәуы фос хизын (хурьскасты онг), хуссайраг хохән та – йә цәгатаг фахсыл (сихорыл хур тынг куы әрәндавы, уәд уымәй хуыздәр бынат нәй).

Әмә уәдә Къоста әппиндәр нә фәрәдыд, «Нары бәстәйән» йә цәгатаг арән Зикъара куы рахуыдта, уәд. Ацы хохән Туалгомы цәрдҗытә уынынц, әрмәстәр дзы хуры цәст кәдәм нә хәңцә кәны, уышы фахс, әмә сын уымә гәсгә у цәгатвахс. Къоста цәгатвахсәй сарәзта «цәгаты арән».

Хъәриуы хохән дәр йә хъуыддаг афтә у: йә фәхстәй Туалгоммә здахт чи у, уйын хурджын у, әмә хуссарварс дәр уйын у. Әмә та ам дәр Къоста хуссарварс-әй сарәзта «хуссары арән».

Карцайаг ләг куы дзурид йә комы арәнтыл, уәд уйын та Хъәриуы хох, әвәеццәгән, рахонид «цәгатаг» арән. Фәлә, цы поэмәйи кой кәнын, уйын Къостайы фыст у, әмә дзы бәрәгәй зыны, «цәгат – хуссары» тыххәй Туалгомы цәрдҗытәм цы әмбарынад уыд, уйын фәд.

Цы пассаж әвзарын, уым ма ис иу сүсәгдзинад. Къоста «Нары бәстә» әмә «Нары ком» кәй хоны, әмә йә арәнтар лыстәггай кәмән әвзары, уышы зәхх у абоны Туалгом. Фәлә

¹ Бац. күист. Т. IV, 251 — 252 фф. В. С. Растворгева, Д. И. Эдельман. Этимологический словарь иранских языков. Т. 3. М., 2007, 443 ф.

² Нарты кадджытә. Ирон адәмы эпос. Т. 1. Дзәуджыхъәу, 2003, 199 ф.

Туалгомәй Хъәриуы әхсән ис Җалдәр комы: скәсәнырдыгәй Хилачы ком, ныгуыләнәрдыгәй та Къасарагом әмәе Мызургом. Ныртәккә ацы кәмттәй иу дәр нәу Туалгомыл нымад, Къостайы ныхасәй та афтә зыны, зәгъгә, ацы әртә комы «Нары бәстәм» хауынц¹. Җәмән афтә, зәгъгә, куы бафәрсәм, уәд нә зәрдыл хъуамә әрләууын кәнәм, XVIII әнусы райдианы чи фыста, уыңы гуырдзиаг историк әмәе географ Багратиони Вахуштийы ныхастә.

Йә чиныг «Гуырдзыстоны паддзахады афыст»-ы иу хай хуыны «Нырыккон Ирыстон кәнәе Кавказы мидәггаг хайы афыст». Уым Вахушти афтә фыссы: «Туалты зәхх (Двалети) дәр хицән кәмттыл дих у, әмәе уыңы кәмттә афтә хуыйнынц; Къасарагом (Къасрисхеви), Зәрәмәг (Зрамага), Згъил (Жгъеле), Нар (Нара), Зруг (Зрого) әмәе Захъхъа (Заха)». Дарләдәр, Къасарагомыл хицәнәй әрдзургәйә, Вахушти мәнә цы фыссы: «Уәлладжыр (Валагири) кәнәе Байкомәй (Пъаикоми) ныгуыләнүрдәмдәр ис Къасарагом (Къасрис хеоба) әмәе йәе абор дәр хонынц Туалты зәхх² (Двалети). Әмәе Туалты зәхх адаргъ ис Зикъарайы әфәгәй Кәсәжды оңг (Черкеси)».

Күйд уынәм, афтәмәй XVIII әнусы райдианы Къасарагом нымад уыд Туалты зәххы иу хайыл³. Къоста йә поэмәйән информации әмбырд кәнын куы райдыңта, уәд Вахуштийы чиныг уырыссаг әвзагыл нәма раңыд (1904 аз) әмәе информации уырдыгәй нә система. Стәй Къостайы информации хицән кәны Вахуштийы информацийә: Къоста канд Къасара нә хәссы «Нары бәстә»-ы араентәм, фәлә ма Мызургом дәр⁴. Ацы факт уыл дзурәг у, әмәе Къоста Хетәджы хабәрттә әмбырд кәнын куы райдыңта, уәд ын йәе информанттә, ома Наргомы хистәртә, цытә дзырдтой, уыдоныл әнцой кодта.

¹ Йә этнографион күист «Особа»-ы, Нары зылды араентыл дзургәйә, Къоста Къасарагом ардәм нә хәссы. Кәс: *Хетәгкаты Къоста. Уацмысты әххәст әмбырдгонда фондз томәй. Цыптарәм том. Дзәуджыхъеу, 2000, 314, 423 фф.*

² Ам Вахушти рәдийе: Къасарагом Уәлладжырән йә хуссайраг фарсырдыгәй ис.

³ Йә рәстәдҗы, туалты араентыл дзургәйә, Абайты Вассо рәдыйдәй фыста, зәгъгә, Вахушти Туалты зәххыл нымайы, Къасарагомәй хуссарырдәм цы кәмттә ис, әрмәстәдәр уыдан. Кәс: *В. И. Абаев. Отчет о поездке в Алагирское и Нарское ущелья Сев. Осетии // Бюллетень КИАИ, № 5. Л., 1929, 2 — 3 фф.*

⁴ Әвәццәгән, Плиты Харитон дәр Цәразонты туалләгтә уымән хоны. Кәс: *Плиты Харитон. Уацмыстә. Ордж., 1972, 336 ф.*

ПЛИТЫ Муссæ

КÆРОН СКÆНЫНÆН АФОН У

Ирон адæм сæ рагфыдæлты бирæ миниуджытæй сæрыстыр сты. Уый, кæй зæгъын ай хъæуы, кæстæр фæлтæры хорз-дзинæтæм разæнгард кæны. Фæлæ алцæмæй æппæлын пайда нæу. Фыдæлтæм кæд сгуыхтытæ бирæ уыдис, уæддæр сын сæ рæдыдтытæ дæр рох кæнын нæ хъæуы. Хъæуы сæ хынцын, цæмæй фæлхат маул цæуой. Нæ фыдæлты сæйрагдæр цух-дзинадыл рагæй хъуыды кæнын. Адæмы размæй йæ рахæссыны фæнд дæр-иу мæм фæзынди, фæлæ мын цыдæр аххоссæгтæм гæсгæ не 'нтысти. Мæнæ августы мæйы (2008) Хуссар Ирыстоны адæм цы уæззау уавæры бахаудтой, цы хъизæмары цард æрвитынц, уый мын мæ рыст зæрдæ ногæй нырриуыгъта. Ахæм трагикон уавæры кæй тыххæй бахаудтам, уый сæрмагонд темæ у, фæлæ дзы уæддæр цыдæртæ хъуамæ зæгъон. Дзырд трагедийы автортыл, гуырдзиаг фашисттыл нæ цæуы: уыдонæн зæрдæтæ нæй. Уыдонæн ис æрмæст уæцъæфтæ æмæ ирон тугай не 'фæдьынц.

Сæ фæнд, сæ фидар пълан уыди ахæм, цæмæй Хуссар Ирыстоны зæххыл иунæг ирон дæр маул баззадаид. Уыцы фыдбильзы «Град»-ы стыр уынæр æмæ цæхæр мæргътæ, куйтæ дæр нал баурæдтой æмæ кæдæмдæрты фæлвæгъдисты... Иу рæсугъд гæлæбу нæм рудзынгæй ærbataхти, æмæ йыл фæчин кодтам. Цы хæры, уый нæ зонын, æндæра йын хæринаг дæр æрæвæрдтайн.

Мæнæ, нырма цы фехъуистон, уыдонæй цалдæр, уæззау, бау-ромæн кæмæн нæй, ахæм æнамонд хабары. Ёвзонг лæппу, цард-мондаг лæппу рацæйцыди хостæ 'лхæннынмæ, фæлæ йын гуырдзиаг фашисты судзгæ нæмыг байста йæ цард. Хъæцмæсты дыу-уæ хойы, дыууæ нæртон сылгоймаджы, дыууæ дæсны дохтыры та знæгтæ сæхи кæрты амардтой. Ёвзонг чызг йæхи бамбæхсыны тыххæй машинæйы бынмæ багæпп кодта, фæлæ йыл цъаммартæ уырдæм дæр ауагътой сай нæмыг. Мад йæ уарzon хъæбулы ахæм уавæры куы федта, уæд йæхи зæрдæ дæр аскъуыд, æмæ уыцы

дунемә иумә аңызысты. Фәллойы ветеран Плиты Чермен фашистты фыдмитә иу әмә дыуаे хатты нә бавзәрста, фәләйә аңы хатт Хуыңау дәр нал бахъахъәдта. Йәхәдзары ныккәндәй дарддәр ма сә кәдәм фәлыгъдаид, фәләйә йәм уырдәм дәр бахәцца маргәйдзаг нәмыг әмәйе дзыхъмард фәкодта. Судзә нәмыг нә фәтәригъәд кодта хәсты ветеран Тадтаты Иракълийән дәр. Уымә та зәңгәтә сә нәмыг «рынчынфәрсәг» барыштой. Йәхи уәззаяу рыстытә йын фагыл нә баннымадтой.

Тәригъәд күйинә уыди, ңады йәхи цы сыйгоймаг баппәрс-та, уйй дәр. Сә фыдмитәм сын куы бакости, уәд Коцойты Арсены радзырд «Саломи»-йы сәйраг хъайтары ми бакодта йәхицән.

Мәнә цы диссаджы хабар радзырдта Собаты Зинә «Российская газета»-йы уацхәссәг Тимофей Борисовән: «...В 1991 году, когда первая война началась, семья моего зятя Кумаритова Шота, точнее, мужа моей племянницы жила в то время недалеко отсюда в деревне Арцев. У Шота жена была на восьмом месяце беременности. И местные грузины, когда резня еще только началась, 21 января собрались и говорят, пойдем в дом к нему, разрежем живот его жене, посмотрим кто должен родиться — мальчик или девочка...» («Российская газета», 21 августа 2008, № 31).

Фыдракәндтән нымәң дәр най. Мәнә ма дзы иу:

«...Доехав до с. Тбет, заметили движение каких-то войск. Их было около 1000 человек. Было много бронетехники. Ацамазу показалось, что это наши войска, и он хотел выйти им навстречу. Как только он вышел, по нашим машинам открыли прицельный огонь. Мы пригнулись, но Сергей, сидевший за рулем, сразу погиб. Его тело выпало из машины. Грузины не прекращали стрельбу. Не знаю, из каких орудий нас обстреливали, но я получила осколочные ранения, другие — и осколочные, и огнестрельные ранения. Мы вылезли из машины и лежали на земле. В машине, на которой ехала семья Тедеевых, от первой же пули погибла бабушка Бабелина. Пуля, попавшая в левый глаз, раздробила ей полголовы. Вышедший из машины Ацамаз получил тяжелые ранения и лежал на земле, в него продолжали стрелять. Его старший брат Таймураз, пытаясь его спасти, подполз к нему и накрыл своим телом, в результате чего сам получил множественные огнестрельные ранения. Когда грузины подошли к нам

близко, мы подняли руки и стали просить их больше не стрелять. Мать Ацамаза и Таймураза Марину, тоже раненую, грузины вытолкнули из машины. Они грубо обходились с нами. Все время смеялись, стреляли в разные стороны, в дома, в машины, вели себя очень безобразно. Еще раз прострелили тело моего убитого супруга. Хотели добить и двух братьев, но их мать встала перед ними и умоляла пощадить сыновей. Она обращалась к ним на грузинском языке, говорила: «Неужели у вас нет детей, братьев, пожалейте нас. Пожалуйста, умоляю вас, не стреляйте больше в моих сыновей!». Глядя на нее, грузины с ехидством улыбались. Толкая ногами двух братьев, лежавших на земле почти без сознания и истекавших кровью, они, усмехаясь, говорили ей, что ее сыновьям уже не выжить. Им доставляло удовольствие видеть, как мы, окровавленные, — кровь стекала по нашим лицам и телу из ран, — просили их не убивать нас.

Я подошла к неподвижному телу моего Сергея и нагнулась перед ним, они на меня накричали, оттолкнули в сторону. Хотели раздавить моего мужа танком. Я встала перед ним на колени и умоляла оставить его, ведь он и так уже мертв. Мать Ацамаза оттащила своего сына к оврагу, а Таймураза грузинские бандиты перетащили в центр дороги и хотели переехать танком. Я подошла к Таймуразу, встала перед ним, и стала просить их этого не делать». (*Газета «Южная Осетия», 6 сентября 2008, № 85*).

Хъæутæй сывæллæтты арвыстой Дзæуджыхъæумæ. Гуырдзиаг хъæу Ереды гуырдзы амардтой ирон зæронд лæг Уалыты Ердийы. Мæ сабийы бонтæй фæстæмæ йæ зыдтон, куыста постхæссæгæй. Суанг Фыдыбæстæйы хæсты размæ, гуырдзы йæ алыварс ныккæндты куы цардысты, уæд йæхи къухæй самадта дыууæуæладзыгон хæдзар. Нæ йын æй ныббарстой. Уыцы хъæуы ноджы аргæвстой ирон зæронд усы, стæй цæрынхъуг Бекъойты лæппуйы. Дзæбæх æй зыдтон, хъæуæй-иу горæтмæ куы цыдтæн, уæд мæ фæндаг сæ рæзты уыд. Уый дæр 5-æм скъолайы кæрты банигæдтой.

Цъаммар фашистты къухæй адæмтæй дæр чидæриддæр уыцы дунемæ ацыдис, уыдонæн уым сæ бынат сыгъдæг уæд, дзæнеттаг уæнт! Ирон адæм сын сæ рухс ном никуы ферох кæндзысты. Зæххы цъарыл æнæмæнг тæригъæд ис, æмæ сын не знаетæ тæргæ-цæрæнбонты сæ тæригъæд хæссæнт, уыцы стыр тæригъæд сæ иу уысмы бæрц дæр сабырæй цъарын куыд нæ уадза!

Ныр ацы әлгъаг фашисттәй кәй фервәэтыстәм, уымәй стырдәр уәлахизән, әвәецәгән, уәвәен нәй. Уый у ирон адәмь әнусон бәллиц. Уый нә мәрдтә куы фехъусой, уәд әнәмәнг әхсызгонәй суләфдзысты.

Уәлахиз, сәрибар нын әрхастой Плиты Иссәйи әмәй нә иннә хъайтарты фәдонтә. Кәй зәгъын ай хъауы, стыр Уәрәсейи егъау әххуысы фәрци. Әппәт уыңы арфәйаг хъуыдәгтә цыренгәнәг та уыди нә арфәйаг раздоз Kokoty lәппү әмәй ие 'ххуысгәнджытә. Нәхи әмәй стыр Уәрәсейи әххуысәй ногәй гуыры нә сахар, нә Республика, ногәй нәм гуырынц сабитә. Хуыщау сә амондджын фәкәнәд, сә фыдаелтаузын куыд никуынал феной.

Дардәр мә дзуапп радтын фәнды, мә разы цы ахсажиаг фарст әрәвәрдтон, уымән, ома цы бастдзинад ис нә абоны уәззау уавәр әмәй нә фыдаелты 'хсән? Ис бастдзинад: йә аххосәгтә уыдон әнәрхъуыды архайдәй җәуынц; қәстәрты хъисмәтыл нә хъуыды кодтой. Әмә ма уымәй мәгуыраудәр хъуыдаг вәййи? Алы әхсәнадән дәр, алы адәмән дәр йә рәзтү гаранти уәнгомдзинад, қәрәдзийи әмбарын, қәстәрты сомбоныл тыхсын. Уый тыххәй дәрдтыл нә дзурдзыстәм. Йә бафидар қәнүнән әрмәст мәнә ацы факт фаг у. Кәңүдәр паддзахәдтә қәрәдзимә хәцынц, сә раздзогтә аланты хәстонтәй егъау көрдтә әххуырсынц әмәй афтәмәй қәрәдзийи җәгъынц.

Поэт Малиты Васо мәнә куыд фыссы скифты тыххәй:

...Цыдисты әнәнысан стәры
Анәхәдзар скифтә.
Анәхәдзар скифтә!
Кәд тохы уә зәрдә
Фәстагоныл сивта?
Цы баззад уә фәдыл?
Адзалы уынәр әмәй мифтә.
...Ды түгкалән тохтәй фәллад дә,
Фәлә дын нәй иу ран әрләууыны бар:
Ды не скодтай зәххыл
Дәхицән хәдзар.
Дә фәстә нә баззад
Фәстагеттән мулк...

Дардәр та мә зәгъын фәнды адәймаджы царды иууыл әлгъагдәр, иууыл цъаммардәр миниуәджы тыххәй. Уый

æдзуҳдәр фәстәмә хәцы әхсәнады рәэтыл, хәссы йын стыр фыдбылызтә, ләмәгъәй-ләмәгъдәр җи кәны, әептынфәстаг әй сәфты къахыл ныллаууын кәны. Уый та у әхсәнады хуыздәр ләгты нымудзын, знаджы хъәләсмә сә әппарын. Малиты Вассойән йә фыд Геуәрги ирон литературајы классик уыди, фәлә уый дәр Иры мәстгүтә халәт дур-ләгты нымыгъдәй бабын.

Уыңы цъаммар миниуәг ирон адәммә, әндәр адәмимә абаргәйә, парахатдәр кәй уыдис, уымән ирд әвдисән сты, уырыссаг литературајы классик, зынгә әхсәнадон архайәг А. Солженицын йә зынгә уацмыс «Архипелаг Гулаг»-ы цы диссаджы зонәнтә дәтты, уыдон. Уым дзырдауы: Центр Ирыстоны чекисттән бардырда радта 500 буржуазон националисты амарын. Уыдон куырдтой: бафтаут ма нын 250.

Аңы факт дзурәг у бынәттон знәгты «хъаруджын» архайдыл, уыдон кәддәриддәр вәййынц тәссагдәр.

Къоста дәр нын әфхәрд, стыр әфхәрд куыннә байяәфта йә рәстәджы хицауадәй, фәлә нәм уый фаг нә фәкасти әмә ма йын нәхицәй дәр чидәртә йә диссаджы аләмәты сфаәлдыстадыл цыиф бакалдтой.

Мәнә куыд фыссы Абайты Вассо Нафийи докторон диссертацийы тыххәй иу бынаты: «...Сильнейшей стороной работы представляется мне анализ идеино-эстетических позиций каждого писателя в связи с питавшими его творчество социально-политическими течениями в Осетии. Здесь автору удалось внести ясность во многие вызывавшие споры вопросы и исправить допускавшиеся ошибки и извращения. Часть осетинской интеллигенции прошла через полосу скептицизма и нигилизма в отношении всего национального.

Зачем нужен осетинский язык? К чему развивать национальную литературу? Все равно они обречены, не имеют будущего. Этот нигилизм выражался также в охаивании и шельмовании отдельных писателей. Коста Хетагурову инкриминировались его якобы религиозность и мистицизм. На блестящего драматурга Е. Бритаева навешивался ярлык меньшевика, Гаппо Баев рисовался отпетым черносотенцем и т. п. (Письма Вассо Абаева. Цхинвал, 2008, стр. 70).

Вассо уыңы әлгъыстаджы дугәй кәд сәрәгасәй бazzади, уәддәр әм дзы дзәвгар цардәвзарәнтә, дзәвгар мәстытә әрхәуди. Мәнә куыд фыссы йә абхазаг әнувыд хәлар, зынгә ахуыргонд Шалва Инал-ипамә: «...Вообще надо к таким вещам

относиться спокойно, как подобает джигитам. Меня, как вы знаете, не раз «прорабатывали». И что же? Проработчики канули в небытие, а я жив, здоров. Вы можете сказать, как Шопенгауэр: «Теперь я гляжу с радостью на то, что всегда неколебимо тем, что говорят другие». (Письма Вассо Абаева. Цхинвал, 2008, 39).

Æлгъаг уәйгәндҗытә, цъаммар нымудзджытә нә стыр трагикон уавәрмә кәй әркодтой, нә интеллигенцийы хуыздәр минәвәрттә, нә нацийы зонд әмә намыс нын кәй фәңгъельдин кодтой, уый нын ирдәй фенын кодта, йәхәдәг стыр әфхәрд чи бавзәрста, уышы патриот, фыссәг әмә зонадон кусәг, филологон зонәдты кандидат Уанеты Владимир йә чиныг «Люди, помните о нас»-ы. Æмә уышы стыр трагедийыл әрмәст уым нә цәуы дзыра, фәлә ма бираә әндәр күистыты.

Советон Җәдисы раздзог Н. С. Хрущев куы уыди, уәд нын Җәгат Ирыстонимә байуы фадат фәзынди, фәлә уәды обләсты фыщаг ләгты нә бафәндыйди. Иу минасы фынгыл сын зынгә инәлар Калоты Георги куы ской кодта, уәд, дам, чысыл паузәйы фәстә рихиджын раздзогтәй иу фәгәпп кодта әмә, фыщаг къласы ахуыргәннагау, загъта: «Max ницы иу кәнныны сәр хъәуы, мах гуырдзыимә әнгомәй цәрәм...» Фәстәдәр ацы «хорз ахаст» уышы раздзог, мәгуыр, йәхи цармыл бавзәрста: ногәй та нә цәгъельдин куы райдыцтой, уәд мысты хуынкъ туманәй агуырдта. Җәгатмә ма аирвәэти, фәлә йә мард йә райгуырән зәхмә, фыдаелты уәлмәрдмә нал әрхаудта.

Махән ахәм у нә миддуне. Җәргә-цәрәнбонты Сталин, Сталин хъәр кодтам әмә цы? Сталин ирон адәмән хорзәй никуы ницы сарәзта. Цы нын сарәзта, уый мәнә ноджы ирдәрәй разындис 2008 азы 7 — 10 августы. Сталин ирон нә уыди, әмә та ам дәр нәхи худинаг кәнәм, ирон ай әй кәй хонәм, уымәй.

Мәнә зынгзәрдә патриот, зынгә ахуыргонд Тыбылты Алыксандры нымудзәг йә уац «Вредные плоды «научных трудов»-ы иу бынаты куыд фыссы: «...Не веря в творческие силы народа, ставя слово “народное” в кавычки, А. Тиболов подпевает троцкистским кликушам. И через пять лет в своей новой статье, уже под маркой научно-исследовательского института краеведения, он последовательно проводит свои идеики, клевещет на нашу счастливую действительность. При попустительстве ответственного редактора «Известий» института В. Санакоева эта статья увидела свет. Надо до конца разоблачать “научное исследование” А. Тиболова, претендующего на авторитетное положение

в области изучения юго-осетинского фольклора». (Газет «Заря Востока», 1936, 9 октябрь. Йæ ныффицсæг бæræг næу).

Чи уыдис уыцы стыр ахуыргонды ахæм «хæргæнæг»? Иу ирон цъаммар, сусæгæй нымудзæг, йæ кад æмæ йæ номы тыххæй чи хæлæг кодта, уый. Дзадтиаты Пъавле Тыбылты Алыксандры тыххæй йæ мысингæтты афтæ зæтъы: «Æз æмæ Тыбылты Алыксандры 37-æм азы иу бон æрцахстой Сталины уынджы, ныртækкæ Цхинвалы райæххæстком кæм ис, уыцы хæдзары бадтыстæм. Бынæй — ныккæнд, næ дарæн бынат, уæле, дыккаг уæладзыдджы — næ фарстагæнæн бынат. Иухатт Алыксандрмæ уырдæм фæдзырдтой. Æвæццæгæн дзы дыууæ-æртæ сахатæй къаддæр næ фæуыдаид. Нæ сын саст æмæ йæ фыднад фæкодтой. Æгъатыр фыднад. Фæстæмæ йæ ныккæндмæ дыууæ лæгмары йæ къæхтæй нылластой. Иудзæвгар æдзæмæй фæци, стæй æрæджиау йæ цæстытæй скаст æмæ уынгæг, лæмæгъ хъæлæсæй сдзырдта:

— Æз мæлын, лæппутæ, фæлæ мын ирон зарæг акæнут, Хазбийы зарæг. — Max ын азарыдыстæм... ».

Ацы æрмæгыл бакусынмæ ма мæ сraвæдз кодта, сразæнгард кодта Цгъойты Хазбийы уац «Ирон романæн сæрæвæрæн скодта» дæр (газет «Рæстдзинад», 30-æм май, 2008).

Уый йæ уацы фыссы: «Фæрнион Къostайы, фыщцаг ирон рома-ны авторы тыххæй критикон литературæйы бирæ хъарм æмæ, æрьы-гонæй кæй фæхъуыд, уый тыххæй, тынг зæрдæуынгæтгæнæг ныхæстæ ис. Мæнæ дзы цалдæр: «Ирон литературæ бирæ æн-хъæлцау кæмæй уыд, йæ зæрдæ тынг кæуыл дардта, уыдонæн сæ тækкæ курдиатджынтай уыдис Фæрнион. Дыууын фараст азы йыл цыдис, 1937 азы йæ культы азар куы басыгъта, уæд ...Лæмбынæг æм хъуыстой æмæ йын стыр аргъ кодтой чиныгкæсджытæ, йæ хъæлæс нæрыд Ирыстоны» (чиныг «Хуссар Ирыстоны фысджытæ»). «Йæ туг æндидзы Фæрнионæн, æрæнçой næ зоны, зæронд над фæндагæй лидзы дардма» (Тыбылты Алыксандр).

Курдиатджын фыссæг, патриот, æцæг ирон лæг, чи зоны, йе 'мноммæ дæр баввахс уыдаид, фæлæ та æлгъаг нымудзджытæ уымæн дæр йæ цард бынтон бацыбыр кодтой.

Ахуыргæнæг-ветеран, фыссæг æмæ публицист Æлдаттаты Виктор фыссы: «1936 азы Хетæгкаты Къostайы амардыл æртын азы æххæст кодта. Уæд æз — ирон педтехникумы ахуырдзуа — фыщцаг хатт федтон Фæрнионы. Æрыгон, аив, мызыхъарæзт, егъая рæсугъд бецыкк. Абон дæр ма мæ цæстытыл уайы... Фæрнионæн дæр чидæр, бæлвырд æй нал хъуыды кæнын, чи,

уый, бахæс кодтой Къостайыл әмдзæвгæ ныффиысын. Фæлæ ахæм номдзыд лæгтыл тагъд-тагъд әмдзæвгæ афысын фыдракæнд у. Фærнион рамæсты, йæхи нал баурæдта амæ тызмæгæй сðзырдта: «Æз искæй фæндонæй әмдзæвгæтæ нæ фыиссын!».

Æвæцçæгæн, йæ удыхъæды миниуджытæ амæ йе сфердлыстад кæйдæрты фыд-зæрдæты хæлæг амæ әдзæстуарзоны әвзартæ ныппæрстoy, амæ сæхицæн әңцой нал зыдтой, райдайæны йыл фыстoy критикон уацтæ, стæй та — хахуыртæ амæ йæ бабын кодтой. Бæргæ ма хæцыд Тыбылты Алыксандр йæ сæрыл, хъахъхъæдта йæ фыдбильизæй, фæлæ... «Фærнион Къостайы алфæмблай стыр хъаугъа цæуы, — фæдисы дзæнгæрджытæ цагъта Алыксандр. — Иуæй-иутæ комкоммæ аныхъуырынмæ хъавынц Къостайы, сæ бон ыл куы цæуид, уæд ын йæ хурхмæ кард ныддариkкoy...»

Уанцон нæу, гормонтæ! Немыщаг әмбисондау, найгæ-найын чъизи донимæ сывæллоны дæр ма аппарæм».

Иу цъаммар лæдджы, иу нымудзæджы куы бафарстой, зæгъгæ, де 'мбалы дæ цæст куыд бауарзта нымудзын, куыд æй ауæлдай кодтай, уæд сын комкоммæ загъта: «Уæдæ мæнæй кадджындæр цæмæн уыди, мæнæй хуыздæр бынаты цæмæн куиста?..»

Кæсут, Ирыстоны адæм амæ рæсугъд æрдз ахæм æлгъаг, ахæм цъаммар адæймæгты дæр быхсынц.

Ирыстоны зынгæ поэт амæ æхсæнадон архайæг Хъодзаты Æхсар йæ уацы «Времена и годы» мæнæ ахæм факт æрхаста: «Если верхушки в любой отрасли знаний — 10 человек — истребят, то нация будет отброшена на века назад», — писала 13 сентября 1995 года «Литературная газета». Æхсар ма банисан кодта, культы азарæй Ирыстоны раззаг интеллигенциjæ чи бабын, уыдонæй иу къорды номхыгъд дæр. Банымадтон дзы 36 зынгæ адæймаджы. Æхсар æндæр ран та афтæ фыссы: «...Они не щадили и простых людей. Только в Северной Осетии в период культа личности пострадало 14 тысяч человек... Число же жертв советского режима из Южной Осетии пока не установлено... Маленькая Осетия шла впереди всех: за один единственный год здесь было арестовано 796 человек, опережая республики, края, области, которые по численности населения пре- восходили ее в 20 — 30 раз. Так, во имя самоуничтожения между нами развернулось социалистическое соревнование по доносительству друг на друга...»

Стыр поэт, ирон литературәйы классик Нигер та мәнәе цахәм уавәры уыдис уыцы әлгъыстаг рәстәджы:

...Ой, цы мыртә уыд мәриуы!..
 Ой, цы хәзна уыд мәсәрү!..
 Бонтә уайынц әмәз згъорынц,
 Мән мәсай ингәнмә хонынц!..
 Цәй, хәрзбон, хәрзбон, мәсәннә!..
 Цәй, хәрзбон, хәрзбон, мәфәндтә!..

Цом, цом ингәнмә мәсихст сәр!
 Цом, цом ингәнмә, мәзәрдә!
 Ам ныл аудәг нә уыди,
 Ам нә зард бәстәи нә цыди, —
 Уым ныл саудалынг әртихсәдән!..

Уыцы әлгъыстаг, сау дуджы тыххәй фыссы зынгә поэт Хъодалаты Герсан дәр ие 'мәдзәвгә «Әвирхъау азтә»-ы:

Уыд бынтон әнәвдәлон Барастыр:
 Сау, хәрам ләг тугсур кодта расты,
 Хахуыр куыты чи федтаид бастәй!
 Фарны ләгты 'мбисәхсәвты ахстой.
 Әмә-иу сәс саунадәй, фәркастәй
 Дард Сыбыры уазал къуымтәм хастой,
 Науәд та сәс тар ныккәндмә тардтой...
 Стәй-иу сәс куыдзы мардәй ныммардтой...

Ис, хъыгагән, абор дәр ма не 'хсән,
 Чи архайдта уәд, жандармау, ехсәй!..

Мәнәе куыд фыссы Балаты Альберт та «Мәләтәи размәнхас»-ы:

...О, Кобә, Кобә! Кәд әңәг ирон дә,
 Алайнаг туг кәд де дадзинты хъазы,
 Уәд дә әрцәвәд Стыр Хуыцау бәрzonдәй! —
 Әвзәргәнәджы уәллаг дәр нә уарзы.

Нә ауәрды йә фыссән сисәй нымудзәктыл курдиатдҗын поэт Кокайты Тотырадз дәр:

...Алгъыстаг чи уыди, нымудзәг,
 Әвзәрәй чи уыди тәппүд.
 Йә къона чи бауагъта судзын,
 Цәмәй ма баззайа йә уд!

*Алгъыстаг, й адәмы хуыздәрыл
Мәнгардәй чи әндзәрста арт.
Адзух кәмән ләууыд йәз зәрдыл
Йәхи уды къоппа, йәз цард.*

*Аңхъәлдтат: дунейы рухс батар.
Рәстдзинад сау фәзгъәрау батад,
Амә нымудзын — уый у күист.*

*Алләх, мәе бон! Мәе чысыл Иры
Сымах дәр бирә куы стут, бирә! —
Тындзы уәф фәндил сау әлгъист.*

«Абуйалгъ у цард!» — ацы дзырдтә арәх фәлхат кодта Рюрик-Скифирон. Загъта-иу сәәмә та-иу, җәмән әм афтә кәсү, уый тыххәй исты радзырдана:

*Абуйалгъ у цард... Йәз удәгасәй адәм
Ләгән йәз аууон ставд дурәй әхсынц...
Нәй йын баудзынц иу боны цард адән,
Сәә уәлныхты йәз ингәнмә хәссынц...*

Культы азарәй әфхәрд бирәтә байяфто, фәлә ма дзы дыууәйи кой хъуамә ракәнен. Дыууә дәр Хъорнигомәй уыдысты. Иу дзы Уалыты Хутисо, 10 азы Сыбыры куы фәхъизәмар кодта, стәй уәэззау рынчынәй йәз бинонтәм куы сыздәхтис, уәд ма йәз Җалдәр хатты федтон. Уыди бәрзонд ләг, стыр ри-хитимә, фәлә йәз Сосойы (иронау Состъикты) Гулаг ныкъәдз кодта. Йәз Җастыты гагуытә уыдысты сырх-сырхид. Йәз къәхтыл ма кәй ләууыдис, уый дәр диссаг уыдис... Бафәрсынмә-иу ай хъавыдтән, фәлә мын ници радзырданаид:

*Ләджы, дам, бас куы басудзы,
Уәд фу кәнүй йәз доныл дәр...*

Нымудзгә та йәз бакодта ўе 'ввахс адәймаг (зонын ай, фәлә йын йәз қәстәртәй әфсәрмә кәнен). Се 'хсән зәххы гәппәлә тыххәй уыди быщәу. Амә оргәнтәм фехъусын кодта, Хутисо, дам, Сосойы мады фелгъиста...

Цхуырбаты Уасил та Цъорбисы хъәуәй уыдис. Йәхи йын никуы федтон, фәлә йын йәз бинонты хорз зонын. Күистуарзаг, әгъдауджын бинонтә. Сә хабәрттә лыстәггай фыст сты сә хистәр ләппу Сашәйи уац «Бирәгъы ләппынта»-ы

(В. Д. Ванеев. «Люди, помните о нас», Цхинвал, 2005). Уым йæ нымудзæджы кой æмæ æндæр хабæрттæ дæр ис.

Мæ уацы сæйрагдæр нысан у, цæмæй Ирыстоны зæхх, ирон адæмы уdtæ ссыгъdæг кæнæм æлгъаг, цъаммар миниуджытæй. Уый та иу лæт æмæ дыууæ лæджы нæ сараздзысты. Уый у иумæйаг тыхты, иумæйаг хъару æмæ зонды фæрцы кæнгæ æмæ йæм не 'ппæт дæр счылдысæй хъуамæ бавналæм, кусæм ыл æхсæвæй-бонæй. Зæронд адæймæгтæн сæ бон ницьуал бауыдзæнис, фæлæ ног фæлтæры схъомыл кæнæм цырагъau сыгъдæгæй. Эмæ йæм хи ахсджиаг, рæсугъд хъуыддагай куы бавналæм, уæд ыл æнæмæнг фæтых уыдзыстæм.

Æз кусын чысыл организаций, фæлæ нæм дыууæ кусæджы кæрæдзимæ нæ дзурынц. Ахæмтæ стырдæр организаты та, кæй зæгъын æй хъæуы, сты фылдæр. Не сты æнгом нæ Фысджыты цæдисы уæнгтæ дæр, редакциты кусджытæ, зона-дон кусджытæ æмæ афтæ дарддæр. Кæд литературæйы клас-сик дæ, кæд зонады сгуыхт архайæт дæ кæнæ диссаджы зæхкусæг, уæддæр дæхæдæг дæхи ма стau: адæм æппæтдæр уынынц, æнкъарынц æмæ йæ зæгъдзысты. Бирæтæ марг гуыр-дзæй рахæссынц, фæлæ ма сæ уыцы зыгъуыммæ фæндагыл æхсæнады уавæр дæр ардауы. Уый та уæд вæйиы, æмæ рæстдзи-над куы нæ фæуынынц, куы нæ фенкъарынц. Эмæ уыцы рæстдзинад куы нæ уа, уæд æй кæм хъуамæ феной? Эхсæнады кæмæ цы бынат æмбæлы, уий хъуамæ ахса. Къæрных, æдзæстом, зыгъуыммæ адæймæджы мын хицауæй куыд уро-мыс? Ахæм уавæры æз æхсæнадæн, мæ адæмæн цы пайда рат-дзынæн? Кæнæ мæм бæхы цæфхад дæр не 'мбæлы, афтæмæй мыл сымах та «Кады нысан»-ы орден сауыгътат...

Ахæм æнæрастдзинæдтæ сывæллон макуы хъуамæ фена, науæд сыл ахуыр кæны. Уый тыххæй та ныййарджытæ-хъо-мылгæнджытæ, ахуыргæнджытæ, æхсæнад сæхæдæг хъуамæ уой сыгъдæг, уæздан.

Уæдæ зыгъуыммæ хъуыддæгтыл, кæрæдзийы æфхæрыныл нæ тыхтæ мауал хардз кæнæм, уыцы сæфты фæндагыл нæ рæстæг мауал сафæм, кæрæдзийыл аудæм. Чи рæдийы, уымæн дæр йæ рæдыд уæзданæй бамбарын кæнæм.

Үæлахиз нæ къухты бафтыди, фарны фæндагыл лæуд стæм æмæ йыл кæд сыгъдæгæй, æнгомæй цæуæм, уæд не знаг кæддæриддæр нæ разы йæ зонтуытыл лæудзæни, нæ бæстæ та æфтаудзæни дидин.

ЗОНДЫ БЫНАТ ИРОН АДӘМОН ФИЛОСОФИЙЫ

Хъәздыг, алыхуызон у ирон адәмон сфералдыстад. Аргъауттә әмәе каджытә, әмбисәндтә әмәе таурәгътә, уыщи-уыщитә, зарджытә адәймаджы әфтауынц дисы сә арф хъуыдыштәй, сә аив формәттәй.

Фольклоры арф фәд ныууагъта адәмы зондахаст. «Ацы суадонәй раңыд әмәе райдыдта адәмы монон культурә», — фыста Цхуырбаты З.

Ирон адәмон-поэтикон сфералдыстады йәхи әнәбаивгә бынат ссардта әмбисәндты жанр. Алы ‘мбисондән дәр дзы ис йәхи бәрәг бынат. Уыдон сты аивадон ныхасы әмәе хъуыдыйы хәзнатә — шедевртә. Цәмәй нә ныхас абстрактон нә уа, уый тыххәй әрхәссән ис Җалдәр дәңцәдҗы. Зәгъәм, Җарды адәймагән фәзыны әрмәст хәләрттә нә, фәлә ма зәнгтә дәр. Знаг адәймагән хәссы маст, фыбылыз, суанг ма вәййы цәттәй йә амарыныл дәр. Уәддәр нә адәмон философи ацы фәзындымә иугәндзон цәстәнгасәй нә кәсси, фәләйә әмбары күйд бирәвәрсиг фәзынд: «Знаг ләттәнәг у». Аивадон ныхасы әмәе хъуыдыйы шедевртыл банимайән ис әмбисәндтә: «Зәй риуәй ниши уромы» әмәе «Дзәбидырты хәсты тыхджындәр мәләй».

Әмбисәндтә иртасгәйә, адәймагмәе фәзыны алыхуызон фарстата. Зәгъәм, цы амоны дзырд «әмбисонд», кәд, күйд әмәе цәмән фәзынд әхсәнады?

Абайты Вассо дзырд «әмбисонд» бәтты миногон «әмбисын»-имәе, уый та баст у миногон «мысын»-имәе.

Зынгонд иртасдҗытә Н. Кравцов әмәе С. Лазутин фыстой: «Пословица — самый малый жанр народного устного творчества, вошедшая в речевой оборот форма изречения, укладывающаяся в одно грамматически и логически законченное предложение, нередко ритмизованное и подкрепленное рифмой».

Æндærхуызон бәрәг кәны әмбисонд Аникин В.: «Пословица — краткое, устойчивое в речевом обиходе, ритмически организованное изречение, обладающее способностью к многозначному употреблению в речи по принципу аналогии».

Пермяков Г. әмбисонд иртасы куыд әвзаджы, фольклоры әмә логикайы-хъуыдыйы фәзында.

Æвзаджы араэстмә гәсгә ирон әмбисәндтә амад цәуынц алыхуызон хъуыдыйәйтәй. Дзырдән, әмбисонд «Зонд күистү», у хүимәтәг хъуыдыйад, әмбисонд «Ләг бонән ног диссаг куы нае хъуса, уәд йә хъустә хәрәджы хъусты йас кәнинц» та у вазыгджын хъуыдыйад.

Æмбисәндты пайдагонд цәуы алыхуызон аивадон фәрәэстәй. «Раздзог цәугә мәссыг у». Ам пайдагонд әрцыди метафорәйә — «цәугә мәссыг». «Тулгә дурыл хъуына нае хәңци» -йы пайдагонд әрцыди эпитетәй. Æмбисәндты ссарап ис аллегоритә дәр: «Зулкъ уаллоныл әлгъ кодта». Абарсты бындурыл араэст әрцыди: «Ракондәй разагъдәй хъауджыдәр нае». Метонимиийыл әмбәләм әмбисонд «Бирәгъы йә къехтә әфсадынц»-ы. Гиперболәйә та спайдачындауыд «Кас — къәсәрмә, цәкуы — хохмә»-ы. Æмбисонд, куыд хъуыдыйы фәзында, дзурәг у адәймаджы, әхсәнады әмә әрдзы фәзындытыл, сә миниуджытыл, бинонты әхсәнады царды әндәр ахастытыл. Кәд әмбисонд адәмон сфералдыстады фәзында у, уәддәр фольклористикәйи фыщагдәр нымад цәуы хъуыдыйы фәзындыл, әмә йә уымә гәсгә иртасджытә нымайынц философон жанры.

Æмбисәндты жанр стыр ахъаз фәзи философон зондахасты райгуырдән. Æмбисонд әхсәнады фәзынди ныхасы райгуырдимә нае, фәлә, ныхас йә тәмәнен куы баңыд, адәймаг абстрактон формәйы хуызы хъуыды кәнин куы райдытта, уәд.

Цавәр бындуру ис ахәм хатдзәг скәнинән? Цәмәй ацы фарстайән дзуапп радтәм, уйй тыххәй әркәсәм адәмон поэтикон сфералдыстады хицән жанртәм. Уыцы әрмәг дзурәг у ууыл, әмә алы хицән жанры дәр әмбәләм әмбисәндтыл. Ирон наәртон эпосы әмбәләм, зәгъәм, әмбисонд «Мады ад — ныфсадеттәг, мады уарзт — тыхдаттәг».

Æмбәләм әмбисондыл ирон аргъяутты дәр: «Иуы тых иу, бираёйы тых мин у». Нә «ферох» әмбисонд таурәгъгәндҗытәй дәр: «Аргъяу — тындзаг, аргъяугәнәг — фәлмәәцаг».

Царциаты таурæгътæй та, иумæ райсгæйæ, зæгъæн ис: уыдон сты æмбисæндты æмбырдгонд: «Цард æмæ мæлæт кæраæдзи сурынц, уыдон фыдæхæй зæххон адæм сырх зынгæй судзынц».

Æмбисæндты фærцы адæймаг æвзары æрдзы æмæ æхсæна-ды алыхуызон фарстатæ æмæ сын аргь дæр кæны. Æхсæнады ахæм фарста нæй, æмбисæндтæй рохуаты чи бæzzад. Ацы жан-ры бæстон ныхас цæуы æвзаджы бынатыл æхсæнады æмæ хицæн удгоймаджы царды, зынгæ бынат дзы ахсынц æгъдауы, фæткы фæдым хъуыдитæ дæр: «Дунейыл æгъдауæй хистæр ницы ис». Иртæст дзы цæуынц ныййарджыты æмæ зæнæджы, хоты æмæ æфсымæрты, чынди æмæ тиуы ‘хсæн ахастытæ. Цы-бырæй зæгъæн ис: ацы æмбисæндты сæйраг нысан уыди би-нонты цард нывыл кæнин. Уыл дзурæг у æмбисонд «Æнгом цуанонтæ саг марынц, æнгом бинонтæ цард арынц».

Ахсджаиг бынат æрцахстой ирон æмбисæндты зонды фæдым хъуыдитæ дæр. Уыл æргомæй дзуры: «Æмбисондхæссæг — зондамонæг».

Æмбисæндты æрвилбонон зонд æвзары зонды алыхуызон аспекттæ: йæ бынат, йæ ахадынæзинад куыд æхсæнады, афтæ хицæн удгоймаджы царды, йæ равзæрды бындур — йæ гуырæн, зонд æмæ тыхы ахастытæ æмæ афтæ дардæр.

Рагæй фæстæмæ ирон зондахасты зынгæ бынат ахсынц ху-римæ баст мифон хъуыдитæ. Ирон нæртон эпосы хуры ах-адынæзинад куыд æрдзы, афтæ æхсæнады царды ахсы егъау бы-нат. Нарты каддожыты эпикон фæлгонçтæ, зæгъæм, Сослан, баст у хурон мифимæ, йæ бинойаг Ацырухс та у хуры чызг. Нарт, иумæ райсгæйæ, сæхи нымайынц хуры фæдонтыл.

Фæстаг бынат н'ахсынц хури мæ баст хъуыдитæ æмбисæндты дæр. Уыл дзурæг у æмбисонд «Хур бæсты сæры тых у». Хур ахæм ахсджаиг фæзындыл нымад цæуы, æмæ дзы цыфæндийæ дæр хъастгæнæн нæй, кæд бæллæхтæ дæр æрхæссы, уæддæр. «Зæхх цæуын куы зонид, уæд нæ хурмæ фækæнид». Ацы æмби-сонд хуры алкæмæй дæр æмæ алцæмæй дæр æвæры бæрzonдdæр. Æмæ уымæн цымыдисагдæр у æмбисонд «Зонд хурæй рухсдæр у» дæр.

Ирон æмбисæндты зонд нымад цæуы дунедарæг хæзнайыл. Зондæн ахæм стыр ахадынæзинад ис æхсæнады æмæ хицæн удгоймаджы царды, йæ авналæнтæ афтæ парахат сты æмæ «Зонд дуне йæхи бакодта, уый алцæмæн дæр ахъаз у æмæ «алкæдæр хъæуы».

Рагәй фәстәмә әхсәнады вазыгджын бынат ахстой базардан ахастытә. Базарад сәйрагдәр бынат кәм ахсы, уым алцы дәр свәййы товар, суанг ма адәймаг дәр. Фәлә, уәddәр зонд ахәм ахсджиаг фәрәз у, әмәй йын товар суәвән нәй. Уыңы хъуыдыйыл әмбәләм әмбисонд «Ләг балхәндзынә, фәлә зондән балхәнән нәй»-йы. Балхәнән ис дзабыртә, галуантә әмәй яхтәтә, зонәдты докторы диплом, профессоры аттестат, академичы худ. Фәлә уыдан ууыл дзурәг не сты, әмәй адәймаг әңгәй дәр у стыр зонды хиңау. Зонд та у курдиаты, ахуыры әмәй әвәллайгә фыдәбоны фәстиуәг.

Җавәрфәнды курдиатджын ма уәд удгоймаг әрдзәй, уәddәр әнә 'хсәнад йәе бон Маугли суәвүн йеддәмә ницы бауыздәни.

Зонды фәзынәд әмәй йәе рәэст у вазыгджын фарста. Адәмон философи, уый әмбаргәйә, тырны уымә, җәмәй йәе биноныгдәр сбәлвырд кәна. Куыд наивон реализм әмәй стихион диалектикәйи системә, адәмон философи ацы фарстамә әркаст әндәр хуызы дәр ма. Хиңән адәймаджы әмәй әхсәнады диалектика әвдисгәйә, уый әрцыд бәстон хъуыдымә: «Иұы цәстәй сәдәйы җәст уынагдәр у».

Әвәццәгән, мах фаг дәңцәгтә 'рхастам, җәмәй дызәрдиг мауал кәнәм, нае адәмон философи әхсәнад кәй нымайы зонды бындурыл. Фәлә зонды рәэстмә иухуызон цәстәй нае кәсес.

Зонды рәэсты зынгә бынат ахсы хиңән удгоймаджы зонд. Хиңән удгоймаг, әхсәнады әнтыстытыл әнцой кәнгәйә, йәхи бавәрән бахәссы әхсәны къәбицмә. Адәмон философи, әхсәнад әмәй хиңән удгоймаджы диалектикә дарддәр әргомгәнгәйә, әрцыди раст хъуыдымә әмәй йәе загъта әмбисонды: «Иұы зонд — дәсән, дәсес зонд — иуән». Индивидуалон әмәй әхсәнадон зонды диалектикәйи фәдил адәмон философи загъта иумәйаг хъуыды дәр: «Хорз зонд адәмән әхсәны у». Әхсәны у адәмән Къоста әмәй Пушкины генион курдиат, Королев әмәй Токайы-фырты наукон-техникон әвәджиауы зонд.

Адәмон философи, әхсәнад зонды гуырәнүл нымайгәйә, зонды рәэст сбаста адәймаджы бирәвәрсыг архайдимә. Ахәм хатдзәг скәнән ис Җалдәр әмбисондәй. «Чи цас фене, уылас зоны». Ацы хъуыды иуәй дзуры, әхсәнад кәй у зонды

бындур, иннәмәй та әвдисы хицән удгоймаджы активондзинад. Адәймагмә зонд уәлгомма хуысгайә не'рцәудзәни, уый хъумә йәхи әвдиса царды активонәй. Адәймаджы архайд зонды гуырәны бындуртәй иу кәй у, ууыл әргомәй дзуры әмбисонд «Зонд куыст у».

Куыд уынәм, афтәмәй ацы арф хатдзәгмә әрвылбонон зонд әрцид йәхи фәрцы, адәймаджы бирәвәрсыг архайд әмбаргәйә.

Әксәнады та ацы хъуыды ныффидалар XIX әнусы қәрон. Куыст, куыд материалон-практикон архайд, иумә райсгәйә, уыдис адәймаджы равзәрди әмә рәэты ахсджиагдәр бындуртәй иу.

Практикә, иумә райсгәйә, зонды бындуртән сә иуыл кәй нымад Җәуы, ууыл ма фәсномыгәй дзуры әмбисонд. «Донмәе хәстәгдәр чи куыд Җәра, афтә ленк кәннынмә дәсныдәр у».

Философи әмә психолори куыд сбәрәг кодтой, афтәмәй адәймаг исты куыстмә бавналыны размә йә архайдән йә сәрыйонды скәнә идеалон пълан. Зәгъәм, адәймаджы бахъуыди агъуыст саразын. Уәд, уый фыңцагдәр ахъуыды қәндзән йә формәйыл әмә бынатыл, Җавәр әрмәгәй йә араздзән әмә а. д.

Ацы миниуәт наукә раиртәста әмә сбәлвирд кодта XIX — XX әнусты, адәмон философи та йә бамбәрста дзәвгар раздәр, әхсәнады бирәвәрсыг практикәйыл кәй әнцой кодта, уый фәрцы.

Фольклоры әмбәләм иу къорд әмбисондыл, сә мидис, фыңцаг бакастәй, әхсәнад зонды бындур у, зәгъәг, уызы хъуыдыны ныхмә кәм ләүүү, ахәмтый: «Искәй зондәй Җәрән нәй», «Искәй зонд нае кадән бәззы, нае радән», «Искәй зондәй мәссиg амайән нәй».

Җхуырбаты Зелимханмә гәсгә, ацы әмбисәндты мидис нысан кәнни «кълассон эгоизм, хиуарзондзинад». Нә хъуыдымә гәсгә, ахәм хатдзәг кәрөнмә не'ргом кәнни әмбисәндты арф әмә уәрәх хъуыды. Әхсәнадон цард иугәндзон нау: афтә дәр вәйиы, әмә хицән адәймаджы ныхмә рацәуы, бамынағ ын кәнни йә зонды әмә курдиаты рәэст. Әхсәнады царды ма парахатәй зилдүх кәнниң мәнг хъуыдитә әмә идеяэтә, алыхуыз он дам-думтә, знаггад хәссынц куыд әхсәнадән иумә райсгәйә, афтә хицән удгоймагән дәр.

Кәй зәгъын ай хъәуы, искәй ныхәстәм адәймаг уәләнгай цәстәй хъумә ма кәса, коннод, гәнән ис әмә әруадза уәз-зая рәдыйд.

Адәмон философи зонды равзәрд бәтты әрдзимә дәр. Цәвиттонән әрхәссән ис әмбисонд «Зонд әмә амонд адәймаг йә мады гүбының рахәссы». Әрдзәй чидәр рәвәдзәр вәййы аивадмә, чидәр та зонадмә. Нырыккон зонад — генетикә дәр ләууы ацы хъуыдыйыл.

Адәмон философи раиртәста зонд әмә амонды әмакастытә дәр әмә йә хъуыдыйтә ныффидалар кодта әмбисәндты хузызы.

Абайты Вассойы хъуыдымә гәсгә дзырд «амонд» баст у миногон «амонын»-имә әмә йын ис Җалдәр нысаны: «счастье», «предуказанное», «предопределеннное», «судьба».

Амонды фәлгонцы сәйргәдәр у уый, әмә адәймагән йә царды фәндаг у конд Җавәрдәр уәләрдзон тыхәй, уымән базонән нәй, нәдәр ын бамбарән ис. Амонд адәймагән ләвәрд кәй цәуы, ууыл дзурәг у афоризм «Адәймагән й’ амонд йә разәй цәуы». Амонд ахәм әнахуыр фәзынд у әмә йә нәдәр балхәнән ис, нәдәр әссарән. Амонд кургайә дәр нау, стәй йәм хъәздыгдинад ницы бар дары.

Ирон адәмон философи әмбисәндты ‘взагәй әвзары, зонд әмә исбоны ‘хсән Җавәр ахастытә ис, уыдон. Исбон царды бындуру кәй у, уый әмбаргәйә, адәмон философи әрцид хуыматәг хъуыдымә: «Ис зонд амоны». Фәлә кәд исбон нымад цәуы зонды бындурыл, уәддәр наә адәмон философи иувәрсонәй наә кәсы сә ахастытәм. Зонд нымад цәуы исбон ссарыны бындурыл: «Зонд кәй у, мулк дәр уый». Цыбыр дзырдәй, зонд әвәрд цәуы исбонәй бәрzonдәр.

Зонд әмә исбоны вазыгджын ахастытә дардәр әвзаргәйә, адәмон философи әрциди гуманистон хъуыдымә: «Мәгуыр зондма хәстәгдәр у». Ацы әмбисонд әргомәй әвдисы, адәмон философи иугәндзон цәстәй кәй наә кәсы дыууә әхсәнадон фәзындма. Зонд әмә исбон, иумә райсгәйә, механикон хузызы кәрәдзимә баст не сты. Бонджын уәвын әмә зонд-джын уәвын иу нау.

Фәлә уәддәр, мәгуырдзинад сәвзәрын кәны әндәр хъуыдыйтә дәр. Әхсәвәй-бонәй фыдәбон кәнгәйә, әвадат ран цәргәйә, адәймагмә әнәмәнг хъумә фәзындаид

пессимистон хъуыды дәр, әмәе йәе адәмон зонд ныффидар кодта әмбисонды хуызы: «Мәгүырмә зонд дәр әмәе амонд дәр хәстәг нәе цәуынц».

Ирон адәмон философи әвзары зонд әмәе тыхы әмахастытә дәр. «Әппәтәй тыхджындәр зонд». Ацы хъуыды бындурон кәй у нәе дунеәмбарынады системәйы, ууыл ма дзурәг у әмбисонд «Зонд мәссыг у, хъару — гәнах».

XVII әнусы зындыңонд англ исаг философ Ф. Бэкон загъта афоризм «Знание — сила». Уый әрхәецә нәе дугмә, суанг ма ахәм номимә Уәрәсейи уадзынц журнал дәр. Фәлә куыд уынәм, афтәмәй нәе адәмон философи хәдбарәй әрциди ахәм хатдзәгмә.

Дардәр, зонд әмәе тыхы ахастытә әвзаргәйә, нәе адәмон философи әрциди, фыщаг бакәсгәйә, парадоксалон хъуыдымә: «Зонд тыхән әмбал наеу». Куыд уынәм, афтәмәй ацы әмбисонды зонд әмәе тых әвәрд цәуынц кәрәдзи ныхмә. Нәе хъуыдымә гәсгә, тых зондән әмбал уымән наеу, әмәе тых әнәе зондәй, гәнән ис әмәе адәймаджы сәрсәфәнмә бакәна, зонд та йәе царды фәндагыл әвәры.

Адәймаг йәе алфамблай дунемә әрмәст рационалисты җәстәй нәе кәссы. Әрдз әмәе әхсәнад адәймагмә сәвзәрын кәнынц алыхуызон әнкъарәнта. Адәймаг әрдзы хай уәвгәйә, әрдзы хъәбысы цәргәйә, йәхиуыл әвзары әрдзы ивдзинәдтә. Иутә йын йәе зәрдә хъәлдзәг кәнынц, иннәтә та — әнкъард. Ацы миниуәг раиртәста адәмон философи әмәе йәе загъта әмбисондды хуызы: «Къәвда бон зәрдә әнкъард кәны». Адәмон философи баҳахх кодта масть әвзәрырдәм куыд фәзыны адәймагыл, уый: «Масть әмәе ‘рхәндәг рәсугъдты рәсугъды дәр фыдуынц кәнынц».

Ирон адәмон философи, масть әмәе цины әмахастытә ‘взаргәйә, әрциди диалектик он хъуыдымә: «Масть әмәе цин — иумә», «Цин әмәе масть фәндагыл иумә цәуынц».

Адәмон философи әвзары адәймаджы эмоционалон мид-дуне әмәе зонды әмахастытә. Әмәе ам дәр әрцәуы рационалистон хъуыдымә: «Зәрдәйи фәндил хъумә сәры магъз фәтых уа». Афтә куы нәе уа, уәд «Зәрдәйи фәндон ләдҗы зындоңмә кәны».

НЕ 'ВЗАГ — НЕ ФАРН

**21 февраль — Маджелон əввазаджы
əппәтдүнеон бон**

* * *

Адәм сә амонд ссарынц, сә рагон царды әгъдәуттә, хуыматәджы фәтк, уаг ңастьыгагуыйау сыйғыдәгәй куы фәхъахъяннынц, әрмәстдәр уәд.

* * *

Әндәр адәмәй хорз хъуыддәгтә райсән ис әрмәстдәр бәрцәй, хи рәзтән ахъаз цы фәуа, уый. Адәм рәзгә та хъумә кәнөй хи национ мидхъартәй.

Николай Гоголь

* * *

Цагъар кәй счындин, ахәм адәм бирә əввәрдзинәйтәй фәхъастә вәййынц: уәнгтә баст кәмәй сты, уызы хъадаманты уәзәй уд ныгтуылмызтә вәййы әмә ма әңгәг адәймагау хъуыды кәннынхъом куыд уа?

Алексей Хомяков

* * *

Космополитизм у ницы, космополит у ноль, ноләй дәр əввәрдәр; хи адәмәй иппәрдәй нәдәр аивад ис, нәдәр рәстдзинад, нәдәр цард, иудзырдәй, əппындәр ницы ис.

Иван Тургенев

* * *

Адәймаг йә нацийән əппәтәй тынгдәр хицон вәййы əввазаджы фәрцы.

Иван Гончаров

* * *

Алы нацийы хәс дәр у йә зонды цырагъмә иудадзыг йә хъусдарын, ҇әмәй иннае нацитимә иумә руҳс кәна дуне. Йә цырагъ кәмән ныппырх уа, уышы адәм әнәхай фәуыдзән, әппәтдуңе он бәрәгбоны йәм әрдзәй цы бынат хауы, уымәй. Әнамонд у әнәцырагъ адәймаг, мин хатты әнамондәр та у, йә руҳс кәмән байстой, кәнәе йә үәхәдәг рохуаты чи ныууагъта, уый.

* * *

Әнамонд сты, йә ивгъуыд заманты тыллағ бахъахъәнен чи нә базыдта, уышы адәм. Ахәм адәмән сәфт у сә абоны бон дәр: нәй сәм тауынән мыгәгтә әмә, ҇әмәй сыйдәй нә амәлой, уый тыххәй зилинц мәгуыргур.

Рабинранат Тагор

* * *

Йәхи ‘взаг иттәг хорз чи нә зоны, уый әндәр әвзаг никуы базондзәни.

Бернард Шоу

* * *

А дунейы әвзәгтә әвдисән сты иу хъуыддагән: ис ахәм удварны хәзнатә, хицән адәймәгтәй иннаетәм чи нә рахизы, фәлә әппәт дзылләты хәдархайдәй чи райтуры. ҇әвитеттон, әвзәгтән кәддәриддәр вәййы национ формә, уымә гәсгә нациты әнәгүрысхожай хонән ис фәлдисджыгтә. Иннаемәй та, әвзәгтә адәймаджы мидәрдзимә фидар тәгтәй баст кәй сты, әмә йә мидунейә кәй раңауынц, уый фәрцы нә бон фидарәй зәгтын у: адәмты интеллектуалон тыхты хицәндзинәдтә фәзынынц әвзаджы архайды фәрцы. (...) Әвзаг әмә уд размә иу иннайы фәдыл, иппәрдәй нә цәуынц, фәлә сты интеллектуалон тыхы иу, әнәфәхицәнгәнгә змәлд, архайд. Max хицән кәнәм интеллект әмә әвзаг, фәлә сын аецәгәй та әппындәр дихгәнән най.

Густав Шпет, уырыссаг философ

* * *

Руҳс зонды хицәуттә уыдон сты, фәлдурәдҗәджын, әнәсәрфат «идейәтәй» йәхи чи бахизы, ҇ардмә комкоммә

чи кәссы, әмәе дзы алцы дәр гуырысхойаг, әбәрәг кәй у, уый чи хаты, стәй сәфты къахыл кәй ләууы, уый чи ‘мбары. Цәрэйнәй сәфты къахыл ләууынәй та уәлдай нәй. Уыцы әңгәдзинадыл баууәндгәйә әрцәуы адәймаг йәхимә, уый руаджы ссары йәхи, уый руаджы әрләууы фидар бындурыл. Дон кәй фәласы, уый фыр адәргәй фәагуры, цәуыл фәхәст уа, ахәм исты, йә цәстәнгас та вәййы трагикон, фәстаг әмәе бынтон әнәгәды цәстәнгас, уымән әмәе адәймагмә фервәзыны хъуыдыйә дардәр ницыуал вәййы. Гъемә ийин уыцы әнахъинон уавәр уайсахат йә цард анывил кәны. Әрмәстдәр дон кәй фәласы, уымә вәййы әңгәг, әнәсайд хъуыдитә. Иннәе хъуыддәтә иууылдәр сты риторикә, позә, хъазәнхъулы, бындауы митә. Әңгәгәй сәфгә кәй кәны, уый чи не ‘мбары, ахәм адәймаг әнәмәнг бабын уындаен, йәхи никүү әрәмбардзән, ие ‘цәг цәсгом никәд ссардзән.

Хосе Ортега-и-Гассет

Редакцийә: Номдзыд испайнаг философ, дон кәй фәласы, уый кой кәнгәйә, фыңцаджы-фыңцаг нациты хъысмәтыл дзуры. Йә ныхәстә цыма комкоммә ирон адәмы тыххәй сты, афтә уәм нә кәссы? Max дәр нал әмбарәм, сәфты къахыл кәй стәм, уый әмәе нын тынг тәссаг у бабын уәвүйнәй.

* * *

Амо Сагиян дзырдта: «Сомихаг йәхихәй куы ‘ппәла, уырыссаг әвзаг зонын, зәгъгә, уәд ай бамбардзынән. Фәлә никүү бамбардзынән, сомихаг әвзаг нае зонын, зәгъгә, йәхихәй куы ‘ппәла, уәд. Уый худинаджы хабар у. Адәймаг ие ‘взагәй адәймаг у».

Левон Мкртчян

* * *

Әвзаджы уавәрмә гәсгә сбәрәг кәнән ис, этнос цас цардхъом у, уый. Әвзаджы иу рауләфтән дунемә рантысы фыссәг. Уырыссаг әвзаг XVIII әнусы кәрөнмә ахәм тыхы хицау сис, афтә сәттә, йә гаччы афтә сбадт, әмәе йәхәдәг агурын байдыдта Пушкины. Әмәе йә ссардта. Ацы хъуыддаг, зәгъән ис, әрцид әвиппайды, иу риуыгъдән. Ай-гъай, Пушкин фәзынд әваст, иу риуыгъдән.

Нелли Саакян, фыссәг, критик

ТӘХУДЫ

Тәхуды, фыдаелты әевзагәй
 Йә хъуыдитә чи зоны хъарын,
 Кәмән цәуынц радәй, зәлдагау,
 Йә дзыхәй йә дзырдтә, йә зарын!

Тәхуды, Ирыстоны сәрмәе
 Куы фенин әз хурән йә тынтә,
 Йе искуы ирон ләджы царды
 Куы фенин әңгәй мә фынта!

Тәхуды, әфсымәртау, размәе
 Куы цәуиккам рухсмае цәрдәгәй,
 Кәрәдзи зәрдиагәй уарзгәе
 Куы кәсиккам размәе хъәлдзәгәй!

.....

Тәхуды, нә кәрдәгджын къултәй
 Нә фыййәутты зарын куы цәуид,
 Нә хъалты, нә хуыздәрты зәрдил
 Нә сау цард, нә зын цард куы ләууид!

.....

Тәхуды, нә сонтзәрдә адәм
 Куы уарзид нә хәехтә, нә бәстә,
 Сәрибар быдырон тымыгъ әй
 Нә ахәссид дардмә нә фәстә.

1905 (?)

ХЪАРӘГ

(Скъуыддзаг)

Урс сынтау сәфдзәни нә мыггаг бинтон,
 Цъити ма дзыназдзән нә фәстә кәүгәе.
 Исқәмәенты сұыздзән нә бәстә хуыдон,
 Уистәй нә нәмдзысты сә разәй тәргәе.

Фæтайæм, фæтайæм уалдзыгон митау,
 Ёртахгай лæдæрсы денджызмæ нæ уд.
 Сæрра стæм æмхуызон, уалдзыгон сырдау,
 Хизæнтæ агургæ, денджызы кæлут.

1909 (?)

ИРЫ ФÆСИВÆД

Худинаг уæм куыд нæ кæсы
 Ёнцад бадын фыддæрагæн?
 Иу уæ лæгату куыд нæ тæрсы
 Фесæфынай Иры ‘взагæн!

1910 (?)

Гæдиаты Секъа

СÆГЪ АЕМÆ ЧИНЫГ

Индиаг таурæгъ

Раджы, тынг раджы, Индийы стыр бæстæйы цардысты æртæ
 æфсымæры — иу фыд, иу мадæй гуырд. Хистæр æфсымæр
 хуындис Къуындзих, астæуккаг — Къабуз æмæ кæстæр —
 Бырынкъ.

Дуне сഫæлдисæг Буддæ адæмтæн чингуытæ куы уærста, уæд
 ацы æртæ æфсымæрæн дæр радта диссаджы рæсугъд чиныг.

Радта Буддæ чиныг æмæ загъта:

— Хъаххъæнүт ацы чиныг, хур æй ма басудзæд, уазалæй
 ма ныссæлæд, уарынæй ма ныххуылызд уæд, фыдызнаг уын
 æй ма фæхæссæд! Цалынмæ уый уæ къухты уа, уалынмæ уын
 фыдгулы цæст нæ разиан кæндзæн, тыхгæнæг уын тых нæ
 бакæндзæн. Уæ быдры — хорзад, уæ фосдоны — фосзад, уæ
 бинонтæ — æнæнiz æмæ амондджын.

Афтæ зæгъгæйæ, Буддæ йæ къух арвырдæм фезмæлын код-
 та, æмæ уайтагъд йæ тækкæ къæхты раз æрæнцади сызгъæрин
 асин. Цæстыфæныкъуылдмæ сфердæг ис Буддæ уæларвмæ. Ùым
 сызгъæринцъарджын баз йæ нывæрзæн акодта æмæ, хуыр-хуыр
 кæнгæйæ, йæ фæллад уагъта.

Үәд әртә әфсымәры сферынан кодтой Буддәйы хәрзиуәджы тыххәй күывд саразын. Әрәвәрдтой стыр тәрсү бын әртә дурыны дзаг цывзыдҗын арахъхъ.

Бирә фәкуывтой әртә әфсымәры Буддәйән, бирә йын фервыистой зәрдиаг арфәтә.

Әртә кәхцы күы равдаелон сты, әртә дурынән сә бынтә күы сзындысты, үәд әртә әфсымәры дәр, кәм бадтысты, уым афәлдәхтысты. Уыдан афтә хъәбәр хуыссыдысты, әмә сә хуыр-хуырәй хәстәгдәр къәдзәхтә зәлыйдысты, хъәды мәргтә та хәстәг нал уәндыйдысты.

Уышы афон кәцәйдәр рафтыди сай сәгъ. Рәсугъд чиниг күы ауыдта, үәд ыл йәхи ныщавта әмә йә фәткүүйи сыйфәртәй аджындәрән баордта.

Дыккаг бон әфсымәртә райхъал сты аходән афон. Сә зәрдым әрбаләууыди Буддәйы ләвар әмә йәм баудысты фененимә.

Нал ссардтой чиниг.

Авд мәйи әмә авд боны әфсымәртә әрдиаг кодтой сә чиниджы сәфты тыххәй. Авд мәйи әмә авд боны сә масти кәрәдзиуыл калтой, стәй файнәрдәм фәңгүйдисты.

Къындиндизих фәңгүйди әмә цагатаг паддзахән стражник ныллаууыди. Къабуз ахызти хәхты сәртти хуссарырдәм әмә цавәрдәр әлдарән цагъар ныллаууыди. Бырынкъ фәңгүйди әмә Стыр Кәсәгән фаджысмәрзәг әмә къәхтәхсәг ныллаууыди.

Бирә азтә аивгъуыдта, бирә дон ацыди Терк әмә Леуахийи. Әртә әфсымәры сфермәңгүйдисты аецәгәлон бәстәтәи әгад күистәй. Сә зәрдым әрбаләууыди сә райгуырән бәстә.

Иу бон, иу сахат әрпүйдисты стыр тәрсү бынмә.

Үиди диссаджы сәрдигон бон. Хуры тынтаң җастытә тартә кодтой.

Әртә әфсымәры дзыназын байдытой:

— О Буддә, Буддә! Әркәс, күы нае ферох кодтай!

Буддә авәрдта сыйгъәрин асин уәларвәй зәхмә, әрләууыди стыр тәрсү бын әртә әфсымәры әхсән әмә загъта:

— Әз уә нае ферох кодтон. Уәхәдәг уәхи ферох кодтат... Зәгъут ныр, цы уә хъәуы!

Әртә әфсымәры әмдзыхәй загътой:

— Чиниг!

— Чиныг!

— Чиныг!

Радта та Буддæ ӕфсымæртæн чиныг, фыщагæй рæсугъддæр, хуртæ ӕмæ дзы мæйтæ хъазыдысты.

Ӕфсымæртæ йыл кæрæдзи тонын байдыдтой.

Бæстæ хъæрæй байдзаг ис:

— Хицæн чиныг мын!

— Хицæн чиныг мын!

Ӕппын бынаты нал лæууыди кæстæр ӕфсымæр. Уий-иу куы фæхъæр кодта, уæд-иу Буддæ йæ хъусты хуынчъытæ ӕн-туылдзтæй ахgæдта.

Ӕппынфæстаг, хъæлæба къаддæр куы нæ кодта, уæд Буддæ райста чиныг фæстæмæ, фæсиidти сай сæгъмæ ӕмæ йын чиныг цъаргай бахæрын кодта.

— Нæ уыдзæн сымахæн иу чиныг дæр! — загъта Буддæ ӕмæ сызgæрин асиныл уæларвмæ сфердæг ис.

1927

ИУГÆЙТТАЕЙ... ХИЦÆНТАЕЙ...

Дæ гобан цас у, уыйас дæ къæхтæ адаргъ кæн.

Кæмæндæр йæ бæндæн иу дагъæй не ‘ххæссыди ӕмæ йæ дыууæ дагъы кодта.

Чидæр, дам, цæст ӕнхъæл нæ уыдис ӕмæ «ӕрфыг, ӕрфыг» кодта.

(Фыдæлты ӕмбисæндтæ)

(...)

Рагæй-ӕрæгмæ ирон адæм нæ фæрæзтой сæ дзырд, сæ фæндон иу кæнин. Хъаруджын адæм уæвгæйæ, ир никæд ба-фæрæзтой хицæн падзахад саразын, хи культурæ срæвдз кæнин. Кæддæриddæр ирон адæм уыдисты иннæ падзахæдтæн дуаргæс, хъæбатыр ӕфсæддон, цæрдæг лæггадгæнæг, фырнымд узæлæг. Кæддæриddæр ирон адæм сæ цард ӕрвистой кæйдæр фæсдуæртты, ӕнхъæлмæ кастысты кæйдæр ӕппаргæ къæбæртæм. Кæм нæ балæууыдаид ирон лæг «кресты» гæбæзы тыххæй, «молодец» фехъусыны тыххæй.

Фәлә-иу ирон адәмән сәхиуыл исты фыдәбон күң аәрцыдис, уәд никуы зыдтой сә зонд, сә тых баиу кәннын.

«Хәст дәләсихы ис, аәз та уәләсихаг дән. Кәдәм цәуын?! Кәд знатардәм схәццә уа, уәд аәз дәр — мәнае!»

Афтә уыдис ирон зонды ахаст.

Хъобаны хъәбатыртә Абхазы аәфсәдтимә күң хәңзысты, уәд сә фарсмә Дәргъәвс аәмә Саниба Рекомы күывдтыл зылдысты.

Чеселты фәсивәд Ренненкампфы аәфсәдты ныхмә күң аәрләууысты, уәд Дзауәй иутә хәрзгәнәг уыдысты знәгтән, иннәтә та хәлиудзыхәй кастысты Хъолайы фидары пиллонмә...

Иугәйттәй... хицәнтәй...

Уый у ирон адәмә зонды ахаст.

Аәвәццәгән, наә хысмәты уый фыст ис, аәмә ирон адәймаг цалынмә ирон хүйина, уалынмә уыңы сәфты зонды ахаст иемә хәсдзән.

Уыңы зонды ахасты ахкосәй ирон адәм кәддәриддәр аәмбылды аәмә састы бынаты уыдысты.

Аәрцыди чысыл адәмтән ирвәзынгәнәг тых — Октябрь революци, аәмә та ирон адәм наә сарәхстысты.

Советон хицауад иннә хәрзиуджытимә радта чысыл адәмтән ахәмтә дәр, уыдон сә фыны дәр кәй наә уыдтой: хи культураіы бар, бәстәйи хъуыддәгтә хи аәвзагыл аразыны бар, фәлә та ирон адәм наә сарәхстысты.

Аст азы аивгъуытта Цәгат Ирыстонән, авд азы аивгъуытта Хуссар Ирыстонән, аәмә абоны онг наә кусәндәттә ницы бағәрәэтой хи аәвзагмә рахизынән.

Рагәй бәлләйдыстәм хи аәвзагыл чинигмә. Аәрцыдис уый фадат. Хицауад ма аххуыс дәр дәтты мыхуыры хъуыддагән. Махән, ирон адәмән, уыңы аххуысы дәр ницы бәркад ис, уый тыххәй аәмә та наә фәнд, наә дзырд баиу кәннынән ницы фәразәм. (...)

Къазна мыггагмә наә мыхуыры хъуыддагән аехца наә дәтдзән, аәмә ныры хуызән галиу фәндагыл күң ләууәм, уәд тынг тас у уәгъед ихыл аzzайынай, тас у, наә газеттә аәмә журналтә иу фыдбон дзыхъләуд күң ныккәнай.

Афтә агуры экономикәйи аегъдау, аәмә уый ныхмә аәрләү-үән наәй.

Гъеуыцы фылбон цәмәй ма раләууа, уый тыххәй хъумә рагацу бамәт кәнәм. Хъумә митәй мәсгүйтә амайынау ма уа нә мыхуыры куыст, фәлә йә хъумә әрәвәрәм айнаң къәдзәхәу фидар бындур. Фидар бындур әрәвәрән та бафә-раздзысты ирон адәм әрмәст иумә, амдыхәй, амзондәй. (...)

Бәрәг нәу, кәд байу уылдысты ирон адәмы хәйттә политикон уагыл, фәлә рагацу, цалынмә уыцы рәстәг цәуа, уалынмә хъумә срәвдз кәнәм нә культурон иудзинад. Дзәгъәлы нын аивгъуытой бирә мәйтә әмә азтә, фәлә нын иу бон дәр фәстиат нал хъәуы.

1928 аз

Коңойты Арсен

Фыстәг Цомайты Харлампимә¹

Бакуйә Дзәуджыхъәумә, 1915 азы, әвәңцәгән, февраль.

Уарzon фылд Харлампи!

Әрмәст зон федтон «Чырыстон цард». Ныррызти фырцинәй мә зәрдә, ахъардта уәнгты йә хъәр. Тар, әнкъард зәрдә та федта рухс әмә ныууләфыд бындзарәй. Цин кәны, цин кәны зәрдә «Чырыстон цард»-ы фәзындај. Тарф уазал зымәджы фәстә та сдардта йә был уалдзыгон хур нә Ирыл. Базмәлыйдысты йә тәфмә уәнгтә. Кәд йә тәфәй стәфсиккой нә салд бәстә. Кәд ауадзид уидәгтә нә Иры къабәзтәм, кәд цъәх радариккой нә сай къуыбыртә, кәд бапырх кәнид рәзгә дидинджытә райсомы әрттивгә уалдзыгон әртәхәй. Кәд раftauиккой сыфтәр нә хуыскъ бәләстә, кәд әртәхиккой цъиутә дәр хъарммә әмә нын зариккой уалдзыгон зардҗытә. Уалдзәджы тәфмә кәд райхъал уаиккой мыдыбын-дзытә әмә кәниккой сә куыст. Уалдзәджы цинәй кәд барухс уайд сә зәрдә нә хуымгәндҗытән, кәд бакәниккой хъәлдзәгәй сә куыст, байтауиккой мылгаг — адәмән сә удылхәцәг — әмә зәгъиккой: «Чырысти, әрзайын кән гъеныйр дә мылгаг, кувәм дәм, кувәм!»

Тынг бацин кодтой, ам ирәй дәр цы гыццыл къорд зонын,

¹ Цомайты Харлампи — Хадзырат дәр әй хуытой, зынгә әхсәны кусәг, журнал «Чырыстон цард»-ы редактор, тәлмацгәнәг, амардтой йә 1937 азы.

уыцы адәмтә. Йәе бон кәмән цәмәй уа, уымәй баххус қәндзән. Ацы хорз хъуыддагәй йәхи ници аласдзән, әз кәй зонын, уыцы къордәй. Зәрдәйә тыңг арфә қәнәм журнал раудаджытән, иумәйаг хуымы фыдәбонгәнджытән. Байрайт, байрайт, мыггагтауджытә!

Токаты Алихан

* * *

Алы скъолаты, Кавказы дәр әмә Уәрәсейы дәр, кәд бирә нә, үәddәр иры ном Уәрәсейы адәмты мыггәттән чи зонын кәна, уый бәрп ахуыр кәны иры фәсивәд. Ахуыр кәны алы ‘взәгтә ‘мә сә иннә адәмтәй әвзәрдәр нә зоны. Әрмәст иу ранәй не ‘ййафы адәмты: уый уый у, әмә ам ахуыргонд ләг әппәтү фыццаджыдәр йә райгуыраң әвзаг базоны, стәй уый фәстә та иннә адәмты ‘взәгтә. Ирон фәсивәд та иннәрдәм: адәмты ‘взәгтә базоны, фәләй үәхи әвзаг нә. Әмә йәм уымәй хәрам дәр нәй. Никуы ис, ирон әвзаг кәм ахуыр кәной, ахәм скъола. Гъе, әрмәст иу скъола, ирон әвзаджыкoy қәм ис, уый у Әрыдоны семинар. Әрмәст уым фенәм иннә ‘взәгты астәу «ирон әвзаг», зәгъгә, әндәр никуы. Семинары уроктә кәм фыст сты (расписание), уый ирон ләг куы бакәссы әмә дзы алы әвзәгты астәу «ирон әвзаг» куы фены, үәд йә зәрдәмә хуры тынтә бакәссынц. Фәлә-иу уыцы ләг куы зонид, ирон әвзагәй семинары йә ном йеддәмә кәй ницы ис, уый, үәд-иу афтә цин нал кәнид. Әз әнәхъазгәйә зәгъын, ирон әвзагәй семинары йә «ном йеддәмә кәй ницы ис, уый».

1916

* * *

Адәм нә зонынц, ирон әвзаг ма сә хъәуы әви нае, уый. Скъола уа, хъәусовет уа — иууылдәр фыссынц уырыссагау, әмә ма суанг зәрәдтә дәр сә зәрдәмә афтә айстой, цыма уырыссаг дзырд куы зәгъяй, үәд уый стыр ысгүыхтдинад у, афтә, әмә цы иугай хәлд уырыссаг дзырдтә зонынц, уыдан фәтъыссынц сә ныхасы: «Әз ыстарацца кәнын», «Мә ныхас ашибгә ма үәд, фәлә...», «Цы минават фәци?», «Әмә йәм дәләжитт скодта».

1932

Нигер

* * *

Ирон ныхас, ирон дзырды хәзнадоны Әрфәнүйфәдәй бәрәгдәр ысты Нарты кадджытә — ирон адәмнә номхәссеңи эпос. Дзыхәй дзыхмә, фәлтәрәй фәлтәрмә цыдысты уыцы кадджытә. Адәмнә цард әмә әнусмәйи тохән уыдан әвәджиауы ‘вдисән уыдысты қәддәридәр әмә стыр ныфс уагътой адәмнә зәрдәты. Уый уымән, әвәңщәгән, әмә рагзамантәй суанг абоны бонмә ныллағдәр никүни кодта се стыр аивадон хъомыс.

Царды цы стыр цаутә ‘рҼыди, цы бавзәрстый адәм хорзәй, фыдәй — әппәт уыцы хабәртә, кәм фәсномыгәй, кәм әргомәй фәкодтой сә таурәгъты Иры куырыхон әмә разагъды ләгтә: Зыгъуытаты куырм Бибо, Беджызаты Леуан, Кертибиты Кертиби, Хъаләгаты Иналдыхъо, Сланты Гаха, Тұаты Зауырбек, Гуыриаты Хъәвдын әмә Джусойты Кудза...

Цард ивгә цыд. Ивта адәмән йә зондахаст, бирә ног дзырдә бафтыд не ‘взатыл, бирә дзырдә ферох. Әвзаджы гәнәнтә куы уәрәхдәр кодтой, куы къуындәгдәр. Фәлә ирон әвзаджы — әнустәм — нахъуытау тәмәнтә калдта, нәртон, зәгъгә, ахәм дзырд...

Иу нысаниуәт ын уыди сәйраджы-сәйрагдәр уыцы дзырдән, әмә уыцы нысаниуәт у — ләг, ләгуа ләг, әхсарджын, хъәбатыр. Нәртон, зәгъгә — уый, йә кары чи бацыд, әнцой чи на зоны йә цард-цәрәнбонты, ахәм ләгәй фәзәгъынц, хәстү быдры чи расгуыхт әмә царды стыр быщәуты иу әмә дыууә хатты чи на рәвдиста ие ‘хсар, йә ләдҗыхъәд.. Нарт, зәгъгә, афтә фәсномыгәй хуыдтой ирон адәм рагәй-әрәгмә сәхи дәр.

Әнус әмә ‘рдәгәй фылдәр цауы, ирон адәм сә фыдәлты таурәгътә ‘мә кадджытә ‘мбырд кәненү куы байдытой, уәдәй нырмә. Уыцы куыст уәлдай зәрдиагдәр әмә әнувыидәрәй чи кодта, уыдан мысгәйә фыщаджыдәр зәрдил әрбаләууы Цорәты Елдзарыхъоны ном. Стыр куыст бакодтой уый фәстә Всеволод Миллер, Санаты Дзантемир әмә Гацыр, Тугъанты Махарбек, Әмбалты Цоцко, Гарданты Михал, Гуыриаты Гагуыздз, Тыбылты Алыксандр, Дзагуырты Гуыбады. Уәлдай ахсажиагдәр әмә зынаргъдәр та сты ацы хъуыдаджы Беджызаты Чермен әмә Дудары фәлләйттә...

Нарты эпос ирон адәмән ие стыр хәзна у, йә цардыфыст. Нәй нын ницы зынаргъдәр уыцы хәзней.

Гуытииаты Хъазыбег

УИДӘГГЕ

ЕСИАТЫ Хасан

УЫД АДӘМӘН ЛӘЕГГАДГӘНӘГ

«Уый раджы уыд, раджы, мә хуртә, уартә незаманты...»

Гъе, афтә-иу райдыдта йә ныхас мә фыдыфыд Есиаты Мандзи — «Дада». Мандзи райгуырд 1794 азы әмә амард 1947 азы. Йә фыд Мулдарән уыдис цылпар усы: Санатәй, Шурено-ва — кәсгөн сылгоймаг, Астемирова (нәй йә зонын, кәңон уыд, уый) әмә Уырымтәй алагираг — Мандзи әмә Будзийы мад (дыууа дәр сә әрыйгон бонтә арвыстой Хохы Карцайы, сә рапидуырән хъәуы).

Мандзийыл 15 азы күн сәххәст, уәд алыгъд Кәсәгмә. Уым фәци иуцасдәр рәестәг, стәй афтыд Уырысмә. Уалынмә райдыдта хәст, Наполеонимә хәст әмә 18-аздзыдәй уырдәм аңыд, йә кәстәр әфсымәр та Хохы Карцайы баззад. Мандзи хәсты кодта дохтыры күистытә, әрыйгон кәй уыд, уымә гәсгә. Иу ран әндахәй ласта дәндәгтә, афтәмәй йә федта Наполеоны дохтыр әмә йәм фәдзырдта. Мандзи йәм баңыд, кәсиси йәм әмә уыны: ләгән йә иу къух әмә къах — нал. Ләг ын радта дәндәгтәласән аркъяу әмә операцион кард әмә йә сахуыр кодта, күнд архайын хъәуы семә, ууыл. Кард дәр әмә дәндагласән дәр уыдисты сатәгсау, мәнә топпы хәтәл күнд уа, афтә. Иуныхасәй, цалынмә Мандзи хәсты уыд, уәдмә ласта хәстонты цауд дәндәгтә, кодта операцитә буарыл, комарынджы.

Кард әмә йын дәндагласән цы ләг радта, уый ма йын ба-цамыдта, адәмон хостә кәй хонынц, ахәмтә дәр, алыхуизон кәрдәдҗытә къәдзизән, буары хъәдгомән, рәссыдән...

Хәсты фәстә Мандзи сыйздәхт фәстәмә Хохы Карцамә, йә кәстәр әфсымәр Будзи дәр ма уым уыд. Цас фәцаарди Карцайы, нәй зонын, фәлә азтә фылдәр кәннын күн байдыдтой, уәд дыууајә дәр ралыгъдисты быдымә әмә әрцардысты ныры Ногхъәуы.

Цыдысты бонтæ, азтæ, фæлæ уæддæр йæ дохтыры куист нæ ныууагъта Мандзи. Ирыстоны ахæм хъæу нæ уыд, аэмæ йæм бон цалдæрæй кæцæй не 'рбацыд. Уыдис-иу ахæм бонтæ, дæр аэмæ-иу уазджытæй æхсæвæддæ чи баззад. Кæмæн-иу операци хъуыд, кæмæн та-иу топпы цæфтæ дзæбæх кæнын.

Зæгъын ма мæ фæнды уый, аэмæ Мандзи йæ фæллойæн æхца никуы райста. Хæдзары алы куистытæ дæр-иу ныууагъта, фæлæ-иу баххуыс кодта адæмæн.

Дзæвгар азтæ йыл куы рацыд, уæд ракуырдта беслæнны хъæуккаг Фрайты Косерханы. Уый разынд хорз сылгоймаг, хæдзаруарзаг, кусаг, сыхбæстимæ, хъæубæстимæ цард тынг хæларæй, йæ къæбæр аэмæ цæхх алкæмæн дæр лæвæрдта рæда-уæй. Райгуырд ын цыппар лæппуйы. Уыдонæй иу дæр æртæ азæй фылдæр нæ фæцард, амардысты.

Уалынмæ та райдыдта Дунайы хæст аэмæ йæ хæрз æрвад Есиаты Аслæмырзæ — дæлбулкъон, афтæ зæгъы, цом, дам, мемæ, мæ разы, дам, уыдзынæ, кæндзынæ дохтыры куист. Аэмæ æнæуи дæр йæ зæрдæ йæ сывæллæттыл куыд рыст, уымæ гæсгæ сразуы, кæд ын кармæ гæсгæ афон нал уыд, уæддæр. Бакæсгæйæ йыл цыма 35 — 40 азы йеддæмæ нæ цыд, афтæ зынд. Эцæгæй та йыл цыд 70 азæй фылдæр. Райдыдтой хæстон бонтæ. Мандзи, Аслæмырзæйæн уыд йæ «личный адъютант». Хæсты фылдæр кодта дохтыры куист. Уыдис дзы ахуыргонд дохтыртæ дæр аэмæ-иу дис кодтой йæ араæстдзинадыл.

Мандзимæ уыд æртæ паддзахадон хæрзиуæджы, уæдæ уырыссаг æвзаг дæр хорз зыдта. Хæст куы фæци, уæд дыу-уæйæ дæр сыздæхтысты сæ райгуырæн хæдзæрттæм. Йæ мойы ссыдмæ Косерханæн райгуырд чызг. Сæвæртой йыл ном Дзыгки. Мандзи бон-æхсæв нæ зонгæйæ, куиста цæхæрадоны, дардта фос, кодта дохтыры куист, хъæдæй сут ласта. Йæ хæрд, нозт уыдисты фысæн йæ раззаг агъд фæрсчытимæ, къуымæл, мах-сымæ, бæгæны, карз нозт та йæ дзыхмæ дæр никуы счаста, æцæг хордта нуры, сырх цывзы, хъæдзындз, тынгдæр дзылакъуы, булкъ, цыхт. Эз ма хорз хъуыды кæнын: фæззæг-иу фыццаг мит куы рауарыд, уæд-иу нæ уæлдай мæргytæ—кæрчытæ, хъазтæ, бабызтæ, гогызтæ аргæвстой аэмæ-иу сæ цары æрца-уыгътой бинты тыхтæй.

Дзыгкийы фæстæ райгуырд Ислам, стæй та Илас аэмæ Деппо, чызг Даннæ аэмæ мæ фыд Мæхæмæт — Быдьитт. Цард хуыздæрæй-

хуыздәр кодта. Ләппутә, чызджытә рахъомыл сты. Уыдис сәм бәхты скъәт, хъомты скъәт, галты скъәт, афта хорз җәрын байдытой. Дзыгки моймә аңыд нәхи хъәумә Сокаты Бәбәмә.

Мандзи әмәе Косерханы хистәр ләппу Исламән уыд әртә ләппуйы әмәе иу чызг. Ләппутә әртәйә дәр хәңдысты немыщаг фашистты ныхмә, әмәе хистәр әфсымәр Хайсуф, танкон бригады командир, фәмард Курски хәсты 1943 азы. Кәстәр Сафарбек дәр фәмард уыңы аз. Астәүккаг ләппу Әхсар сыйдахт хәстәй капитанәй, фәзи институт, күиста Цымытийы скъолайы директорәй, ахуыргәнәгәй. Иннәе ләппу Илас уыд дыгурон сиахс, бazzад сын иу ләппу Бексолтан, уымән та — дыууә ләппуйы әмәе цыппар чызджы, уыдонән — цот, цотыщот.

Мә фыдыфсымәр Деппо фәмард 1914 азы усгур ләппуйә. Кәстәр — мә фың Мәхәмәт (Быдьитт) баҳастәг кодта Бесләнү җәрәг Алибекты Сулейманимә, чызг уыд Созайты хәрәфырт кәрдзинаг, хуынди Даухан. Раңыди сын дәс сывәллоны—фондз фырты әмәе фондз чызджы. Әнәуи та Мандзи әмәе Косерханы цот әмәе цотыщот хәңдә кәнүнц дәс әмәе авдышсәдзмә. Нә мад Даухан уыди Мад-хъәбатыр. Мәхәмәт әмәе Даухан дәр удәгас нал сты.

Хистәр ләппу Ислам дәр кодта дохтыры күист, әмәе иуахәмы Салыгәрдәнәй әрбаңәйцид. Нәхи хъәуәй йә хуыздәр әрдхорд йә размә бабадт әмәе йә амардта. Йә мард ын нә бәх фаэтоны нәхимә әрласта. Райсомәй рабәрәг хабар әмәе дыууә мыггаджы кәрәдзи хәрын райдытой. Кәрәдзийә ма амардтой фәйнә цалдәры. Хистәры кәстәр Илас сси абырағ. Никәмәй тарст, нәдәр уырысы милицәйә, нәдәр иннатәй. Сбаста йәхи хуызән әмбәлтимә йәхи әмәе афтәмәй йә цард әрвиста. Иуахәмы та нын нә бәхдәттә әмәе хъомдәттыл арт бандзәрстәуыд, әмәе та ногәй тут ныккалд. Хъәуы астәу цардысты Ардасенты Бабпо әмәе Гасайы хистәртә, әмәе уыдон ләппуты сәхимә бамбәхстой. Деппойән мә фыдыфыд Дунайы хәстәй англ исаг дыуудәсәхстон топп әмәе маузер сласта, әмәе йә рәзты знаг ауайын нә уәндыйд. Мә царды бонты, дам, иунәг хатт фәтарстән, әндәр никуы. Уый та уыд афтә. Аңыд әмәе та мәгуыр адәмән Бадилаты фос ратәрынмә хъавыд, әмәе йә къухы куы ницы бафтыд, уәд Чырыстонхъәуыл

йæ фæндаг ракодта æмæ иу лæгæн (кæддæр ыл хинæй чи рацыд ахæмæн) йæ галтæ æд уæрдон ратардта.

Уæдмæ райдыдта ног хæст, мидбæстон кæй хуыдтой, уый, æмæ уырдæм акодтой Деппойы. Иуцасдæр рæстæг куы рацыд, уæд Деппойы фæдыл бафтывысты чидæртæ нæхи хъæуæй æмæ йæ уым амардтой. Уый хъæумæ куы сыхъуыст, уæд та ногæй тут ныккалд. Афтæ дыууæ мыггаджы кæрæдзи цагътой.

Ленины-Сталины революци куы фæуæлахиз, уæд Илас иуы рæнхъыты дæр не 'рлæууыд, ома, бazzад «абрекай». Йæ фæстæ та зилын байдыдтой, фæлæ сын нæ куымдта æрцахсын.

Уалынмæ райдыдтой адæмæй кулактæ кæннын, уыдонмæ хауд Мандзи дæр. Фæлæ уый разынд зондджындæр æмæ рагацау, адæмы разæй, колхозмæ радта дыууæ галы æд уæрдон, дыууæ дуцгæ хъуджы æмæ æртæ бæхы, уыдонæй иу уыд саргъы бæх, æмæ йæ ма фыдæн фæстæмæ радтой. Радта ма картофы æмæ нартхоры мыгtag дæр. Мандзийæн йæхицæн уыд агуыридуруфыщæн завод. Нæ зæххытæ уыдисты Хетæджы къохмæ хæстæг. Немæ ма уыдисты Хъæрæцаты, Гаккайты, Бдайциаты, Ардасенты, стæй Хæмæтаты Адтойы зæххытæ. Афтæ, фæндзгæйттæ, цыппæргæйттæ куыстой иумæ, хатгай-иу фылдæртæ дæр баисты. Иуахæмы бригæдтæ хос карстой. Мандзи уыд ныллæггомау, фæлæ йæ цæвæг — æппæты дынджырдæр, йæ хъæд та бæрзонд лæгæн арæзт. Цæвиттоны хъуыддагæй, дыккаг-æртыккаг бон-иу ссивынмæ куы рацыдисты, уæд-иу рафæрс-бафæрс байдыдтой, ацы æнæхус уис та кæй карст у, зæгъгæ, æмæ та-иу чидæртæ сæ ныхас баппæрстой, ай та Мандзийы уис уыдзæн, зæгъгæ, иннæтæ та-иу афтæ: «Уадзæм Мандзийы уистæ, иннæ аз сæ æрæмбырд кæндзыстæм». Ахæм фæтæн уис хаста.

Иуахæмы Мандзийы милицæ æрцахстoy æмæ йæ хъæусоветы бакодтой. Æртыккаг бон Илас уый куы фехъуыста, уæд æрцыд Суадаг æмæ Мусты къуымы хъæдæй æмæ йæхи радта. Иласы æрцахстoy, Мандзийы раугътой, фæлæ уымæй Мандзийæн æнцондæр нæ фæзи. Уымæн æмæ зыдта, лæппумæ цыкæсы, уый. Иуцасдæр рæстæджы фæстæ Иласы ахæстоны амардтой.

1934 азы, зæронд коммунист Калинин ам куы уыд, уæд фехъуыста, Мандзийыл 140 азы кæй цæуы, уый, диссаг æм фækаст æмæ æрцыд нæ хъæумæ уынæг. Кæнгæ та йæ æркодта Богъаты Сирмæ — зæронд революционер. Косерхан сын уайтагъд

уәливиҳтә ракодта, карк аңаttә кодта, фәлә Калинин ныллаууыд, ирон арахъхъ, кәрдзын, айчытә, цывзыдзәхдон, дам, фенут. Әмбаргә та йә хорз кодтой, уымән аәмә Мандзи дәр, Сырмә дәр, Косерхан дәр хорз зыдтой уырыссагау (Бесләнни Алибектә уырысимә иумә Җардысты сыйхәттәй). Иуныхасәй, Мандзи къуымәл, махсымә йеддәмә ницы нызта, фәлә Калининән аәртә гыщыл агуывзәйи дзаг арахъхъ башуазын кодтой. Уазәгән Мандзи дәр аәмә Косерхан дәр тынг фәңцидысты йә зәрдәмә. Җасдәр рәстәджы фәстә газеты уыдис йә фыстәг Калининән, цы бирә Җәрәг ләг аәмә усы федта, уый тыххәй. Къамтә дәр систой.

... Райдыңта Фыдыбәстәйи Стыр хәст. Әз ахуыр кодтон аәртыккаг къласы. 1942 азы немыц Ирыстонмә күү аәрба-цәйхәцәкә кодтой, уәд иу бон дуармә бадәм. Уалынмә хәйтәхәджытә кәңәйдәр фәзындысты, немыцәгтә аәмә нәхионтә, аәмә райдыңта уәлдәфөн хәст. Нәхионтәй Җалдәры аәрәппәрстой, фәлә иу, аәвәцәгән, бынәттә хорз чи зыдта, ахәм тәхәг немыцаг хәйтәхәджы Суададжы хъәдмә басайды, аәмә уым мидәгәй, дыууәйә дәр аәрхаудтой. Уый фәстә сә кой уыдис газетты. Мандзи мә иуахәмы афарста, күйд, дам, у, арвыл цы кәнүнц. Әмә йын аәз күү загътон, махонташ Җалдәр аәрхауд, зәгъгә, уәд мын афтә зәгъы: «Ләппу! Дин Иман цы Хуыңау радта, уыцы Хуыңау раз дын зәгъын: Уәрәсейыл бирә хәттыты афәлвәрдтой, аәмә дзы никәмән ницы рауд, ахәм паддзахад нәй, аәмә Уәрәсейыл чи фәтых уа».

Фәнди ма мә зәгъын уый, аәмә мә фыд күиста тракторон бригады бригадирәй, Хәмәтаты Бадта — колхозы сәрдарәй, Гуыриаты Акка та прицепщикәй, стәй трактористәй. Аәртәйән дәр радтой «бронь», ома, аәфсадәй уәгъд сты, зәгъгә. О, фәлә уәлдәфөн хәстәй аәртә боны күү раңыд, уәд райсомәй радијы мә мад кәртмә ракаст — цыдәр гыбар-гыбур йә хъустыл ауад. Кәсү, аәмә кәрти къах бакәнән нал уыд мах аәфсәдтәй. Семә уыдисты нәхи Иласы фырт Сафарбек (Дзәготт) аәмә нә хәрәфырт Хуыңзиаты Әхсар, ныр отставкәйи булкъон, цәрү горәтү. Тагъд-тагъд сәхи ахсадтой, цыдәртә ахордтой аәмә аңысты фистәгәй быдырты-быдырты горәтүрдәм. Әз дәр семә раңыдтән хъәугәрномә. Ууыл дыууә-аәртә сахаты күү раңыд, уәд нә уынгты немыцаг танктә, мотоциклтә, машинәттәй

азмәлән нал уыд. Немыц зыдтой, нәхиуәттә сә разәй кәй цәуынц, уый, фәлә иу хъуыддаг ферох кодтой: аңхъәл уыдысты, Әрыдоны хидыл цәудзысты, адон та Әрыдоны сәрмәе доны баудысты, нәхи хъәуы ракомкоммә.

Мах уыцы дыууә мәйи цы нае бавзәрстам! Әдзәсгом адәм. Дыууә саджиләг ләдзәджы зәххы атысс, рагъхъәд сил авәр әмәе дын туалет цәттәе. Уый уынджы, цәхәрадоны кәрон. Уәд хәрынмә — мәтихтәе, алы бон дәр мә мадәй агуырдтой «аин кур» (иу карк), кәнә «аин хъахъа» — хъаз. Уәдә фыстәе, родтәе, галтәе — әфсис ницәмәй зыдтой.

Иу немыцат мә уыйбәрц баярзта, әмәе нае фәстагмә әфхәрын дәр нал уагъта. Йә фыдмә уыд цыдәр завод. Иунәг ләппу, әмәе йә цыма зонгәе кодта, фәмард уыдзән, уый. Сәхимә мә әрвиста, мә фыд, дам, иунәг у, әз та, дам, нае аирвәздзынән әмәе, дам, мә бәстү завод дәу уыдзән, әз, дам, мә фыдимә банихас кодтон. Җәгат-Скәсән Германәй уыд. Кәддәр, дам, мах дәр ирәттәе уыдыстәм. Йә ном Рудольф Баер.

Мә фыдыфыд Мандзи-иу уыцы зәрондәй искаең дәндәгтә куы ласта, уәд-иу әм немыцәтә хәлиудзыхәй кастысты. Дис-иу кодтой, афтәе зәрондәй куыд ласы, куыд сәвәры дәндагласән дәндагыл, уыйбәрц хъару йәм куыд ис, зәгъгә. Фәләе уый цәмәй зыдтой әмәе гыщыл цәхәрадоны цы цыппар стыр мәкъуылы ис хъилтыл амадәй, уыдон уымән йәхі карст әмәе ләгуәрдонәй Мандзи әмәе мән ласт кәй уыдысты. Раздәр-иу немыцәтә афтәе дзырдтой, цәмән уәх хъәуы, мах ай амардзыстәм, зәгъгә. Стәй куы федтой, куыд кусы, уый, уәд, хәстү размәе алы хъәутәй адәм сәхи дзәбәх кәнынмә куыд цыдысты, ныр та немыц афтәе цыдысты. Мәнә сигарәтә кәй хонынц, уыдон, стәй йын бапъирозтә ләвәрдтой. Әз, дам, ахәмтә мә дзыхмә дәр никуы схастон, зәгъгә-иу сә нае куымдата, әмәе, әңгәгәйдәр, йә цард-цәрәнбонты иу пъәртт дәр никуы скодта. Дынджыр сырх судзаг цывзы-иу кәрдзынимә, дзиңдайы къуылдыхимә, нурыимә ахордта. Афтәе-иу дзырдта, ләг, дам, цывзы әмәе нуры куы хәра, уәд, рынчын нае кәнен. Әхсәв наем-иу уыцы Рудольф арбауад әмәе нын-иу афтәе: «Сегодня ночью русский бах-бах будет». Әмәе наем-иу акъоппы схуыссын кодта. Әмәе-иу, әңгәгәй дәр, әхсәвы «кукурузниктә» бомбәтәе әппәрстой.

Бирæ марды хабærттæ сыхъуыст хæстæй, бирæ бинонтæ бабын сты. Махæн дзы нæхи лæппутæй фæмард Хайсуф æмæ Дзæготт. Ахсар ма сыздæхт капитаны цины.

Хæст фæцис, адæм цин кодтой, чи куывдтæ, чи хистытæ кодта. 1943 азы амард нæ фыдымаð Косерхан, 127 азы йыл куы цыд, уæд. 1947 азы зымæг куы ралæууыд, уæддæр ма нæ фыдыфыд Мандзи сæрæн уыд, фæлæ иу æхсæв æддæмæ рацæй-цид æмæ асинтыл фæкалд æмæ йæ син асаст. Аñæхъæн зымæг кæцæй не 'ркодтам дохтыртæ, ахæм нал бazzад. Уæд нæ хъæуккаг Хуыриаты Хазби куыста обкомы, æмæ ма уый дæр цалдæр хатты æрласта хорз дохтырты. Фæлæ лæг нæ дзæбæх кодта. Ахмæ 1947 азы апрелы райдайæны амард.

... Афæдзы хабærттæ конд фесты рад æмæ уагыл. Мандзийы фæстæ операцитæ нал, фæлæ дæндæгтæ ластой мæ фыд Мæхæмæт дæр, мæ мад Даухан дæр. Цыдлысты сæм алы хъæутæй дæр. Мæ фыд куыста тракторон бригады бригадирæй. Уыцы рæстæг бригад дæр фæдомбайдæр. Фæлæ та æрцид ног бæллæх, æнæнхъæлæджы нæмыгæй фæмард дæс сывæллоны фыд. Иу хъуг æмæ уæнныг ма нæм уыд, æмæ хъуг йæ боны аргæвстoy, уæнныг та — дыууиссæдзæм бон. Райдыттам та кусын. Аñæ фос, æнæ хъугæй хъæуы цæрын зын у, уæлдайдæр гыццил сывæллаттимæ. Уыцы рæстæг нæ кæстæр Эльмæйыл иу мæй цыдæр цыд, æндæр нæма. Иуахæмы райсомæй раджы цæхæрадон рывтам, æмæ нæм колхозы сæрдар Хæмæтаты Бадта æрбæцид æмæ афтæ: «Даухан, мæ дæндагæй мæлын цалдæр боны æмæ мын æй слас».

Сбадын æй кодта, мæнæн афтæ зæгъы, фидар, дам, ыл хæц. Даухан дæндагыл аркъуа авæрдта æмæ йæ сæр батылдта. Цылкк, зæгъгæ, æмæ йæм дæндаг дары, бафснай, дам, æй, уый, дам, де злаг у. Бадта ма исдугмаæ æнцад абадт, стæй фестад æмæ, дæ цæрæнбон бирæ уæд, зæгъгæ, йæ дзых ранхъæвзынмæ хъавыд, фæлæ йæ мæ мад нæ бауагъта, мæнæн та афтæ, рæвдз, дам, хъæбæрдæр арахъхъæй радав. Аз тагъд арахъ радавтон, ранхъæвзта лæг йæ дзых. Даухан дæндаджы бынаты бæмбæг арахъхъы тылдæй авæрдта, æмæ Бадта кафгæ афардæг йæ куыстмæ. Афтæ, мæ фыды амарды фæстæ дæндæгтæ ласта мæ мад, колхозы дæр куыста. Дæндагласæн-иу йемæ куыстмæ ахаста, уым дæр-иу бахъуыд.

1951 азы фæззæджы мæн акодтой æфсадмæ, уым сахуыр

кодтон хәйтәхәджы хәйттә, уйй фәстә күистон механикәй, техникәй, уыдтаен Корейы. Хищауды бардырмә гәстә маx Корейән радтам әнәхъән дивизийи фаг хәйтәхәджытә — МИГ-9 әмә МИГ-15. Нәхәдәг та райстам МИГ-17. Маx, къорд механикы әмә техники, хәңгәрзы әмә бастдзинады специалисттә, иу афәдзәй фылдәр уыдистәм уым. Зындгонд күид у, уымә гәсгәе уәд Иугонд Штатты әмә Корейы 'хән цыд хәст әмә корейәттән хъуид әххуыс кәнын.

Службайы фәстә акуистон хохы, райстон машинә скъәрыны бартә әмә пенсийи рацәуынмә фәкуистон алыхуызон машинәтыл.

Бинонты хъуиддаг афоныл бакодтон. Ис мын цот — иу ләппу әмә дыууә чызджы — Олег, Янә әмә Жанна, се 'ппәт дәр райстой уәлдәр ахуыргондзинад. Ләппу Олег, экономист-бухгалтер, юрист, кусы республикәйи Мидхъуыддәгты министрады, у майор. Чызджытә дәр сәе амәндәтә ссардтой, уәдә әгүист дәр не сты. Мә фырт йә цард байу кодта Черчесты Сергей әмә Таняйы чызгимә, ис сын цыппараздыд чызг. Мә цот сты Дыгурлы Уане әмә Уәлацкәйи хәрәфырттә.

Ме 'фсымәртә Таймураз әмә Цәрайән, хотә Розә, Журетә, Эльма әмә Ирәйән дәр рацыд хорз цот, ис сын цотыцот дәр. Сә кәстәртәй иутә ам цәрынц, иннәтә Мәескуыйы, аннәтә Санкт-Петербургджы.

Мә фыдыфыд Мандзи хорздзинад кодта адәмән. Фәлә йә цотәй иу дәр йәхи низәй наә амард. Табу Хуыщауән, фәлә цымә хъуиддәгтә цәмән афтә раудысты?

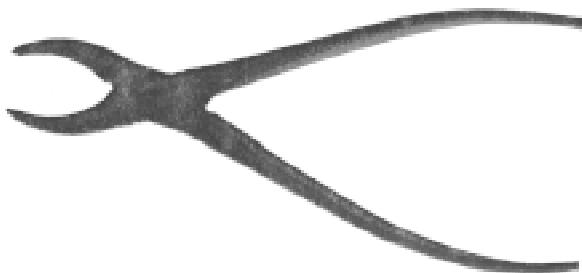
Мандзи мын-иу афтә: «Ләппу, мә фәсонтә та мә хәрынц, тут та раудзын хъәуы». Йә фәсонтә-иу артмә фәтавта әмә-иу сырх-сырхид систы. Уйй фәстә-иу сә, цәхәрадоны цы стыр әнгуз бәлас зад, ууыл фәхафта, цалынмә-иу сә тут наә акалд, уәдмә—уйй, дам, мард тут у. Стәй-иу йәхи конд хосәй йә фәсонтә байсәрста, әмә-иу ләг дзәбәх уыд дыууә-әртә къуирый.

Цымә Мандзи әмә йә бинойнаг Косерхан уыйбәрц цы хуызы фәцардысты? Аз афтә хъуиды кәнын, әппәты фың-цаг дәндагласән аркъяуы фәрцы. Уйй сыгъдәг әфсәйнаг наeu, фәлә, уәларвәй чи әрхаяуд, ахәмәй, кәннод та египетаг дурәй. 5500 — 7500 азы размә уым ссардтой цалдәр тоннәйи чи ласта, ахәм дур. Уымәй бирәе ахәм дзауметтә скодтой.

Дәндагласән дәр әмә кард дәр фондз азы фесты зәххы бын әмә мәнә цима барәй әвәрд уыдысты, уый хуызән рахаудтой, гыццыл ңәхәрадоны хъәдындзы хуымтә күс къахтон, уәд. Кәд әмә сә чи скодта, уый бәрәг нәу. Әрмәст сыл ңыдәр дидинты ныв. Кәд иу аркъау сахатмә, иу бонмә дәс дәндаджы сласта, уәд ай дәс хатты донәй ранхъәвзын хъуыд, әндәр ницы. Нә иста йәхимә чъизи — нә йә хъуыд фыңын әмә әндәр ахәм хъуыддәгтә. Ласгә та дзы фәчынди къаддәр-уәддәр 135 азы.

Немыц нәем 1942 азы күс 'рбабырстой, уәд нә цары уыд дзәбидыры, сәгуыты сыкъатә, стәй уыдонән сә къәхтә, рагъәнтыл кондәй. Әмә цас уыдысты, цас! Сәгуыты әмә сыгъи-йы къәхтә ахәм рәсугъд уыдысты, әмә ма ныр дәр мә ңәстистыл уайынц. Уәрагмә хәстәг-иу сын бырауәй ахуынкъ кән әмә — ңәттә ауындзән. Уыдон фембырд кодта мә фыды-фысымәр Ислам. Зилгә әмә ңәттә та сә кодта Мандзи. Әмә немыц лиздзынмә күс хъавыдысты, уәд сәм цармә схызтысты әмә сә адәвтой. Мандзийән ахәм хъыг уыдис ацы хабар, әмә йын цима йә цонг ралыг чындауыд, уйайу фәци.

Гъе уый уын мә фыдыфыд Мандзийы әмә йә бинонты хабәрттә.

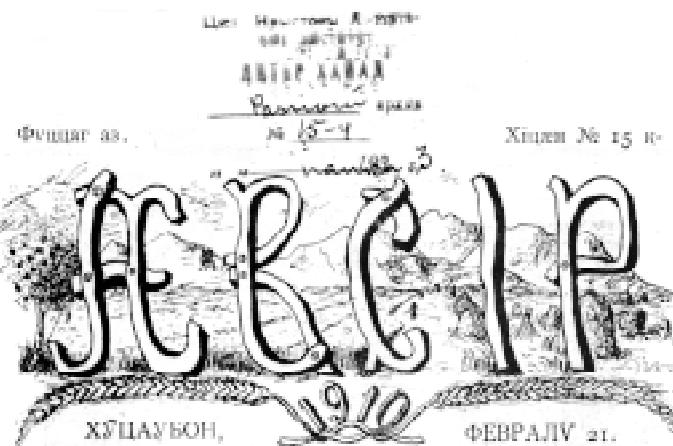

«ÆФСИР»-Ы 100 АЗЫ

1910 азы 14 февралы Калачы рацыд æрвилкъуырион литературон, æхсæнадон-политикон æмæ юмористон журнал «Æфсир»-ы фыцдаг номыр. Уагъта йæ Коцойты Арсен, разагъды фыссæг æмæ æхсæны кусæг.

Арсенæй уæлдай ма журналы күисты зæрдигæй архайдтой Гаглоиты Рутен, Гулиты Ефим, Уырыймаæты Харитон, Цхуырбаты Леон, Рæмонты Т. æмæ иннæтæ. Кæд журналæй цышпæрдæс номыры йеддæмæ нæ рацыд, уæддæр Ирыстоны культурон царды тынг сахадыдта, нæ периодикон мыхуыры рæзтæн æнæмæнг фæахъаз. «Æфсир» Арсенæн йæхи фæллæйттæй раугъета радзырдтæ «Гигойи куадзæн», «Ганиффæ», публицистикон уацтæ «50-æм аз Шамилы æрцахсты бонæй», «Нæ фыдбылызты фыддæр», «Хъæууон бандытæ», «Хизанты тыххæй», стæй цыбыр юмористон нывтæ Арсенæн йæхи конд карикатурæтимæ.

Журнал фæлгонцгонд уыд аивадон нывтæй.

Т А Б Х У Д В . . .
Техуду ашу леппнүү ё сүдүтмө,
Төзмө күйүнүү церкесеү чынс-
хаст,
Күй боланс рузын,—хасларың це-
ркеси,
Драласың барың ишкөң жана түбүн-
масы.—
Да нарикж алем фелтергай пең-
чиој,
Разуміл сунтуя оңкөрттөй көнчиги...
Да ном дын көркөй мункагыл ми-
стикой,
Гәйдәл фенкүл зордагай көнчиги...
Хәсану.

Г А Н I Ф Ф А.
(Көлгөй наады).

Рагы үні ү). Стүр Кеседү тар
ғыл макон табарал жетүүдү гадаан.
Жинахүр алеминең іш ристе чи аны,
уюн түскөттөй үй кондаматты,—
иулаефусту іш іш комномык фен-
күлтө анын жинар шағынту фарсто:
— Екін у анын дөссады галын?
Да башын сүн іш радио:

— Үй у фендул жыл чындын үйлэ-
зу Даражхот.

— О, фендустам Даражхоту түххөј
Фендустам үй фендулгизманду, үй налы-
тыхыл,—захтој іш жанахүр алжы
жыл се фендиң партој параттар.

Шалтану тиңег стер фендулгизманду
төркеме үркөн көрдиган ресүнүн
нуудук түлапшынан айыст. Үңүн айыст
Даражхотт санадта ре ішнег чын
Галиффесеки.

Галиффесеки арах бадті уш рузынни-
гу раз жыл іш үй үркөнде фендустам
зарым, жеткем, фендиңиң шағынтын
ижерукс ахсанын, զұндығанынде
арын салыттын насті... Сера іш кү-
нәләрбүй, үй Галиффесекиң күнәсін-чынади-
мек галбын алғаре башақ шағын
даңын, дінінгүлті тұтада— Ағыл жыл-
жетке, ғелдінеке қарыста же чындыл
бонта.

Галиффесеки 15 даң күй анын, үйл
егас Кеседү иш, фенкүл паралыр
бастынан жер изүргөн барадылтой је
ресүнгадаинан түххөј. Ағас Кеседү
жыл жаңа алғаре бастындар үсгур-
ту дәлбектең бірке нал балада

2

А. В. СИР

№ 3

Цудар аудти.

пензуралай күл соксар, афте та пен-
дымык ішерсій икі ныфты ғі. Мен
иңлас жиегү у, умен земе је ат-
бон көр үйні мекі шастаї.

Уй феодуста индіар.

— Діссар та, жаңада, кетд икі у,
— захта ғі,—жасбарға алсынан та
желде ажам жұмылу ишкесте жақта.

Рагу амж Қету—фөзебурнан Де-
нінаж земе же анықтарнан, земе ғал-
даунеј баталынг өзін... Фәлде на-
дағары дегене күннен, племей ушы
Хұнағ сұхнуда, земе үй сұхнавејін.
Прижест смах хұласын талынғ адам,
је сарадақаје паралгер чи мікү ғал,
желде ажам жұмылу ишкесте жақта.

К у в т.

Уй та күл ұзақи—жеке артын қорі
пону жернүхұла жеме икі ахұсса?
Хур жеппиндер артын қорі наеу,
хур у хұзағал, ушы хұшиғаны
нен Дева. Уй жету арзыл ғердо-
нен, іш сұнбарын құзазеку алғарс,
је көм Сперуния.

Хаттај-хатт финалерде жақыннан

удон саңалалын, заңға.

Ұзақ дәүрүн раінудатта ум жүйүк
спістег жаңу қісау.

— На,—захта, ғіл дар раст икі
хур Хұнағ наеу, амж қана Іады
земе же сұнбарын қою азғемблай ик
кетт. Бирж філленконтон жа Сағ
пендиғуз, Арасіју бұлтұл жеме хур
рухисенін алу ранцдер, қана Іады

АХУЫРГӘННЕГӘН **ЕХХУЫСЕН**

МАМИАТЫ Изетә

АИВАД — УДВАРНЫ РӘЗӘН

(Интегративон урокты цикл)

Эстетикон хъомыладән царды егъау нысаниуәг ис.

Аңы хъуыдаджы национ традицитә сәйраг бынат кәй ахсынц, уый дәр дызәрдиггаг нәу.

Аивад әрдзон хузызы иу кәны национ әмәе әппәтадәмөн, уымә гәсгә у рәзгә фәлтәры психикә әмәе эмоциөн рәзтән стыр ахъазгәнәг фәрәз. Литературә, музыкә, нывкәннынад, скульптурә, хореографи, опера, аивады бирә әндәр хуызтә хъәздыг кәнинц адәймаджы эстетикон адәнкъарынад, парашатәй йын райхалынц йә миниуджытә әмәе сфаелдыстадон гәннәнтә – цыбырдзырдәй, дуне базонын әмәе хи бамбарыны фадат ын дәттынц. Уымәй дарддәр ма, аивады хузызыл әңцайгәйә, скъоладзаутә хуыздәр арахсынц программон предметты әрмәг базонынмә дәр. Хъытагаен, аивады темәмәе астәүккаг әмәе уәлдәр скъолаты фаг әргом здәхт нә цәуы.

Гимнастикә, музыкә, нывкәннынад егъау бынат ахстой суанг антикон дуджы – хәстон фәсивәды гармонион хъомылады. Астәүккаг әнусты физикон хъару әмәе аивдзинады күльт равита дины дорматәй. Цард әмәе аивады фәүәлахиз аскетизмы фәтк – адәймаджы буар әмәе әнкъарәнтә әмьырахгәд «пәләзы» бын әмбәхстәй дарын. Фәлә раләууыди Ренесанс, әмәе та әхсәнад ие ‘ргом аздәхта әддаг бакаст әмәе миддунейи фидыцдҗын әмбәрцадмә. Литературә әмәе хуыз-фыссынады сәвзәрд Адәймаг-аразәджы идеалон фәлгонц. Уәдәй абонмә аивад сис, әппәт адәмты культурәйән иумайаг чи у, ахәм уникалон әевзаг. Фәлтәр фәлтәры ивы, нывгән-дҗыты, музыканты, хореографты, дзырддәсниты, ноджы – кино- әмәе театры нывәфтыд уацмыстыл рәзгәйә. Ахуыр ай кәнинц дунеон аивады барәнтәй баргәйә: хорз – әевзәр, раст – зылын, уарзт – фыдаех кәрәдзийә иртасын.

Рагаивады иу кәнә иннә нывы ңаутә әвдист ңәуынц әнгом бастай әмә сын ис тексты хүйзы «бакәсән». Дзырдаивад әмә музықә кодтой әмдзу. Зындгонд у: Нарты каджытә дәр зарыдысты хъисын фәндирү ңағъдимә.

Аивады субъективон райдайән күүд рәэти, афтәй ىә хүйзтә дәр тырныдтой фәхицәнтә үәвынмә. Алкәмән дзы фәзындиc ىәхү әвзаг, фәлгонцаразән әрмәг. Нывкәненады уый у хүйзы (ахорәнты) ивәнтә, скульптурәйи – әлыг (мрамор), музықәйи – зәлты гармонион нывәст, хореографийи – кафты пластикә, литературәйи – дзырд. Иртасджыты хъуыдымә гәсгә, се ‘ппәты әхсән иууыл тыхджындәр әмә хъәздыгдәр сты литературон уацмысы «әрдзон» гәнәнтә. Дзырд афтә тасаг әмә мидисджын разындиc, әмә литературәйи әвзагмә «тәлмац кәнә» хүйзфыссынады, музықәйи, хореографийи, театры, суанг операи ңыфәндү нывәфтыд фәлгонц дәр. Әниу уый афтә әембаргә нәу, ома, литературә сарәхсәдзәнис ىәхицәй сә бынтондәр баивынмә. Алы аивадән дәр ис сәрмагонд спецификә, дунемә ىәхү «фәлгәсәнтә», адәймаджы хъуыды әмә әнкъарәнтәм хицән фәндаг. Иу дзы иннәйи кәнә әххәст, иумә та нын хәссынц эстетикон хъомысәй ифтыгъд зонд әмә уды бәркаджын хойраг. Уымән әвдисән, ам цы әрмәг ис, уый. Йә сәйраг хәс у – аивады фәрәзтәй фәсивәдү хъомыладыл сахадын.

Темә раттән ис ирон литературәйи урокты скъолайы, 8–11 къләсты – әнәхъәнәй кәнә та хайгай (ахуырдзаутә әмә ахуыргәнәгән ىәхү ңәттәдзинадмә гәсгә): зәгъәм, 6–әм къласы – фыщаг урок; 7–әм къласы – дыккаг-әртүрккаг уроктә; 8–9–әм къләсты – цыппәрәм-әхсәзәм уроктә; 10–11–әм къләсты – әвдәм-дыуудаесәм уроктә. Нә хъуыдымә гәсгә, әрмәг пайда уайд Ирыстоны гуманитарон уәлдәр скъолаты студенттән дәр. Раттән әй ис күүд, «Дунеон аивадон культурәйи» лекцииты курсы иу хай, ье та – сәрмагонд семинары хүйзы.

Цикл арәзт у ахәм фәткыл, ңәмәй յә ңәгтә (хицән уроктә) кәрәдзийил уой әнгом баст, раззаг уроочы әрмәгәй әрдзон хүйзы рахизән уа темә дарддәр ахуыр кәнүнмә, әмә афтә – суанг кәрөнбәттән хайы онг. Урокты циклы бындурон у раңыд әрмәг фәлтәргай (иу хаттай иннәмә յә ног истәмәй хъәздыгъяңгәйә) фәлхат кәнүнын домән. Йә хицәндзинад ма уый у, әмә ахуырдзаутән кәңцыдәр темәтәм рагацу хъәуы хәсләвәрдтә дәттын.

Ирон литературә ахуыргәнгәйә, цы әнттыснағ фәтк ныф-фидар ис (уацмысы анализ араһадәр темә әмә идея әндишилдәр темә әмә мидис хи ныхәстәй радзурыныл фәвәййы), уый аивыны фәндәй ам сәрмагонд акцент ис поэтикәйе фарстытыл.

Темәйә ахуырдаутә райсдзысты историон-культурологион (аивады сәвзәрд әмә рәзты фәлтәртә) әмә теоретикон зонәнтә дәр аивады кәңцидәр здәхтыты (реализм, импрессионизм, модерн, экспрессионизм) тыххәй, әхсәнады цы бынат ахсы әмә йә размә цы хәстә әвәры, уый фәдыл.

Ацы нысаныл кусгәйә, ахуыргәнәгән фадат уыдзәнис:

- рәзгә фәлтәры зонындинәдтә ирон литературәйә, музықа әмә нывкәнинадәй рауәрәх кәнинән; аивады хуызты сәрмагонд хицәндинәдтә әмә иумәйаг әүүәлтә иртасынмә сә фәцайдагъ кәнинән;

- нывәфтыд уацмысән аргъгәнәгәйә, ахуырдауты цәстәнгас мидис әмә идеяйы әмрәнхъ поэтикон фәрәзтәм здахынән; ныхасы рәзтыл кусынән;

- скъоладзауты – аивадон уацмысты анализы бындурыл – хи хуыдышта дзурыныл, хи цәстәнгас әвдисыныл фәцалх кәнинән;

- аивады цәвиттонты руаджы сә ирон әвзаг әмә әгъдәуттә базонымә разәнгард кәнинән; Ирыстоны әрдз әмә историмә, Ирыстонай раңаугә номдзыд адәймәгтимә сә зонгә кәнинән; ноджы – типологион-абарстон методы бындурыл – наә республикайы ахуырдау фәсивәдь, алы нациты минаевәртты, кәрәдзий әндишилдәр тәрбиятты әмә әгъдәуттәм цымыдис кәнин әмә уый руаджы хәлардәрәй цәрниң;

- скъоладзаутән сәхи әрдзон курдиәттә райхалынән, сфәлдыстады цин әмә химәлвасағ тых куыд банкъарой әмә сә рәзгә цард гармони әмә рәсугъдзинады фәткыл куыд аразой, афтә.

ТЕМӘЕМӘ БАЦӘУӘН УРОК

Фәйнәгыл фыст урокты циклы иумәйаг **темә** әмә **эпиграф**: «Восприятие эстетической ценности сродни творчеству» (Томас Стернз Элиот – Нобелы премийы лауреат).

Урочинысан: скъоладзауты иумәйагай аивады сәвзәрд, йә рәзты фәлтәртә әмә функциитимә базонгә кәнин (бәстондәр ын йә хъомыладон нысаныл әрдзурын).

Урочы хуыз: беседә диспуты элементтимә.

Урочы фәлышт:рагон адәймаг къәдзәхты әмә ләгәтты къултыл цы нывтә ныууагъта, уыдан әвдисәг чингүйтә әмә альбомтә; скифты «сырдон стилы» хуызәгтә; дунеон нывкәннынад әмә скульптурәйи шедевртә (репродукцитә); Бедойты Шалвайы ныв «Уаст Герги», Ходы Никъалайы скульптурә «Аивад»-ы (лаууы Музыкалон театры цур) хуызист.

I. НОГ АЕРМӘГ.

Ахуыргәнәг хъумамә цәттә уа алыхуызон комментаритә скәненүнмә (арфәтә әмә сомыты магион мидисы тыххәй, скифты «сырдон стилы», скъоладзаутә цы нывтимә базонгә сты, уыдоны фәдым әмә а. д.).

Ахуыргәнәджы раныхас.

1. Аивад куыд равзәрди:

Рагон адәймаг царди тынг зын уавәрты. Егъау дунейы уыдис әдых әмә иунәг. Ёрдз ын нә радта нәдәр тугдзых сырды цыргъ ссыртә әмә уәззая дзәмбытә, нәдәр мамонты гуимиры тых әмә ас. Уымә гәсгәе ие ‘ппәт рәстәг әмә хъару хардз кодта аирвәзыны амәлттә агурыныл. Ёмә уәд әрымысыди ритуалон кәфтыйтә, йә ләгәтты къултыл скодта, чи фәрәстмә ис, ахәм цуаны нывтә; ритмон мидисджын ныхәстәй (арфәтә, сомытә, алгъыстытә әмә әнд.) райдыда та *йәхи фәдзәхсын.*

Уый уыди магион архайд – аивад нәма уыди. Рагон адәймаг ахәм хуызы хъавыдис әрдзимә «балымән» уәвын: уырнында йә, афтәмәй кәй амардзәнис йәхицәй тыхджындәр сырды, кәй фәуәлахиз уыдзәни мәләт әмә карз низыл, знаджы кәй басатдзәнис...

Цыдысты әнустә, адәймаг базында хәрз хуыматәг күсәнгәрзтә әмә цуаноны «хотыхтә» аразын. Уый фәрцы йын иу чысыл фәзындиндис әвдәлон рәстәг. Уәды онг әрмәст царды фәрәз кәй хуында, уыңы предметтәм ныр *акаст аив-дзинады цәстәй* дәр. Бафәндыдис әй ноджы, Дуне куыд араэст у әмә дзы йәххәдәг цы бынат ахсы, уый бамбарын. Ёмә снывәста мифтә. Уыдоны дзырдата Хуыщәутты цардыл, адәймаг куыд фәзындиндис, ууыл, әрдзы тыхтә әмә цәрәгойты равзәрдым, әмткәй *Дунейы скондыл.*

Афтә адәймаджы поэтикон фантази фыццаг къахдзәфтә

акодта сфәлдыштадон фәндагыл. Мифтә әмә ритуалон-магион архайды биндурыл равзәрдис эпос, ноджы — нывкәннынад, архитектурә, әрмдәсныты сконд аив дзауматә (зәгъәм, скифты номдзыд «сырдон стиль»), литературә, музыкә, хореографи... — равзәрдис аивад!

Аивады фәрцы адәймаг рахицән цәрәгойты дунейә. Райхъал ие сфаелдыштадон хъару. Сәевзәрдис әм рәсугъеддинады әнкъарән. Уый йә кәнен хъәздыг әмә аив, дәттүйын ныфс хәрамы ныхмә тохы. *Мәңгән наә загъта уырыссаг классик Достоевский, рәсугъеддинад дуне сәфты фәндагәй раздахдзәни, зәгъигә.*

Дзырдуатон күист.

Хи фәдзәхсын — ам: заручиться поддержкой (высших сил)
Дунейы сконд — мироздание

Әрмдәсныты араэт аив дзауматә — изделия прикладного искусства

Дардәр ахуыргәнәджы әххуысәй скъоладзаутә сә зәрдым әрләууын кәндзысты әмә радзурдзысты мифон таурағытә (хур әмә мәйы, стъалыты равзәрды, фыщаг адәмтү тыххәй әмә а. д.). *Әрхъуды кәндзысты, мадәлон әвзагыл әмә әндәр адәмтәм цы арфәтә әмә сомытә зонынц, уыдон. Уый фәстәе сын хъәуырагон әрмдәсныты сконд дзауматә (сә хуызистытә) равдисын әмә уыдонән сә аивдзинады бәрәтгәнәнтыл әрдзурын.*

Фәрстытә, әрмәг куыд бамбәрстый, уый сбәлвыра
кәнинән:

1. Цәмән бахъуыдисты рагон адәймаджы ритуалон кәфтигә, арфәтә, сомытә?
2. Цәй фәрцы равзәрди рагон адәймагмә аивдзинады әнкъарән?
3. Цәмән снывәста мифтә? Цәуыл дзырдтой уыдон?
4. Цавәр адәмтү мифтә зонут, уә зәрдәмә дзы кәңитә тынгдар Җауынц?
5. Цы зонут скифты «сырдон стиль» тыххәй?
6. Цы нысан ис аивадән адәймаджы Җарды?
7. Куыд әмбарут ацы ныхас: «Рәсугъеддинад дуне сәфты фәндагәй раздахдзәнис»?
8. Раиртасут амында нывты (къласы къултыл урокмә цы ре-подукцитә ауыгъд ис, уыдоны) мидис, цы әнкъарәнтае уәм әвзәрлын кәнинц?

Урочи 2-аг хайы фәлыст: Къоста «Ирон фәндир»-ы къух-

фыстәен цы титулон сыф баңгәттәе кодта, уйй кәнәе Тугъанты Махарбеджы иллюстраци Қубалты Алыксандры поэмә «Әфхәрдты Хәсанә»-мә: «Кадәтгәнәг Зыгъуытаты Бибо» (ныры онг уал истәмәй әмбәрзтәй); Ирыстоны номдзыд кадәтгәндҗыты хузызистытә; чиныг А. Кубалов. Афхардты Хасана: Эпическая поэма (Владикавказ, 2000), Ходы Никъалайы скульптурәйы хузызист (К. Марксы әмәе Пашковскийы уынгты фисыныл).

II. БЕСЕДӘ.

— Бирәе адәмты мифологийы аивадән ис сәрмагонд бардуаг. Зәгъәм, бердзенаг мифологийы Зевсы фараст чызджы: Каллиопа, Эвтерпа, Эрато – эпикон, лирикон әмәе уарzonдзинады поэзийы музәтә; Мельпомена әмәе Талия – трагеди әмәе комедийы музәтә; Терпсихора – кафты, Полигимния – пантомимәйы, Клио әмәе Урания та – истори әмәе астрономийы музәтә. Истори әмәе астрономи сты зонынады къабәзтә, фәләе уәды рәстәдҗы, әвәццәгән, уыдон дәр аивадыл нымад цыдысты.

— Цымәе ираettәм дәр уыдис аивады бардуаг?

(Ахуыргәндә куыд зәгъынц, афтәмәй уйй у Уастырджи – нәлгоймәгтә, фәндагонтә әмәе хәстон адәмы дзуар, фәләе, дам, аудыңта аивадыл дәр. Фиппаинаджы хузызы зәгъын хъәудзәни, сылгоймәгтә йын йәе ном кәй нә дзырдтой: тобәгонд уыдис, хуыңтой йәе Ләгты дзуар).

III. АХУЫРГӘННИНӘГТЫ ХЪУСИНӘГТАЕ.

Сқъоладзаутәй ирон әвзаг хуыздәр чи зоны, ахәмтәй дыу-уәйы развәлгъау базонгә хъәудзәни Джыккайты Шамилы гипотезәимә (кәс: чиныг «Ныхасы фарн», 1996, 119 – 120 ф.), Җәмәй йәе урочы (қәрәдзийы ивгәйә) се ‘мкъласонтән рафәзмой (Къубалты Алыксандры «Әфхәрдты Хәсанә»-мә дзыцы скъуыдзаг хауы, уйй кой уал не скәнгәйә).

1-аг ахуыргәнниаг:

«Рагон поэттәе сфаелдыстадон уәлмонц куырдтой аивады зәйтәй, Музәтәй. Гомер йәе иу кадәджы курьы: «Гнев, о богиня, воспой Ахиллеса...», иннаейы дзуры: «Муза, поведай о том многоопытном муже...» Кәмәе сидынц ирон поэттәе та? Къоста йәе кадәг «Хетәг»-ы курьы:

Оххай, цы кәнон, зәгъ, оххай, цы ма кәнон!

Хетәджы Уастырджи, табу дәхицән, –

Де ‘фсургъы барцәй мын иу сыйгъәрин әрду

Ме ‘взәр фәндирән куы ратонис хъисән...

2-аг ахуыргәнинаг:

Къостайы әнәнхъәләджы нә бахъуыд әрду Уастырджийы әфсургъы барцәй. Нарты каджыты ис иу ахәм хабар:

*Бәрzonд Уастырджи бәрzonдәй кasti
Әmә nыllägma зәхmә æртахти,
Йә бәхы kъæxtæй kъærççämдзæгъд kængæ,
Йә бәхы барцыл фæндырæй çæгъдгæ,
Зæрин хъæлæсæй заргæ 'mæ хъырнгæ.*

Ам зыны, Уастырджи аивадмæ әмхиц кәй у, уый.

1-аг ахуыргәнинаг:

Брытъиаты Елбыздыхъойы уацмысы («Маймули – рухсаг!... »)

Дзуары лæг<...> кувы: «Ратт ын мæлгъæвзаг, табу дæхицæн, Сызгъәрин Уастырджи... Ахәм зонд әмæ ‘взаг әрмæст дæуæн ис, Сызгъәрин Уастырджи, дæ тæфæй ыйн хай бакæн, җæмæй адæмæн дзура Рæстдзинæдтæ». Ам дзырд «тæф» у «курдиаты» синоним...

Ацы җæвиттонтæй куыд зыны, уымæ гæсгæ курдиатдæттæг әмæ сֆæлдыштадыл аудæг уыди Уастырджи».

Ахуыргæнæджы раныхас.

2. Фыссæг әмæ иртасæг Джыккайты Шамил, Уастырджи (Лæгты дзуар) аивады бардуаг дæр кæй уыдис, уымæн ирон литературæ әмæ фольклоры ары бирæ әвдисæнта. Уыдонимæ – ирон дзырдаивады хуыздаәр уацмыстæй иу – Къубалты Алыксандры поэмæ «Әфхæрдты Хæсанæ». Поэмæйы райдайæны автор дзуры номдзыд Зыгъуытаты Бибойы хъысмæтыл. Зæгъы дзыг тæхудиаг курдиат (фæндыр) ын Уастырджи радта. Байхъусæм-ма, бардуаджы лæвары аккаг чи сис, уыщы адæймаджы царды хабæрттæм.

(Къубалты Алыксандры «Әфхæрдты Хæсанæ», ирон литературæйы программæмæ гæсгæ, ахуыр кæнынц 9-әм къласы. Кæд ацы урок уымæй размæ лæвæрд җæуы, уæд ахуыргæнæг йæ хъомылгæниæгты цыбыртæй базонгæ кæндзæни поэмæйы мидисимæ; уымæй уæлдай ма ахуырдзаутæй иуы *ragaцау бацæттæ* кæнын хъæудзæни, җæмæй аив радзура, чи уыди Күырм Бибо (йæ хъысмæт, ие ‘хсæнадон уавæр, йæ диссаджы курдиат). Әрмæг сисæн ис чиныгæй: А. Кубалов. Афхардты Хасана (уæлæмхасæн хай).

Дарддæр ахуыргæнæг аив кæсы поэмæйы пролог (кæнæ ахуырдзаутæ дыууæйæ дзурынц (фæйнæ строфайы) чиныгмæ нækæсгæйæ).

Гъе, мæгуыр куырм Бибо!.. Гъе, мæгуыр зæронд лæг!..
Дæ бон дыл баталынг, де 'хсæв дыл бамыр ис:
Нал уыныс арвы цъæх, нал уыныс зæххы сау!..
Баци дыл сау талынг нæ рæсугъд урс дуне.
Дæ зæронд ыстджытæн асасти сæ хъару,
Кусынæн куы нал дæ, хæрынæн инн' ахæм.
Дæ хъæздыгдзинад у дæ талынг уаты къуым,
Гал дæм най, бæх дæм най!.. Гъе, мæгуыр зæронд лæг!..
Дæ цард куы нал цæуы адæмы зæрдæмæ...

Гъе, хъæздыг куырм Бибо!.. Гъе, тыхджын зæронд лæг!..
Радта дын Уастырджи сау хъисæй хуыйысæр,
Радта дын зæрдæргъæвд, радта дын дзырдамонд.
Фыдæлты кадджытæ се 'ппæт дæр куы зоныс,
Се 'ппæт дæр куы цæгъдыс сау хъисын фæндыраэй.
Нæ дзæбæх фæсивæд д' алыварс куы лæууынц,
Д' алыварс куы лæууынц, кадæгмæ куы хъусынц.
Кадæгмæ куы хъусынц, сæ цæссыг куы калынц,
Сæ цæссыг куы сæрфынц стыр тымбылкъухæй...
Гъе, хъæздыг куырм Бибо!.. Гъе, тыхджын зæронд лæг!..

Дзырдуатон куыст:

Аудын – арм дарын, ахъаз қæнын, аххуыс қæнын.

Хуийысæр – дыууæтæнон фæндыр.

Радта дын зæрдæргъæвд – радта дын курдиат

Дзырдамонд – дзырдарæхстдинад, мæлгъæвзаг.

Бакусинаæтæ (ис сæ хæдзармæ куысты хуызы хицæн карточкæтыл фыстæй раттæн дæр):

1. Равзарын номдар «дзырдамонд»-ы арæст. Цы амоны?
2. Рафыссын ныхмæвæрд эпитеттæ (сау — урс) æмæ семæ баст дзырдтæ. Цы у сæ нысан?

3. Куыд æмбарут ацы фразеологион дзырдбæстытæ:

тæхудиаг курдиат –

зæрдæйы уидæгтæ агайын?

Æндæр хуызы сæ зæгъут. Куыд аивдзæни сæ мидис?

Скъоладзаутæ тексты мидис куыд бамбæрстой, уый сбæлвyrдгæнæн ис **фæрстытæй**:

1. Чи уыди Куырм Бибо?

2. Куыд æвдисы автор Куырм Бибойы æдых уавæр?

3. Мәгүыр у, уый цәмәй базонәм?
4. Күйд әмбарут поэты ацы ныхас: «де ‘хсәв дыл бамыр ис»?
5. Цәмән хоны автор йә персонажы иу ран «мәгүыр», иннае ран — «хъәздыг» әмәе «тыхджын»?
6. Ирон мифологийы Уастырджи җавәр бардуаг у? Уә хъуыды бауырнын кәнүт ирон әғъдау әмәе адәмөн сफәлдыстадај ист җәвиттонтәй.
7. Җавәр литературон традицийыл дзуры Уастырджийы ләвар кадәтгәнәгән? (Хуыщәуттәй/музәттәй уәлтәмән курын). Цы ногдзинад әм бахаста Къубалты Алыксандр йә по-эмәй?
8. Уә зәрдыл әрләууын кәнүт әңгәс бынәттә дунеон аивадај («Гнев, о богиня, воспой Ахиллеса, Пелеева сына...» (Гомер. «Илиада»); «Музы, молю – из толпы многогрешного рода людского Вечно влеките к священному свету скиталицу-душу!» (грекъаг поэт Прокл); Бояны курдиат («Слово о полку Игореве») әмәе әнд.

9. Цәмән калыңц сәе цәссыг фәсивәд?
10. Цы скъуыддзагимә базонгә стут, уый уә кәд, мыйиаг, поэмә әнәхъәнәй бакәсынмә сразәнгард кодта? Зәгъүт уә хъуыдатә уый фәдым.

Ахуыргәнәдже раныхас.

3. Раджы заманы наә фыдаелтәм дыууадәстәнөн фәндирәй, дала фәндирәй, хъисфәндирәй кәнәе уадындај җәгъдыны, ие кафыны, зарыны скъолатә наә уыди. Фәләе сын әрдз баләвар кодта аивадмә әвзыгъеддинад. Күйрм Бибойы хуызән курыхон хистәртәй хъәздыг уыдис Ирыстон (ахуыргәнәг әвдисы Саулаты Дзәрәх, Джусойты Кудза, Сланты Гаха, Наниты Андо, Хъаләгаты Иналдыхъо әмәе иннаты хуызистытә, зәгъысын сәе һәмттә). Әмә-иу сәм адәм цымыдисай хъуыстой.

1960 азы Мәскуыйы уыдис, Хурыскәсән бәстәты цы адәмтә Җәрәй, уыданы истори әмәе күлтурә иртәсдҗыты дунеон XXV конгресс. Архайдтой дзы наә республикәйә дәр, делегацийән разамында ләвәрдта профессор Әлборты Барысби. Конгрессмә әрбахуыдтой хъисфәндирәй җәгъеджытә Таутиаты Дрис әмәе Баликъоты Слангерийы. Уым сын уырыссаг әмәе англисаг әвзагмә ратәлмаң кодтой сәе каджытә. Конгрессы уәвдҗыты диси бафтыдта сәе дәсны Җагъд; Нарты каджытимә әмдзугәнәг мелодиты эпикон тызмәг зәлтәм

хъусгәйә-иу әндзыгау байсты. Стыр аргъ скодтой нә рагфыд-әлты таурағтән, суант сәе абарстой Гомеры поэмә «Илиадә»-имә (Дзаттиаты Уаккайы уацмә гәсгә: Сног кәнәм нә рагон аивад. «Рәестдзинад», 2006, 10 сентябрь).

Ам ис байхъусән, рагон музыкалон инструменттыл җәгъдәттәй скъуыдзәгтәм.

Уый фәстә ахуыргәнәг раздәхдзәнис «Әфхәрдты Хәсанә»-йы проломгә; ирон фәндирдзагъды эмоцион тыхән ирд әвдисән кәй у, уый зәгъгәйә, скъоладзауты хъуыды аздахдзән аивады хъомыладон нысаниуәгмә:

Ирон патриархалон ләгән адәмы әхсән кәуын стыр худинаг уыдис. Къубалты Алыхандры поэмәйи фәсивәд хъусынц Куырм Бибойы кадәгмә әмә «тымбылкъухәй» сәе җәссыг сәрфынц. Уый сәе ләмәгъдзинадыл дзуры? Әппындәр нә. Кадәггәнәджы аив дзырд сын агайы сәе зәрдәйы уидәгтә, сәвзәры сәм тыхджын монцтә, бәллынц, Җәмәй уой фыдаелты кады акка!

IV. ДИСПУТ. Хуыздәр уыдзәни скъоладзауты рагацу базонгә кәнын Ходы Никъалайы скульптурәимә (экспузи йәм саразын кәнә та фәсурокты диспут ахәссән ис скульптурәйән йәхү цурмә):

1. Уә зәрдыл әрләууын кәнүт, поэмә «Әфхәрдты Хәсанә»-йы автор әмә кадәггәнәг Зыгъуытаты Бибойы царды хабәрттәй цы базыдтат, уыдан әмә зәгъут, Җавәр реалон эпизод әвдисы Ходы Никъала, Къубалты Алыхандры кадән Аивәдты училищәйи фарсмә цы скульптурон ансамбль әвәрд әрцидис, уым. (Алыхандрыл 7 — 8 азы куы цыдис, уәд хъуиста номдзыд кадәггәнәджы зарджытәм).

2. Абарут, поэмә «Әфхәрдты Хәсанә»-йы цы Куырм Бибойы фәлгонцимә базонгә стут, уый Тугъанты Махарбеджы иллюстрациимә. Иумәйагәй сәм цы ис? Хицән та Җәмәй кәнынц?

Фарстән дзуапп дәттәг скъоладзауты әргом раздәр аздахын хъәудзәни кадәггәнәджы фәлгонцимә (чиныджен ирдәр әмә әххәстдәр у, ис ын романтикон-философон зәллынад), уый фәстә та — кадәгмә хъусджыты характеристикамә (нывы Куырм Бибойы аудитори дзәвгар уәрәхдәр у: урсачъе зәронд ләгтә, фәсивәд, фәндирдзәгъдәджы уәрагыл чи әрәнцой кодта әмә ыйн хәрдмә йә җәсгоммә чи нымдзаст, уышы саби ләппу).

Скъоладзаутæ зæгъдзысты сæ фиппаинæгтæ, Махарбеджы ти-пажты цæсгæмттыл цы æнкъараптæ «бакастысты», уый тыххæй. Дардæр сын сæ хъуыды аздахын хъæуы нывы фæстаг пъланмæ, бафæрсын, цы нысан ын ис, уымæй. Раst дзуапп æнцондæрæй ссаrdзысты, ирон Ныхасы фæтк, адæмы царды йын цы бынат уыдис, уый сæ зæрдyl куы æрлæууын кæной, уæд.

(Ирон традицион æхсæнады Ныхас æххæст кодта æртæ ахс-дjiаг социалон функцийы: уыдис, хъæубæсты ас лæгтæ кæм æмбырд кодтой æмæ иумæйаг фарстатæ кæм лыг кодтой, ахæм бынат – цæмæй æхсæнадон цард нывыл уа, раst фæндагæй мачи цуда; хъæуы ас нæлгоймæгтæ ам æрвистой сæ уæгъд рæстæг, исты лыстæг мийыл-иу сæхи ирхæфсгæйæ (чи гæрз надта, чи царм æууæрста, чи ехс быдта, чи та-иу фыййаг йе цæвæджы хъæд арæзта), зæрдиагæй хъуыстой, хъисын фæндры цагъдимæ рагон таурæгтæм; Ныхасæн ма уыдис иу ахс-дjiаг нысаниуæг: кæстæрты ирон æгъдæуттыл хъомыл кæнын. Ам не ‘мбæлд æвзæр дзыхыуагæй дзурын, хыл кæнын, искаj фыцгой кæнын. Уыдис «кувæндоны хуызæн сыгъдæг бынат» (Болатты Хъазыбæг). Фыдæлты таурæгтæ, хистæрты куырыхон уынаffæтæ, сæ уæздан æмæ хиуылхæцgæ уаг фæсивæды ахуыр кодтой рæстуд æмæ рæсугъдæй цæрыныl.

Фæлæ сылгоймæгтæн næ уыди Ныхасмæ цæуыны бар. Уымæ гæсgæ Тугъанты Махарбеджы нывы, Ныхасæй дæрдæзæфго-мау, уæлхæдзарæй уыдон дæр, ныгъуылдтытæгæнгæ, хъусынц Күyрм Бибойы æгъуыстаг цагъдмæ).

3. Ходы Никъалайы скульптурæйы фæдыл зæгъут уæ хъуы-дитæ. Уæ зæрдæмæ фæцыд æви næ? Кæд о (næ), уæд цæй тыххæй?

4. Абарут, Тугъанты Махарбеджы нывæй æмæ Къубалты Алыксандры кадæгæй цы Күyрм Бибойы зонут, уый Ходы Никъалайы скульптурон фæлгонцимæ. Тыхджындæр æнкъараптæ уæм дзы кæцы æвзæрын кæны æмæ цæмæн?

Ам скъоладзауты цæстæнгас аздахæн ис цалдæр уавæрмæ:

- 1) Ходы Никъалайы скульптурон ансамблы дзуццæджы чи бады, уыцы лæппуйæн йæ азтæ авд-астæй дзæвгар фылдæр сты;
- 2) ирон æгъдауы домæнтæм гæсgæ йæм ис фай æрхæссæн. (Алыксандраен, Ходы Никъаламæ цы кары æвдист у, афтæмæй дзуццæджы бадын аив næу, уыцы кары лæппуйæн хистæры раз – уæлдайдæр Ныхасы! – уырдыг лæууын æмбæлы);
- 3) уæдæ

фәндүрдзәгъдәгән дәр – цы йә конд әмә уындај, цы йә карәй – Күйрм Бибойы традицион фәлгонцимә иумәйагәй ницы ис.

Дардәр әрдзурын әмбәлы документалон әрмәг әмә авторы фантазийы әхсән бастдзинадыл; скъоладзаутән бамбарын кәнын, ныргандәг хаттай реалон факты сәрты кәй ахизы, кәй спайда кәны аивадон фантазийә, ңәмәй ирдәрәй равди-са ие сфәлдыстадон фәнд. Үйл фәстә ахуырдаутә иртасдзысты, автор ацы скульптурәйә цы зәгъынмә хъавыдис, үйл.

(Ходы Никъала йә уацмысы сәйраг хъуыды бәтты – зәрондәй ног чи кәны, куырмәй – ңәстджын, уәлтәмәнады уыцы хъомысимә. Ныргәрдәг, Зыгъуытаты Бибойы фәлгонцил күсгәйә, әвәццәгән, йә зәрдыл дардта Къубалты Алых-сандрь характеристика дәр, фәлә барәй ахызтис уымән йә фыщаг хайы сәрты («Гъе, мәгуыр куырм Бибо!.. Гъе, мәгуыр зәронд ләг!. Дә бөн дыл баталынг, де ‘хсәв дыл бамыр ис: Нал уыныс арвы цъәх, нал уыныс зәххы сау!.. Баци дыл сау талынг нә рәсугъд урс дуне. Дә зәронд стджытән асости сәхъару...») әмә спайда кодта әрмәст «Әфхәрдты Хәсанә»-йы прологы дыккаг строфайә («Гъе, хъәздыг куырм Бибо!.. Гъе, тыхджын зәронд ләг!. Радта дын Уастырджи сау хъисәй хуыйысәр, Радта дын зәрдәргъәвд, радта дын дзырдамонд»). Скульптурон Күйрм Бибойы, кәд әй ныры онг куыд зыдтам, уйл хуызәнәй йәм әппын ницы ис, уәддәр уынәм ацы фәстаг уавәрь: аивады хъомысәй удцырын әмә нуарджынәй; йә тых-джын әмә тасаг буары пластика, йә уәнгти «змәлд» – уымән әвдисән. Галиу къухы – ныртәккә дәр ма йә фидыцдҗын зәлтәй адәмь зәрдәскъәф чи кодта, уыцы хәзна – дыуудаестәнен фәндир: кадәттәнәйт йә цагъд әрдәгыл фескъуыдта, цыма йәхәдәг дәр музыкәй базыртыл уәларвмә стәхын-әввонг у, уыйау уәрджытә роггомау фәкъәдз сты, гуыр фәразуәз ис, рахиз ңонг – Хуыщауы хорзәх курәг – хәрдмә бәрзонд стахтис. Бәрәг у, ацы уысм уәләрвтимә дзуры, әгасәй дәр ис, цы цаутә әмә хъәбатыртыл зары, уыдоны таурағъон стуыхтыты уацары. Әниу кәд, мыйяг, Хуыщауән йә тәригъәд хъары: ома, айстай мын мә ңәстүрухс, арвы цъәх нал уынын!..)

Уйл фәстә скъоладзауты ңәстәнгас хъәуы уроочы эпиграфмә аздахын әмә дзы **хатдзәг** скәнын.

V. ХӘДЗАРМӘ КҮЙСТ:

1. Къубалты Алыксандры поэмә кәронмә бакәсын, Күйрм Бибойән Уастырдкийы ләварыл цы рәнхъытә дзурынц, уыдоны хъуыды цыбыр нывәцәни райхалын, сәргондән ын аәмбәлгә «базырджын ныхас» ссаргәйә (ахуыргәнинаджы фәндөнмә гәсгә, нывәцән баивән ис поэтикон уацмыс ныфғыссынәй).
2. Зәрдил әрләууын кәнын Орфеимә баст хабәрттә бердзенаг мифты.
3. Бакәсын Ацәмәзы циклы каддҗытә.

УӘЛӘЕМХАСӘН ЛИТЕРАТУРАЕ (ахуыргәнәгән аххуысән):

1. Декоративон-къухәрмәгон аивады равдысты каталог. Орджоникидзе, 1975.
2. Доманский Я.В. Древняя художественная бронза Кавказа. М., 1984.
3. Крупнов Е.И. Древнее искусство Северного Кавказа // История искусства народов СССР: В 9-ти томах. Т. 1. М., 1971, 189 — 196 фф.
4. Памятники истории и культуры Северной Осетии: Открытки. М., 1983.
5. Семенов Л.П. Древние памятники осетинского изобразительного искусства // Проблемы литературы и эстетики. Орджоникидзе, 1976. 152 — 158 фф.
6. Тменов В.Х. Памятники средневекового изобразительного искусства Трусовского ущелья // Методика исследования и интерпретация археологических материалов Северного Кавказа. Орджоникидзе, 1988. 137 — 149 фф.
7. Тугъанты М. Хохәгты ёрмәсны аивад раджы аәмә ныр // Махдуг. 1975, № 2, 82 — 88 фф.
8. Формозов А.Х. Наскальные изображения Кавказа // История искусства народов СССР: В 9-ти томах. Т. 1. М., 1971, 47 — 48 фф.
9. Цагараев Валерий. Искусство и время: Очерки по истории визуальной культуры алан-осетин. Владикавказ, 2003.

Уыдзән ма

АРВИСТОН

СОЦИАЛИЗМЫ РУХС ИДЕАЛТАЕ

30-аэм азты энтузиазм әрымысгә хабар нәу. Әңгәр уыдис уый. Стәй йын йә сусәгдзинад адәймаг әңцонтәй райхалдзәни. Беранжемә ис иттәг хорз әмдзәвгә «Әрратә». Мәнә дэзы цыппар рәнхъы:

*Господа! Если к правде святой
Мир дорогу найти не умеет,
Честь безумцу, который навеет
Человечеству сон золотой!*

Большевикты бон бәгүүдәр баџи егъау бәстәмә аргъауы хуызән «сызгъәрин фын» әрбахәссын. Мәгүүргүрты цард кодтам, фәлә нә уырныда: җәрәм әппәтү амонддожындәр бәстәйи, нә фидән у райдзаст, рухс, рәстәгмәйи зынтә әвзарәм, фәлә сын кәрон әр҆цәудзәни. Уыдәттыл нә әүүәндүн кодтой скъола, радио, кино, чингүйтә. Әвәдза, куыд бирә уарзтон Гайдары! Ныр дәр ма мә зәрдыл ләууы, «Әрвхуыз къус», зәгъигә, уышы радзырды кәрон: «Сызгъәрин мәй әрттывдатыла калдта нә дыргъдоны сәрмә. Хъус ацахста, ҆зәгатырдәм чи асыффытт ласта, уышы поезды гыбаргыбур. Әмбисәхсәв райхъуыст әмә мигъты айсәфти хәдтәхәджы гуыв-гуыв. Цард та, әмбәлттә, уыди ахъаззаджы хорз!» Гъемә куы райхъал ыстәм, «сызгъәрин фын» куы ‘рбадәлдзәх, уәд ауыдтам: адәмтә махәй адард ысты, мах кәмдәр, тынг фәстиау, бazzадыстәм. Фәлә әппәтәй стырдәр бәлләх та уый уыд, әмә уышы әнәбон, әдых, фынәй адәмбы большевикты фәтәгтә әмә сә хъузәттә милуантәй, дәсгай милуантәй кәй цагътой...

Диссаг та күиннә уыди: коммунистон пропагандәйи ныхмә ләууын ници фәрәэста, әрмәст-иу хаттәй-хатт исты хъазән ныхәстә әрымысыдәуыди. Зәгъәм ВЛКСМ раивтой ВЕЯЛКУ СЪЕМ-әй, стәй-иу мәнә ахәм рифмәбыд рәнхъытә ацъапп ластой:

«Так, — сказал бедняк, —
В колхоз пойду, а работать не буду».
Милые детки,
К концу пятилетки
Протянете ножки
С колхозной картошки.

Æвæдза, стыр тых и пропагандæмæ. Сæттын ыл: Павлик Морозовай мæ фыды банымыгътаин! Фæлæ мæ баба доналасæг йеддæмæ ницы уыди, стæй социалистон цардæвæрдæй никуы хъаст кодта...

Райдайæны, ай-гъай, фæзминағ октяброн уыдтæн. Хардзау мæм кasti, æрæджиау кæй райгуырдтæн, уый, хæлæгæй мардтæн, урсыты ныхмæ хъæбатырæй чи хæцыд, уыдоммæ. Урсытæ мæ цæстытыл уадысты егъау, адæймагæй стырдæр чи у, ахæм зулчъытæй, цýма уыцы зулчъытæ урс цинелты тыхт уыдисты. Фæстæдæр мæм æнæнхъæлæджы Куприны чиныг «Юнкертæ» куы ‘рбахауд, уæд фæкуыддæр дæн. Фыцлаг афтæ банхъæлтон, мидхæсты тыххæй фыст у, зæгъгæ, сырхæфсæд-донтæ юнкерты куыд дæрæн кæннынц, уый дзы, зæгъын, æвдис-тæуы. Дзырд юнкер мæм йæхæдæг дæр æфсæйнагау хъæбæр, зынсæттæн кasti. Уалынджы дын рабæрæг: юнкертæ дæр ысты мах хуызæн хуымæтæджы лæппутæ, хъæлдзæг, хъазынмæ, фыдуаг митæм æмхиц. Ау, куыд и уымæн уæвæн? Уыдон, кæнæ та уыдон хуызæттæ куы хъахъхъæдтой Рæстæгмæйы хицауады Петербурджы (уыцы хицауад та адæмы знаг уыд), Мæскүйы уынгты та сырдтау æгъатырæй мардтой сырхæфсæдонты! Гъемæ дын мæм адæмы трагеди иуцасдæр хуыздæр зынын бай-дидта. Æфсымæр æфсымæры кæм мары, дуне дзыллæты ахæм æвирхъяу хæсты кæй баппæрстæуыд, уый мæ сагъæстыл баф-тыдта. Фæлæ уыцы хъуыдитæ мæ зæрдæмæ арф нæ айстон æмæ фæстæдæр сдæн фæзминағ пионер, стæй та, большевикты хъуыдагыл фидарæй чи æууæндыд, ахæм фæскомцæдисон.

Æрмæст æрæджиау бамбæрстон, социализм адæймаджы ныхмæ кæй у, стæй иын экономикон хуызы дæр уæвæн кæй нæй, уый, лозунгтæ («хъæд калынц — схъистæ тæхынц» æмæ æндæртæ) мæм нал хъардтой, мæ зæрдæйæ сæ аппæрстон. Æвæдза, тынг зын уыди ног зондыл фæхæст уæвын. XIX æнусы уырыссаг поэттæй иу (æнхъæлдæн, Огарев) афтæ фыста:

*И я сжег все, чему поклонялся.
Поклонился тому, что сжигал.*

Махән дзәвгар зындәр уыди: сәрәй нә акуывтам — цы сыгътам әмә раздәр Ҷәмәнты куывтам, уыдәттә әлгъисты хай бакодтам.

Фәлә ног зонд райсын, ног зондыл ныххәцын кәй бон нә баци әмә йә әдых зәронд къухәй демонстрациты сырх хәңцил, кәнә «цытджын Сталины» портрет чи фәтилы (Ленины хотыхәй Уәрәссе Җәф фәци, Сталин та йә маргә акодта), уыдоны фауын раст нәу. Уымән әмә нәм нә чысыләй нә сыйстырмә афтә сидтысты: «Ленинны — Сталины хъуыдагыл тохмә кәддәриддәр у Җәттә!», мах та-иу ахәм дзуапп радтам: «Кәддәриддәр Җәттә!»

Әппәты фыццаг цы кино федтон, уый уыди: «Сыгъдәг Йоргены бәрәгбон». Замманай, алы хуызы дәр иттәг хорз арәзт кино. Фәлә замманай кәй уыд, замана дәр уый уыди. Мә сабион зәрдәйи ахәм уацмыстә сәвзәрын кодтой «иммуни-тет дины ныхмә» — чи зоны, Җард-Җәрәнбонтәм. Әмә уыцы «лыггонд» фарстыл нал хъуыды кодтон. Хъуыды кәнин та әвзәр нә уыдаид, әвәдза.

Былыл чи ныддәрәхсәнтә вәййы, ахәм уыләнтау нәм-иу әрбагуылф ластой амәй-ай диссагдәр хабәрттә. 36 — 38 азты Испанийи ҇аутәм нә хъус тынг әрдәрдтам. Әндәр кой нал уыд адәмы ‘хән. Сабитә иууылдәр хастой испанкәтә (пилоткәхүз худтә коцоратимә).

Фәстәдәр, 1939 азы фәzzәджы, цинай мардыстәм, Ныгуылән Украинае әмә Ныгуылән Белорусси «панты Польшәйә» кәй ссәрибар ысты, ууыл. Нә фәсонәрхәджы дәр нә уыди мәнә ацы хъуыддаг: гитлерон Герман йә быны кәй ассәста, уыцы әнәбон, әфхәрд славийнаг әрвадыл нә бәстә йәхи андзәрста мәрдтыбирағъяу.

Үәддәр (диссаг та куыннае у!) уәдьиккон зарджыты (зәгъәм, «русский, немец и поляк танцевали краковяк»), стәй бирә анекдотты польшәйәгтү не ‘вдистой худәджы уавәры, фәлә не ‘мәдисонты — немыцы. Иу анекдот ма дзы мә зәрдыл ләууы. Уырыссаг, немыцаг әмә польшәйаг фәецәуынц поезды. Семә ма купейи ис иу чызг. Туннелы куы фәмидағ ысты, уәд әваст райхъуысти пъайы уынәр әмә уадулы къәрпц. Уалынджы туннеләй ахызтысты. Ныр бәлцәттәй чи цы хъуыды кәнү?

Чызг: нәлгоймәгтәй чидәр ме ‘фсон әндәр нәлгоймагән апъа кодта, әмәе йын уыцы әндәр нәлгоймаг йәе уадул ныңдаудта. Польшәйаг: уырыссаг кәнә немыңаг апъа кодта чызгән, әмәе сәе дыууәйә кәүүлдәр уадулы дзәхст сәмбәлди. Немыңаг: пъагәнәт уыди кәнә уырыссаг кәнә полышәйаг, чызг та йәе мәнәй әнхъәлдә амәе мын ме ‘хсәрфарсән иу радта. Уырыссаг: чызг йәе къухән апъа кодта амәе дзы немыңаджы уадулән — дзәхст.

Вл. Санников
Журнал «Москва», 2001 азы № 6

ИУАХЛӘМЫ

* * *

Конфуций йәе ахуыргәнинагимә фәцәйцыди уәлмәрдты рәзсты. Җавәрдәр сылгоймаг хъәрәй күйдә ингәны уәлхъус. Конфуцийы зәрдә суынгәг әмәе сәркүләй хъуыста мароймә. Стәй сылгоймаджы бафарста:

— Дә зәрдәхалән хъарәг дурмә дәр бахъардзән. Әвәңцәгән ма дыл амәйразмә дәр әрциди зиантә?

— Раст зәгъыс, — дзуапп радта сылгоймаг. — Кәддәр мын стай ныкъкъуихтә кодта мә хиңауы, стәй та мә мойы. Аңы ингән та мә фырты у. Уый дәр стайты амәддаг баци.

— Әмәе уәд әндәр ранмә цәуылнә алидзыс? — бафарста Конфуций.

— Ам әнәхатыр хиңәуттә нәй, — дзуапп радта сылгоймаг. Уәд Конфуций йәе ахуыргәнинагән афтә:

— Дә зәрдым бадар, мә хур: ағъатыр хиңау стайә тәссагдәр у.

* * *

Филипп-паддах йе ‘фсәдтимә стәры фәцәйцыди. «Разәй, басәттән кәмән нәй, ахәм фидар», — фехъусын ын кодтой иу бон.

— Күйд ын нәй басәттән?! — фәхъәр ласта паддах. — Хәрәг дәр әй күы басәтдзәни, сызгъәринты уаргъ ыл күы сәвәрай, уәд.

Иттәг раст загъта: сызгъәринты руаджы алңы бакәнән дәр ис.

* * *

Филипп әмәй йәе фырт Алыксандр хылтә арәх кодтой. Иу ахәм хылы рәстәг фыд нозтджынәй йәе фыртмәе кардәвләстәй фәецәйләбурдта, фәләе әваст фәкалди.

— Ныр йай цы хуызән ләг у? — загъта Алыксандр. — Алы бон, Европәйә Азимәе стәры куыд аңаудзән, уыцы койтәе фәкәны, афтәмәй иу фынгәй иннәмәе баңауын йәе бон нау.

* * *

Вольтеры бафарстәуыди:

— Хуыцаумәе цы Җәстәй қәсис?

— Кәрәдзийән «дәе бон хорз» фәзәгъәм, фәләе ныхас нае фәкәнәм, — дзуапп радта философ.

* * *

Хаттай стыр ләгтәе дәр бахауынц құуырцдзәвәны. Гъемәе дзы Җәмәй әнәфыдбылызызәй раңауой, уый тыххәй сәе бахъәуысты хин әрхъуыды қәнен.

Разагъды фыссәг Франсуа Раблемә әхәтәй капекк нал уыд, афтәмәй йәе әвәстиатәй Җәуын хъуыди Лионәй Парижмә. Уәд ләг бавдәлд әмәе әртәе гәххәттын пакеты ныккодта лыстәг сәкәр, стәй сыл ныфыста: «Марг къаролән», «Марг къаролы усән», «Марг дофинән» (дофин — Францы къаролы бындар, йәе фәстәе йын хъуамәе йәе къәләтджын чи баңахса, уый). Пакеттә Рабле сәвәрдта, цы фысымуаты Җард, уым бәрәг ран әмәе әнхъәлмәе қәсисин байдыртта. Фысымуаты әфснайәг үс фыстытә куы бакаст, уәд уайсахат хищаумә фәффәдис. Уый әвәстиатәй пъәлициәмә фәдзырдта. Раблейи Парижмә ала-стой, уәдә цы уыдаид. Фыссәг прокурорән йәе хабәрттә ракодта, стәй пакетты цы «марг» уыд, уый йәе дзыхы бакалдта. Прокурор әм хәлиудзыхәй қәсгәйәе бazzад әмәе хинәйдзаг фыссәджене йәе хәдзармә ауагъта.

Афтәе гъе — йәе диссаджы әрхъуыдыйы фәрцы Рабле къазнайы хардзәй Лионәй Парижмә бахауд.

* * *

Социалист Лассаль дын Бисмаркән социализмы идеяжты тыххәй куы радзурид. Бисмарк әм байхъуыста әмәе загъта:

— Әвзәр хъуыдитә не сты. Җарды сәе рауадз, тәригъәд

кәмән нә кәныс, ахәм адәмыл сә бафәлвар, уәд цымә куыд уайд? Зәгъәм, уырыссағтыл.

Аңы хабар әримысәттага нәу.

* * *

А. И. Соллогубән йе ‘фсымәры чызг уыди, саурәсугъд кәмәй фәзәгъынц, ахәм. Гъемә уымама парчы куыд тезгъо кодта, афтә сыл әрбамбәлд иу къуыдипгонд ләппу әмә фәрсъ:

— Зәгъ-ма, дә хорзәхәй, дәхәдәг фыдынд куы дә, уәд дә чызг ахәм рәсугъд куыд рауади?

— Афтә дәр вәййы, — дзуапп радта Соллогуб. — Ды дәр ма ус ракур. Чи зоны, дә цот тынг зондджынта рауайой.

* * *

Афанаси Фет Шопенгауэры фыстытә куы бакаст, уәд Хүйцау әмә Чырыстийыл нал әүүәндыд. Гъемә йәм иуәндәс әмә әртиссәдзаздзыдәй йәхи марыны зонд әрцыд. Йә бинонтә йәм иудадзыг сә цәст дардтой, цәмәй йә уыцы әб-уалгъ хъуыддагәй бахизой. Фәлә Фетән йә фәнд аивын йә бон нә уыд. Иу хатт цыбыр рәстәгмә иунәгәй аzzад әмә цыдәр къуымых кардыл фәхәст. Фәлә, гъа, ныр мәхи барәхойон, зәгъгә, куыд загъта, афтә йә зәрдә аскъуыд.

* * *

Поэт Апухтин цәстәй хорз нә уыдта әмә иу хатт уынджы иу ләппүйыл йәхи скъуырдта.

— Фәлхәрст! — мәстыйә сдзырдта ләппу.

Апухтин йә худ фелвәста, сәрәй ныллағ акуывта әмә уәзданхуызәй загъта:

— Із та — Апухтин.

* * *

Химик Юстус фон Либихы йә ассистент байтардта, диссажы тәнгъәд, дам, әрхъуыды кодтон.

— Цәуылдариидәр андзәвө, уый уайсахат атайын кәны!

— нал әмә нал әнцад ассистент.

Уәд ай Либих әнцад-әнцойә бафарста:

— Әмә даргә та кәм кәныс, даргә, уыцы диссаджы тәнгъәд?

* * *

Номдзыид зарæггæнæг Иван Козловский кæмæдæр уазæгуаты уыд æмæ æнафоны зæрдæхъæлдзæгæй фæцæйцыди сæхимæ. Äнæнхъæлæджы йæ размæ фесты дыууæ рæсугъд чызджы. Козловский сын йæ диссаджы хъæлæсæй сабыргай базарыди: «Куда, куда вы удалились?..» Чызджытæ ныптыррыччытæ кодтой æмæ сæ иу иннæмæн афтæ:

— Ацы лæг цыдæр фæлдурæджæджын у, йæхицæй мын Козловский аразы...

* * *

Людмила Целиковская Максаковайæн афтæ радзырдта:

— Диссаг дæм нæ кæсь? Оргæнты кусджытæ мæ байярдтой, дзырдхæссæгæй, дам, нæм ныллæуу! Äз дæр сын загътон: «Мæ бон нæу! Фынæйæ дзургæ фækæнын!»

КЪОСТА — ПИТЕРЫ

Хетæгкаты Къоста Уæрæсей раздæры столицæ Санкт-Петербургимæ удварны тæгтæй æнгом баст кæй уыд, уый зындгонд хабар у. Ам поэт цыппар азы дæргъы ахуыр кодта Аивæдты академийы. Фæлæ «цæрыны фæрæзтæй куы бавдæлон», уæд æй барæнæбары баҳууыдис йæ райгуырæн бæстæм сиздæхын. Къостайæн йæ публицистон уацтæй дæр цалдæр рацыди питераг газетты. Уыдонимæ — «Неурядицы Северного Кавказа» — фыссæджы сфæлдыштады ахсджи-агдæр фæллæйттæй иу, раугъта йæ «Санкт-Петербургские ведомости». Къостайы амарды фæдыл дæр ацы газет ныммыхуыр кодта сæрмагонд уацхъуыд, уыди дзы ахæм ныхæстæ: «Покойным на родном языке написан ряд поэм, чарующих необыкновенно изящным стихотворным ритмом и захватывающих своим глубоким идеальным содержанием. Весь осетинский народ буквально зачитывался

этими поэмами, и отдельные отрывки из них обратились прямо-таки в народные песни, которые можно услышать в любой осетинской деревушке...»

Үәдәй нырмә фондыссәдз азәй фылдәр рацыд. Әмәе фарон фәэззәг Хетәжджы-фырт ногәй фәзынди Санкт-Петербургджы Аивәдты академий скверы — аңы хатт «бронзә дарәсү». Скульптурәй автор у нә номдың әмбәстон Соскъиты Владимир. Поэты реалистон, хрестоматион фәлгонц саразыны хәс не ‘вәрдта йә размә нывләнәг, зәгъы аивадиртасәт Дзантиаты Анатоли. Сәйрагдәр ын уыд адәймаджы уды ахъаззагдәр ёнкъарәнтә — катай, рис, сагъастә, бәллицтә — равдисын. Цәвитетон, Къоста йә «Ирон фәндүр»-ы цы хуызәнәй систы нә Җәстүтү раз, ахәмәй йә саразынмә тырныдта Соскъиты Владимир. Скульпторән йәхи сәрмагонд әрмәдзәф кәй ис, уый бәрәг у йә раздәры күистытәй дәр. Уыдонимә поэттә Марина Цветаевайы цыртձәвән Тарусәйы, Иосиф Бродскийы әмәе Булат Окуджавәйы хуызтә.

ИРОН ӘМБИСӘНДТӘ

- ◆ Амондджын хуыйә әнамонд ләг хуыздәр у.
- ◆ Фурд суадонмә әфстаугур бацыди.
- ◆ Гадза нәлты йәхәдәг хоны.
- ◆ Гәды әфсины куырммә бәллы.
- ◆ Кәмәндәр йәхицән бынат нә уыдис әмәе йе ‘мбәлттән бынат агуырдта.
- ◆ Куыздән йә сыйз куы схуылыдз вәййы, уәд базоны ленк кәнин.
- ◆ Ай ахәм у, әмәе мард хәрәгән йә Җәфхәдтә рафтаудзән.
- ◆ Мәе сәрәй уәлдәр чи ис, уый — дә фәхъхъяу.

- ◆ Адәм хүым кодтой, Нар та — куывд.
- ◆ Үә устытә нәлтә арәнт, үә фос та — сылтә.
- ◆ Хистәр әрәхснырста, әмә кәстәртә сләууыдысты.
- ◆ Дзәгъәлдзых уазәг цәф айяфы.
- ◆ Цом-цомы уазәг — хәдзархор.
- ◆ Иумәйаг дзыккайә хицән сирый къус хуыздәр у.
- ◆ Әхсәны хүим — хәрджытән хизән.

Әрәмбырд сәк кодта Дзадтиаты Уакка

ХЪУЫДЫТАЕ ӘВЗАДЖЫ ТЫЛХАЙ

* * *

Әвзаг у, адәмы хъуыдитә, зондахаст әмә удыхъәд кәм әфснайдәуы әмә фәлтәрәй-фәлтәрмә кәй ләвәрдәуы, ахәм хәзнадон.

Иоганн Гердер, немыцаг философ

* * *

Әвзаг цәттә хъуыды әвдисәг нәу, фәлә хъуыды аразән фәрәз.

Әнәзонгә автор

* * *

Нырганджытә (дзырдаивады кусджытә — Ред.) сты әвзаджы ләггадгәнджытә.

Карл Краус, австриаг фыссәг

* * *

Әвзаг поэты кусәнгарз нәу; растдәр уыдзән афтә зәгъын: поэт у әвзаджы кусәнгарз.

Иосиф Бродский

* * *

Хъуыдты хъæздыгдзинад — æвзаджы хъæздыгдзинад.

Æнæзонгæ автор

* * *

Æвзаг чи нæ хъæздыгдæр кæны, уымæн фыссæг суæвæн нæй.

Эдмон æмæ Жюль Гонкуртæ

* * *

Дзырды сæтæлхъузджы ис хъуыдты океан.

Ашот Сагратян, литератор, тæлмацгæнæг

* * *

Де ‘взаг æндæрæй куы баивай, уæд баивдзынæ дæ хъуыдты уаг-ахаст дæр.

Сергей Аверинцев

НОМЫРЫ ИС:**ГАРДАНТЫ МИХАЛ: 140 АЗЫ**

<i>ГАРДАНТЫ Михал.</i> Таурæгъ жемæ аргъау	5
--	---

БАРАХЪТЫ ГИНО: 120 АЗЫ

<i>БАРАХЪТЫ Гино.</i> Аертæ рæсугъды	11
--------------------------------------	----

ХЪАЙТТАТЫ СЕРГЕЙ: 90 АЗЫ

<i>ХЪАЙТТАТЫ Сергей.</i> Кочысаты Мухарбег. Музыкалон драмæ	17
--	----

НАФИ: 85 АЗЫ

<i>НАФИ.</i> Агас цу, хур! Амдзæвгæтæ	36
---------------------------------------	----

ДЗУЦЦАТЫ ХАДЗЫ-МУРАТ: 75 АЗЫ

<i>ДЗУЦЦАТЫ Хадзы-Мурат.</i> Ма-иу фæтæрс, дзыцца!.. Амдзæвгæтæ, хъуыдьтæ	43
--	----

ДЖЫККАЙТЫ ШАМИЛ: 70 АЗЫ

<i>ДЖЫККАЙТЫ Шамил.</i> Хæргæнæг. Амдзæвгæтæ	54
--	----

<i>МАЛИТЫ Хасан.</i> Зымæг Зауреты. Уацау	65
---	----

<i>ХЪОДЗАТЫ Ахсар.</i> Ирон лæг. Амдзæвгæтæ	141
---	-----

АНТОН ЧЕХОВ: 150 АЗЫ

<i>Антон ЧЕХОВ.</i> Радзырдтæ, хъуыдьтæ	153
---	-----

«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ

171

*Журналы авторты хъуыдьтимæ редакци
алкæд разы нæ вæййы*

ЛИТЕРАТУРӘЙЫ ФАРСТАТАӘ

- ГАГЛОЙТЫ Алина.* Ахсар әмә нымысы аյуаелтә
Нафийы хәстон лирикәйы 180

ПУБЛИЦИСТИКАӘ

- ДЗИЦЦОЙТЫ Юри.* «Цәгат» әмә «Хуссар»-ы
концепци Къостамә 185
- ПЛИТЫ Муссә.* Кәрон скәнның афон у 189
- АЛБОРТЫ Таймураз.* Зонды бынат ирон адәмон
философийы 200

НЕ 'ВЗАГ — НӘЕ ФАРН

- Мадәлон әвзаджы әспәтдүнеон бөнмә 207

ҮИДӘЕГТАӘ

- ЕСИАТЫ Хасан.* Уыд адәмән ләггадгәнәг 218
- «Аффир»-ы 100 азы 227

АХУЫРГӘНӘЕГӘН АЕХХУЫСАӘН

- МАМИАТЫ Изетә.* Аивад — удварны рәзән 231

АРВИСТОН

244

* * *

Технический редактор Виктория БОРАЕВА
Корректор Заира КАРАЦЕВА
Компьютерный набор Марина КИРГУЕВА
Компьютерная верстка Ирида КОДЗАТИ
Дизайн Залина ГУРИЕВА

Журнал зарегистрирован в Управлении Федеральной службы по надзору за соблюдением законодательства в сфере массовых коммуникаций и охране культурного наследия по Южному Федеральному Округу.

Свидетельство о регистрации СМИ ПИ №ФС 10-6649 от 20 июня 2007 г.

Журналы цы әрмәг рацхеу, уымәй әндәр мыхырон орган куы пайда кәнә, уәд хъумә амынд уа, «Мах дуг»-әй ист кәй у, уый.

Журналмә цы күзүхфыстытк җәуы, уыдан редакци рецензи нәк кәнә, стәй сә автортән фәстәмә нә дәтты.

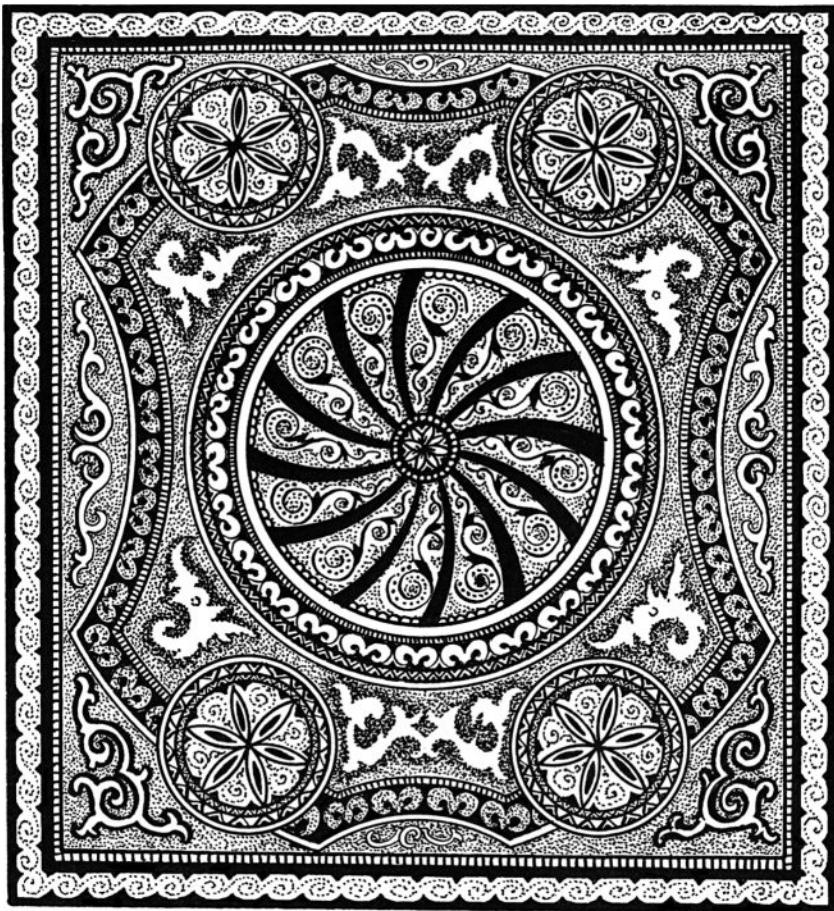
Учредители: Комитет РСО-Алания по печати и делам издательств,
Государственное учреждение «Литературно-художественный
и общественно-политический журнал «Мах дуг»

Подписано к печати 10.02.10. Формат издания 60x84 1/16. Бум. офсет. № 1.
Гарнитура шрифта Myzl. Печать офсетная. Усл. п. л. 14,88.
Учетно-изд. л. 12,87.

Тираж 1100 экз. Заказ № 548. Цена свободная.

Адрес редакции: 362015, г. Владикавказ, пр. Коста 11.
E-mail редакции: mahdug@mail.ru

Отпечатано в ОАО «Осетия-Полиграфсервис»
РСО-Алании, 362015, г. Владикавказ, пр. Коста, 11. Дом печати.

Индекс 73247

